

IRODALOMTÖRTÉNET

A TARTALOMBÓL

Kulcsár Szabó Ernő: Az értekező beszéd „irodalma”.
Az irodalmi jelenség mint a tudományos értelmezés performatívuma

David Damrosch: A Weltliteratur kultúrpolitikája.
Goethe, Meltzl és az összehasonlító irodalom kezdetei

Fried István: Heine és Petőfi

ELTE BTK MAGYAR IRODALOM- ÉS KULTÚRATUDOMÁNYI INTÉZET
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA – RÁCIÓ KIADÓ

2007/2

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság
és az ELTE BTK Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének folyóirata
Lapalapító: Magyar Tudományos Akadémia
Kiadja: Ráció Kiadó

LXXXVIII. évf. 2. sz. –
Új folyam: XXXVIII. évf. 2. sz.

www.irodalomtortenet.hu

Szerkesztőbizottság: EISEMANN György, PRAZNOVSZKY Mihály,
MARGÓCSY István, TVERDOTA György
Főszerkesztő: KULCSÁR SZABÓ Ernő
Felelős szerkesztő: SZILÁGYI Márton
Szemle: GINTLI Tibor
Olvasószerkesztő: BEDNANICS Gábor
Szerkesztéségi titkár: ILYÁSI György

Szerkesztőség:
Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet
Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A épület
telefon: (1) 4855-200/5113, 5366

Kiadóhivatal:
RÁCIÓ KIADÓ
1072 Budapest, Akácfa utca 20.
telefon: (1) 321-8023, fax: (1) 402-1293
e-mail: racio@racio.hu, web: www.racio.hu
Felelős kiadó: Thimár Attila kiadóvezető

Recenziós példányok és kritikák
a szerkesztőségbe küldendők.
Kéziratokat nem őrzünk meg,
és nem küldünk vissza.

Tördelés: Layout Factory Grafikai Stúdió
Nyomdai munkák: Mondat Kft.

ISSN 0324 4970

Megjelenik a Magyar Tudományos Akadémia,
valamint a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával

Ára számonként: 400 Ft
Előfizetés egy évre (4 szám): 1200 Ft

Előfizetésben terjeszti a
Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága
1008 Budapest, Orczy tér 1.

Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőknél, illetve a kiadóhivatalban.
Megvásárolható a jobb könyvesboltokban, illetve a Ráció Kiadó szerkesztőségében.

TARTALOM

2007/2

TANULMÁNYOK

KULCSÁR SZABÓ ERNŐ

Az értekező beszéd „irodalma”. Az irodalmi jelenség mint a tudományos értelmezés performatívuma 139

DAVID DAMROSCH

A Weltliteratur kultúrpolitikája. Goethe, Meltzl és az összehasonlító irodalom kezdetei 161

FRIED ISTVÁN

Heine és Petőfi 180

MŰHELY

KUPÁN ZSUSZANNA

Meltzl Hugó levelei Farnos Dezsőhöz a *Petőfiana* kapcsán 197

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

LACZKÓ ESZTER

Epigrammata quaedam Patris Constantini.
Halápy Konstantin kéziratban maradt költeményeiről 233

PENKE OLGA

Filozófia és személyes irodalom *A bihari remetében* 243

RECENZIÓK

SZILÁGYI MÁRTON

Két újabb Csokonai-könyvről.
Demeter Júlia – Pintér Márta Zsuzsanna: „Jöszte poétának”;
Lukács László: *Csokonai a néphagyományban* 257

KESZEG ANNA	
<i>A látható könyv. Tanulmányok az irodalmi medialitás köréből,</i> szerk. Hász-Fehér Katalin	264
DOBOS ISTVÁN	
<i>Vers – ritmus – szubjektum. Műértelmezések a XX. századi magyar líra köréből,</i> szerk. Horváth Kornélia – Szitár Katalin	268
SZILÁGYI ZSÓFIA	
Balassa Péter: <i>Magatartások találkozója</i>	274

Számunk szerzői

- KULCSÁR SZABÓ ERNŐ, intézetigazgató egyetemi tanár
(*Eötvös Loránd Tudományegyetem*)
- DAVID DAMROSCH, egyetemi tanár (*Columbia University, New York*)
- FRIED ISTVÁN, egyetemi tanár (*Szegedi Tudományegyetem*)
- KUPÁN ZSUZSANNA, PhD-hallgató (*Szegedi Tudományegyetem*)
- LACZKÓ ESZTER, PhD-hallgató (*Eötvös Loránd Tudományegyetem*)
- PENKE OLGA, egyetemi tanár (*Szegedi Tudományegyetem*)
- SZILÁGYI MÁRTON, egyetemi docens (*Eötvös Loránd Tudományegyetem*)
- KESZEG ANNA, PhD-hallgató (*Eötvös Loránd Tudományegyetem*)
- DOBOS ISTVÁN, egyetemi tanár (*Debreceni Egyetem*)
- SZILÁGYI ZSÓFIA, egyetemi docens (*Pannon Egyetem*)

Az értekező beszéd „irodalma”

Az irodalmi jelenség mint a tudományos értelmezés performatívuma

*Itt nincs híd, csak ugrás.
(Heidegger)*

Az alábbi kísérlet itt inkább csak megelőlegezhet, mintsem bemutatathatna valamit annak vizsgálatából, vajon meddig, mely pontig érvényesül az irodalomtudomány értésmódjának és műveleteinek diszkurzív vezérlése. Vagyis: ha vannak, hol és miként jelentkeznek annak nyomai, amikor az értelmezés eseménye váratlanul felülírja az őt magát „hordozó” beszéd premisszáit. És ha talán nem viszonylagosítja is mindjárt, de – ellenszegülve neki – bizonyosan más megvilágításba helyezi azt a diszkurzív rendet, amely szerint történik vagy végbe kellene mennie. Egy erre irányuló kísérlet e ponton ráadásul még abban sem lehet bizonyos, vajon kidolgozhatók-e egyáltalán olyan kérdezőmód koordinátái, amelyek ilyen mediális történetekben képes tetten érni az irodalomtudomány – szűkebben: a modern magyar irodalomtudomány – nyelvészeti tapasztalatát. E tapasztalat jellegzetes és meghatározó összetevőiről ugyanis alig tudunk valamit. Rendkívüli jelentőségük miatt e vázlatnak úgyszólván elébe is kell vágnia olyan alap kutatásoknak, amelyek a szakmai irodalomértés történetében hivatottak föltárni annak diszkurzív eseményeit, vajon – az irodalom esztétikai autonómiájára vonatkozó elméleti reflexiókhoz képest (velük összhangban vagy tőlük akár függetlenül) – ténylegesen mi is bizonyul irodalomnak az értelmezés *applikatív* pillanatában. E nagy is hiányzó alap kutatásnak nem kis feladatot ad majd az itt szóba jöhető tényezők volumene és összjátékuk pontos artikulációja. Annyi azonban máris valószínűsíthető, hogy ez az identikusan megragadhatatlan történet maga vélhetőleg az irodalmi tárgymeghatározás olyan műveleteivel áll a legszorosabb összefüggésben, amelyek nemcsak az alkalmazott irodalom-fogalomra, hanem magára az irodalom értelmezőjének szerepére nézve is konstitutívak. Vagyis: a fenti kölcsönösségben úgyszólván egyszerre, egymás viszonyában állítják elő egymást, illetve az irodalomértelmezésnek azt a fölé-

rendelt szubjektumát, amely a tényleges alanya minden „dialogikus” jelentésképződésnek.¹

I.

Azt, persze, hogy a jelen episztémétörténeti horizontjában a maga történeti alak és funkcióváltozásainak során át mi *számít* irodalomnak, közelebből is: ama művészeti formának, amely „minden általunk ismert kultúrában versköltészetel kezdődik, nem prózával” és „döntően ritmizálás és versforma révén [...] van leválasztva a köznyelvről”,² s mint ilyen „maradéktalanul semmilyen értelmezésnek és megértésnek nem engedelmeskedik”,³ jóval könnyebb megállapítani, mint feltárni, vajon a befogadás történetének élő – s ezért alighanem nagyon gyéren dokumentált – irodalmi alapviszonyában mi is *bizonyult* időről időre irodalomnak. Ezért még széleskörű és mélyreható befogadástörténeti vizsgálatoktól sem remélhető bizonyossággal, hogy valaha is hozzáférhetnénk az olvasástapasztalat ténylegesen „működő” irodalmi komponenséhez. Amire a mostani feltételek közt egy a saját korlátainak tudatában lévő irodalomkutatás vállalkozhat, az mindössze annak – a szakmai olvasás performatív eseményeinek nyomaira összpontosító – felderítése, hogy miként tűnik elének az irodalom fenoménja olyan irodalomtudósok applikatív olvasataiban, akik – Horváth Jánostól Németh G. Béláig – számottevő hatással voltak az irodalomértés modern hatástörténetére.

Azt azonban meglehetősen körülményes vállalkozás még csak szemléltetni is, miként idézik elő poétikai impulzusok az irodalmi olvasás egy-egy olyan eseményét, amelynek hirtelen kényszere alatt, az uralhatatlan esztétikai tapasztalat erejével *irodalomnak bizonyul* valami. Különösen azok az alkotások beszédesek ebből a szempontból, amelyek még formális útmutatásokkal sem segítik műfaji hovatartozásuk meghatározhatóságát. Az *Egy polgár vallomásai* című „regényes

¹ Az Általános Irodalomtudományi Kutatócsoport ilyen összefüggésekre irányuló vállalkozását utóbb lásd *Szerep és közeg*, szerk. OLÁH Szabolcs – SIMON Attila – SZIRÁK Péter, Ráció, Budapest, 2006.

² Hans Robert JAUSS, *Wege des Verstehens*, Fink, München, 1994, 386.

³ Günter FIGAL, *Gegenständlichkeit*, Mohr, Tübingen, 2006, 123. Figalnak ez a(z) elsősorban a modernség művészetére vonatkoztatott) definíciója láthatóan annak a Jauss-féle „Unbotmäßigkeit”-elvnek a horizontjában áll, amely szerint az esztétikum uralom-alá-vehetetlensége (tkp. *szolgáltatara-rendelhetetlensége*) magából az esztétikai tapasztalat megszüntethetetlen ambivalenciájából következik. Az érzéki esztétikai tapasztalat egyszerre távolságtéremető s mégis megigézve fogva tartó, platoni eredetű látszat-karakterében, vagyis egy mindig feszültségteli szerkezeti dichotómia érvényesülésében rejlik annak magyarázata, hogy a művészetet miért képtelenség rajta kívüli célok megbízható szolgálatába állítani. Vö. Hans Robert JAUSS, *Ästhetische Erfahrung und literarische Hermeneutik*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1984⁴, 90–103.

életrajz⁴ például már a rhematikus⁵ címadás pusztá tényével komoly nehézség elé állította értelmezőit. Mert azzal, hogy a mű legerősebb paratextusa egyszerre és ugyanazzal a szóval nevezi meg szövege tárgyát, illetve tárgyának szövegét, nem csak a műfaji megjelölés („regényes életrajz”) viszonylagosságát fokozza. Bizonytalanságot teremt a főalak diszkurzív státusa tekintetében is. A címben polgárként definiált vallomástevő én identitásának ugyanis úgyszólván kezdetől fogva éppen a polgárléthez való szinekdochikus odatartozás a legkérdésesebb bázisa.⁶

Ez a sajátos eldöntetlenség vagy összeegyeztethetlenség *látszólag* kielégítően magyarázza, miért is uralja olyan szokatlan mértékben az *Egy polgár vallomásai* irodalmát magának a műfaj meghatározásának a kérdése. Félő azonban, hogy a gondos mérlegelések nyomán itt rendre hangsúlyozott „műfaji kettősség”⁷ vagy a (némileg artikuláltabb) „hármasság”⁸ az *irodalmi* olvasásban nem fel-

⁴ Mely a szerzői jegyzet szerint harmadik, átdolgozott kiadásában „a végleges szöveget rögzíti meg”: MÁRAI Sándor, *Egy polgár vallomásai*, Akadémiai–Helikon, Budapest, 1990, 4. (A mű harmadik kiadása 1940-ben még itthon, a Révainál jelent meg.)

⁵ Genette-nél a nyelvészetből némileg szabadon kölcsönözött rhéma terminus arra szolgál, hogy „egy diszkurzus témájával ellentétben a diszkurzust mint olyat jelölje”. GÉRARD GENETTE, *Fiktion und Diktion*, Fink, München, 1992, 32–33. Tulajdonképpen tehát nem azt nevezi meg, ami a szöveg tárgya, hanem hogy mi is maga az előttünk lévő szöveg.

⁶ Az emlékező reflexiók folyamatának egy kitüntetett – mert a jelenbeli önmegértés eredetéként fölismeret („Így kezdődött” – 157) – pillanatában az elbeszélő voltaképpen a sajátjától való visszafordíthatatlan elkülönöződés tapasztalatán keresztül függeszti föl (s nem könnyű eldönteniünk: vajon temporálisan már itt nem érvényteleníti-e...) a *polgár* szóban foglalt életideál egyszerre egyéni és közösségi identitásképző potenciálját: „Nem tartozom senkihez. Nincs egyetlen emberem, barát, nő, rokon, akinek társaságát hosszabb ideig bírnam; nincs olyan emberi közösség, céh, osztály, amelyben el tudok helyezkedni; szemléletemben, életmódomban, lelki magatartásomban polgár vagyok, s mindenütt hamarabb érzem otthon magam, mint polgárok között [...] talán egy pusztuló osztály gyökértelensége hatalmasodott el bennem.” (155) Fried István meggyőző – és Márai publicisztikájában is jól megalapozott – érvelése arra a következtetésre jut, hogy a fentebbi összeegyeztethetlenségnek a kultúraalkotó polgári életforma vonzerejének sorvadása az oka, mivel a polgárságnál ekkorra már „az alkotást a védekezés, az őrzés váltja föl”. FRIED István, *Író esőköpenyben. Márai Sándor pályaképe*, Helikon, Budapest, 2007, 139. E társadalom- és mentalitástörténeti tapasztalat bizonyosan alapjaiban meghatározta Márai kritikus viszonyát a polgári hagyományhoz, de az *Egy polgár vallomásai* poétikájának narratív identitásképző történései csak igen-igen áttételesen (vagy még úgy sem) vezethetők le a polgári kultúra múltjára, jelenére vagy éppen regionális különbségeire vonatkozó szerzői nézetekből.

⁷ A *Vendégjáték Bolzanóban* főhősének alkalmazkodásképtelenségéről szólva Szegedy-Maszák Mihály arra következtet, hogy „az író regényeit kell az önéletrajzi művek függvényeinek tekinteni, nem pedig fordítva”. (SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Márai Sándor*, Akadémiai, Budapest, 1991, 92.) A *zendülőök és A féltékenyek* közé helyezett mű kapcsán Fried István pedig „önéletrajziság és epikus forma egyeztetéséről” tesz említést. (FRIED István, *Siker és félreértés között. Márai Sándor korszakok határán*, Tiszatáj, Szeged, 2007, 23–29.)

⁸ Márai „egybevonja a »vallomás«, az »emlékirat« és a »regény« néhány fontos műfaji jellegzetességét”. RÓNAY László, *Márai Sándor*, Magvető, Budapest, 1990, 162.

tétlenül bizonyul meghatározónak. Mindezt közvetve éppen az valószínűsíti, hogy a mű kiváltotta esztétikai tapasztalat szerkezeti sajátosságaiban eddig még egyetlen elemzés sem tudta feltárni e köztes műfajiség érdemi teljesítményét. A műfaji kettősség/hármasság hangsúlyozása ezért alighanem inkább az elbeszélés grammatikájának és retorikájának végleges műfaj-ideológiai „felülírásából” adódó következmény. Ez a folyton ismétlődő „felülírás” arra vezethető vissza, hogy – mivel saját diszkurzív rendjét az olvasás már előzetesen hozzáigazította a vegyes-műfajúsághoz – az értelmezés csak igen csekély mértékben, vagy egyáltalán nem is számol az epikai struktúra belső, irodalmi képződésének lehetőségével. A szakmai olvasásban az „életrajzi” kód antropológiai „valóságérvénye” így akaratlanul is korlátozza a nem-referenciális megalapozású esztétikai tapasztalatot. (Mindez annál is kézenfekvőbb lehetősége a mű befogadásának, mert a Márai-elbeszélés diszkurzusa még a legökonomikusabb kifejlésben sem bizonyul összeegyeztethetetlennek az [ön]életrajzi vallomások inkonzisztens, szövegen túli történések rendjében képződő struktúráival.) Így következhet be azután, hogy Szegedy-Maszák Mihály – aki egyébként példásan tartózkodik az esztétikai tapasztalat referenciális magyarázataitól – végül a Márai-naplók évtizedekkel későbbi politikai jegyzeteivel is összefüggésbe hozza az *Egy polgár vallomásai* hőségének „kettős tudatát”.⁹

Ha azonban az irodalmi olvasás nem veti alá magát az – elbeszélő szubjektum (a polgár) szövegen túli értelmezésére igény tartó – nem-irodalmi jelentésképzés befolyásának, a saját narratív grammatikája szerint kifejlő textúra igényét követve nem csupán a történő értelem szemantikai ártatlanságának tapasztalatában részesül. Abban is, hogy a mű esztétikai tapasztalatának központi – az egész epikus folyamatnak konzisztenciát kölcsönző – történései nem állnak igazán konstitutív kapcsolatban a polgárlét vagy a polgári identitás mibenlétének kérdéseivel. Ami azt jelenti, az *Egy polgár vallomásaiban* végbemenő jelentésképződés poétikai eseményei a polgári hagyományban járatlan vagy a polgárlét szociostrukturális problémái iránt akár érzéketlen olvasót is képesek maradandó esztétikai tapasztalatban részesíteni. Már pusztán az elbeszélés fokalizáltságának az a fluktuáló mozgása is, amelyet Genette, majd Dorrit Cohn tárt föl a felidéző és a felidézett én „hozzáférhetővé tételének” prousti technikáiban,¹⁰ figyelmeztethet arra, hogy az irodalmi olvasást *dominánsan* nem az elbeszélés tematikus kibontakozásának szemantikai „utánképzése” vezeti sikerre, hanem az e kibontakozást vezérlő elbeszélés-poétikai eljárások implicit utasításainak receptív érvényesítése.

⁹ „[...] hanyatlónak vélte a polgárt s a tőkés gazdálkodást, de mindig visszatért a magántulajdon és a szabad vállalkozás eszményéhez.” SZEGEDY-MASZÁK, *I. m.*, 93.

¹⁰ Összefoglalólag lásd erről: Dorrit COHN, *Transparent Minds*, Princeton UP, Princeton, 1978, 143–153.

Az esztétikai tapasztalat szerkezeti sajátosságait tekintve lényegében az *Egy polgár vallomásai* epikus folyamatát is annak periodikus történései alakítják, miként oldódik föl vagy módosul az elbeszélő („felidéző”) és az elbeszélte („felidézett”) én világértése közti feszültség.¹¹ Ezek a történések nem veszélyeztetik ugyan az elbeszélői tudás kognitív fölényét egykori énjével szemben, a felidéző és a felidézett én hozzáférhetőségének távlatváltozásai azonban jól mutatják, hogy a megidézett én szerepe nem korlátozódik egy képződésben lévő identitás időbeli fokozatainak demonstrálására. Amikor ugyanis az egykori én viselkedésének, tudásának, világtapasztalatának tárgyias-extern megidézése látszólag kimozdul a vallomás fokálisan „térmentes” közegéből, a „változékony fokalizáció”¹² olyan sajátságos esetei is bekövetkezhetnek, amikor annak, hogy az egyik tudás belső tapasztalattá válhassék, szükségszerűen a másik „külső” láthatósága lesz a feltétele. Így történik ez akkor, amikor a narrátor hirtelen felfüggeszti a múltbeli és mai énjét elválasztó időbeli távolságot, és azzal, hogy a zavarodott és kialakulatlan egykori identitás külső szimptomáit egy későbbinek a *belső* önreflexióján keresztül,¹³ utóbbit – azaz a korábbi önmagát értelmező identitást – pedig az egykori (*külső*) perspektíva tükrében¹⁴ teszi kölcsönösen hozzáférhetővé, eldönthetetlené válik, vajon integritást *romboló kettősség* vagy pedig kaland és megállapodottság *termékeny egyensúlya* határozza-e meg a vallomástevő ekkori önértelmezését.

¹¹ Németh G. Béla megfigyelései nyomán az újabb szakirodalom is hajlik annak belátására, hogy Márai – a 20. század első felének néhány „polgári” elbeszélőjéhez való szemléleti és habitusbeli hasonlóságai ellenére – poétológiailag sokkal inkább Proust-féle, mint a folyvást hangoztatott Thomas Mann-i hagyomány vonalában áll. Vö. DOBOS István, *Az én színrevitele*, Balassi, Budapest, 2005, 90.

¹² Gérard GENETTE, *Die Erzählung*, Fink, München, 1994, 136.

¹³ „[...] első időben ösztönszerűen ide rágtam be magam, ebbe az ős-Berlinbe, ahol még petróleummal világítottak, tájszólással beszéltek, mindenki cinkosa volt kissé a másíknak s éjjel rendőri riadóautók vijjogásától visszhangzottak az utcák. *Most már tudom*, hogy nem nagyvárosi, alvilági romantikát, nem érdekességet kerestem ott. Emberi meleget kerestem, közelséget, valami valószerűt. *Magányomtól* szenvedtem, attól a mesterséges *álkultúra-magánytól*, melyet *nevelésem* s később, különösen a *frankfurti időszak* vontak körém, mint valamilyen különleges légkört egy, az ősanagytól elszakadt meteorka köré.” (242. Kiemelések tőlem.)

¹⁴ „Jeges *magány* áradt el *körülottem*. Több volt ez, mint az idegenség *magánya*; belülről sugárzott, lényemből, emlékeimből, már a magatartás, az *író* reménytelen *magánya* volt. Akikhez »közöm« volt egy kultúratenyészetben belül, mind saját pályán jártak vagy zuhantak s csak *fényjelekkel üzentünk* egymásnak. Frankfurtban lábujjhegyen jártunk és selypítő komolykodással beszélünk Mary Wigmann táncairól vagy a kommunizmusról. Mindez nagyon érdekes volt, információ volt, az ember lassan maga is beavatott *látszatát keltette*.” (242. Kiemelések tőlem.) Megjegyzendő, hogy az önmegértés e nagyon is jellemző reflexióiban sem a *polgári* individualitás magánytudatán, hanem az *alkotói* izoláltságon keresztül jelenik meg a képződésben lévő identitás kérdése!

Ennek azért van különleges jelentősége, mert az otthonról megszökött kamasz további útjának eseménytörténete, illetve annak elbeszélése között, hogy miként lesz az én azzá, ami, határozottan felismerhető metonimikus kapcsolat van.¹⁵ A két zóna metonimikus érintkezésének olykor felbukkanó pontjain azonban az is láthatóvá válik, hogy a térbeli visszatérés (hazaérkezés) és az elbeszélő önmagához (vissza)vezető útja maga is a mű szerkezetének központi poétikai szervezőelvét képezi le, anélkül azonban, hogy e folytonos érintkezés kölcsönösége véglegesíteni tudná otthonosság és idegenség egyensúlyának tapasztalatát. Ennek a kényes egyensúlynak a zárlatban való hirtelen megbomlása annál is különösebb, sőt váratlanabb, mert igen hangsúlyos elbeszélői prolepszisek előlegezik meg érvényének végső felülírhatatlanságát.¹⁶ És valóban, ahelyett, hogy az *Egy polgár vallomásai* békés összhangra hozná a tematikai s poétikai alakzatok egymást kölcsönösen kiegyensúlyozó képződésének következményeit, hirtelen úgy bontja meg a fentebbi egyensúlyt, hogy váratlanul – ám a művön belül mégis briliáns előkészítéssel – egy, az addig érzékelhetőnél jóval erősebb konzisztencia-képző folyamatot tesz láthatóvá.

A rövid epizód, amely egyáltalán e tapasztalat birtokába juttat bennünket, úgyszólván utólag ismertet föl egy olyan, csak változásban hozzáférhető folytonosságot, amely néhány önmagát „másként” megismétlő történetes performatív erejével vet fényt a mű képződményi összetartottságának tisztán poétikai eredetére. Úgy is fogalmazhatnánk, az *Egy polgár vallomásai* elsősorban ennek a tapasztalatnak a (kanti értelemben vett) közös érvényén keresztül bizonyul irodalmi műalkotásnak, nem pedig vegyes műfajú – életrajzi, vallomásjellegű vagy regényes – visszaemlékezésnek. Fentebb utaltunk a mű epikus folyamatát előrelendítő eseményeknek arra a típusára, amikor a fokalizáció változásával hirtelen megszűnik a felidézett és a felidéző én időbeli távolsága, és a két idődimenzió egymást kölcsönösen megvilágító „egyidejűsége” nem-temporális valóságként kelti életre a kétfajta önmegértés közti feszültséget. De csaknem ugyanígy válik élővé

¹⁵ „[...] egy napon elindultam az aszódi országúton, s ez az út nem vezetett sehová. Néha meg úgy gondoltam, talán mégis vezetett valahová; egy-egy pillanatra magamhoz; s olyan kisebbségekhez, melyekkel rokonságot éreztem, sorsukat, ha ideig-óráig is, magaménak tartottam.” (156. Kiemelések tőlem.)

¹⁶ „Így menekültem később a számomra kijelölt mesterség elől, így szöktem el időről időre házasságomból, így keveredtem »kalandok«-ba, s egyidejűleg menekültem e kalandok elől, így szöktem meg érzéki kapcsolatokból, barátságokból, így menekültem első ifjúságomban városról városra, meghitt és ismerős éghajlatok alól idegen éghajlatokba, míg ez az állandó otthontalanság természetes állapotnak tűnt, idegrendszerem berendezkedett e veszélyérzetre, s valamilyen mesterséges »fegyelemben« végre dolgozni is kezdtem... Ma is úgy élek, két vonat, két szökés, két »menekülés« között; mint aki soha nem tudja, micsoda veszedelmes, belső kalandra ébred? Megszoktam ezt az állapotot. Így kezdődött.” (157. Kiemelések tőlem.)

az emlékező és a felidézett én közti távolság olyankor is, amikor igaznak bizonyult folytonosság tárul fel a változásban.¹⁷ De hogy az *Egy polgár vallomásai* nem a felidéző én uralkodó távlatában képződő, állóképekből összerakható identitás egyenletes ritmusú „fejlődéstörténete”, az valójában csak az értelmező megértés retrospektív horizontjában végrehajtott második olvasásban¹⁸ ismerhető fel. Éspedig nem pusztán azért, mert ebben a – lehetséges értelmezések mozgásterét *poétikailag* egyszerre felnyitó és korlátozó – olvasásban megy végbe a tematikai (rosszabb esetben refrenciális) olvasatok kontrollja. Ami e mű esetében világosan elkülöníti egymástól azokat az értelmezéseket, amelyek a lehanyatló polgári életideál megörökítőjeként vagy az íróvá válás történeteként értették meg egy önmagához a történő önmegértés elhatároló eseményein keresztül megérkező klasszikus modern szubjektivitás esztétikai konstrukcióját. Hogy milyenként eszmél(het) önmagára ez a – szerkezetileg csak az önmagára való visszavonatkozásban megalapozható – szubjektivitás, azt az határozza meg, hogy az identitás mibenlétére vonatkozó kérdés Márainál alapvetően mindig a századfordulós modernség horizontjában áll. (Az ént a másiktól elválasztó idegenség elvi „feltérhetetlensége” mindig egyik alaprétégét képezi a Márai-próza diszkurzusának.)

Ennél fontosabb azonban, hogy a retrospektív olvasásban végrehajtott *értelmező* megértés sikere itt döntően ama poétikai sajátosság fölismerésétől függ, hogy a mű formaegésze csak az apa halálának eseményén keresztül teljesezhetik ki.¹⁹ De nem pusztán amiatt, hogy az egész elbeszélés ezen a ponton zárul le s innen fogva már nem történik semmi a műben. Ez az esemény a retrospektív olvasásban legalább két olyan korábbi – itt tehát megismétlődő – történetet hív elő, amelyeknek minden más szövegalkotó tényezőhöz képest jelentősebb a konzisztenciaképző ereje. Az első a nyitó epizódok egyike, melynek során a kassai

¹⁷ „Halottak közé megyek, csöndesen kell beszélnem. Néhányan e halottak közül meghaltak számomra, mások élnek mozdulataimban, fejformámban, ahogy cigarettázom, szeretkezem, mintegy az ő megbízásukból eszem bizonyos ételeket. [...] *Az »egyéniség«, az a kevéssé, ami újat az ember önmagához ad, elenyésző* az örökség mellett, melyet a halottak hagynak reánk. Emberek, kiket soha nem láttam, élnek, idegeskednek, alkotnak, vágyakoznak és félnek bennem tovább. [...] Bizonyos pillanatokban, ha megsértenek vagy gyorsan határoznom kell, valószínűleg szó szerint azt gondolom és mondok, amit egyik nagyapám gondolt a morvaországi malomban, hetven év előtt.” (64–65. Kiemelések tőlem.)

¹⁸ Lásd erről JAUSS, *Ästhetische Erfahrung...*, 820–821.

¹⁹ „Másnap dél felé kezdett haldokolni. A szobában sokan jártak és keltek kétségbeesetten. Most már nem ügyelt reánk, figyelmesen bámult ki az ablakon, a csatakos, halványsárga falombot nézte; fél háromkor azt mondta: »Köd van.« Igen, valamilyen finom köd ereszkedett szemekre; ködöt látott a szobában is. Csendesben feküdt még egy ideig; majd az orvos lefogta szemeit. Abban a pillanatban nem éreztem semmit. »Igen, hát ez most megtörtént, apa meghalt« – gondoltam szórakozottan; s kimentem a folyosóra...” (390)

házban lakó ortodox zsidó család egyik gyereke beszámol apja haláláról.²⁰ A két jelenet kísérteties hasonlósága és szembeötlő jelentésbeli különbsége különleges formaképző funkciókkal látja el ezt a nem pusztán alaki ismétlődést. Az egyszerű formai keretezés tényén ugyanis messze túlmegy annak poétikai jelentősége, hogy az ismétlődésben itt két, egymásra sokban emlékeztető, ám mégis alapvetően különböző önmegértés eseménye megy végbe. A nyitó epizód nemcsak megelőlegezi az azonosság zárlatbeli különbözőzését (az ismétlődő haláleset reflexiója a közvetlen „érzelemmentesség” [„utánozhatatlan fölény” az egyik, „szórakozottság” a másik póluson] ellenére is alapvetően különbözőnek bizonyul), hanem determináltta is válik a zárlat felől, hisz kontrasztív értelmezhetőségét döntően annak visszavetülő távlata kényszeríti ki. Az első esetben több okból sem megy, nem mehet végbe önmegértés, míg a másodikban valódi önmegértés következik be. Mégpedig olyan, amelyik alapjaiban változtatja meg az elbeszélő önmagáról alkotott tudását.²¹ Jelentésének drámai többletét ez az esemény azonban – s így jön létre kezdet és zárlat egymástól való konzisztens függősége – csak a nyitó epizódra vonatkoztatva nyeri el igazán. E narratív vonatkozáskényszer persze meg is változtatja az első epizód kezdeti poétikai státusát: jelentéktelen miliórészletből a mű egyik „morfoszemantikai” tartópillérévé emeli.

Az ismétlődésnek ez az alaki keretképzést már eleve meghaladó (poétikai) eseménye tartalmilag ráadásul elválaszthatatlanul egybe van olvasztva a műbeli értelemképződés központi összefüggésével, a (megalkotandó) identitás mibenlétének kérdéseivel. Az elbeszélő ugyanis, aki lényegében – ha több változatban is, de – mindvégig az izolált én magányán keresztül azonosította önmagát, hirtelen az apa halálának eseményén keresztül eszmél rá arra, hogy saját, önmagára visszavonatkozó szubjektivitása – amelynek szükségszerű izolálódási folyamata az ő szemében *saját élettörténetével volt egyenlő* – nem tökéletesen zárult a személyiségére. Annak retrospektív fölismerése azonban, hogy ez a magány tehát mégsem volt feltétlen és abszolút, ismét olyan intermittens epizódokat hív elő, amelyeknek félreérthetetlen poétikai szerepük van a tapasztalatok ellentétes ismétlődé-

²⁰ „Egy reggel különös izgalomra ébredt a ház, a földszintes lakásban egymásnak adták a kilincset a kaftános zsidók, benn a lakásban tucatjával sűrögtek idegenek. Egyik fiú, a kilencéves Lajos, végre előmászott a tömegből s büszke és gondterhes arccal adta meg kérdésünkre a választ. / – Apám meghalt éjjel. Csupa bosszúság – mondta mellékesen és utánozhatatlan fölényel. / S egész nap gögösen viselkedett, pöffeszkedését már nem lehetett elviselni. Ezért alkonyatkor, különösebb ok nélkül, elvertük.” (15) A két részlet modális indexei („szórakozottan”, ill. „utánozhatatlan fölényel”) jól mutatják, hogy az elbeszélés rögzítette pillanatokban a megrendültség hiánya eleinte rokonítja is egymással a két jelenet szereplőit.

²¹ „[...] megérttettem, hogy apám volt az egyetlen ember életemben, akihez «közöm» volt...” (390.)

sében. Az internátusba vezető út²² így előlegezi meg a szerepeknek azt a temporális felcserélődését,²³ amely majd végül az elbeszélői önmegértés végső korrekciójához is elvezet. „A kocsi bekanyarodott a temető kapuján és eltűnt a fák között. Álltam, rágyújtottam, utánaéztem és dideregni kezdtem. Abban a pillanatban kezdtem megérteni, hogy apám meghalt.” (391)

Ez a tapasztalat már nem egyéb, mint az elbeszélés jelenéből beszélő végleges magány megértése: „Az életben csak ő volt önzetlenül jó hozzám, a maga szomorúság és kulturált módján. [...] Tudtam, hogy feltétel nélküli, emberi viszonyba nem keveredhetem már többé senkivel...” Itt nem csak az dől el, hogy fenntarthatatlannak bizonyul otthonosság és idegenség egyensúlya. Az is, hogy a kettő egyensúlyában – egyszerre kívül- és belül-létként – elgondolt magány mindössze a közties elhelyezkedés módjainak egyike volt. A *valódi idegenség* helyzete akkor mutatkozik meg igazán, amikor az általunk épp olvasott történet egy katakombába kényszerült szellem vallomásának bizonyul. A lezárhatatlan interpretáció jegyében értelmezhető persze ez a zárlat úgy is, mint amelynek khiazmusában két idegenség exkluzív összetartozásának végső megértése következik be. (Az egymásba kulcsolódó kezek néma, nem-verbális kommunikációja két idegenség szóban feltörhetetlen magányának összetartozását is megnyilváníthatja.) De ennek az értelmezésnek is az apa-fiú viszonylatból képződik meg a *horizontja*. A döntő az, hogy a formaegész konzisztenciáját a mű e kapcsolat „megfordíthatóságában” poétikailag eladdig ismeretlen irodalomtörténeti érvénnyel tudta megalapozni. Amiből úgyszólván kényszerítő erővel következik, hogy e viszony esztétikailag így kiteljesített története a klasszikus modernség keretei (szubjektum- és nyelvfölfogásának határai) között nem is bizonyult folytathatóknak.²⁴

²² „Apám utolsó pillanatig mellettem maradt. Én is szorongattam kezét, szűkölttem, most már nem lehetett félreérteni a pillanatot. [...] Beírták nevemet egy nagy könyvbe, az igazgató udvariaskodott apámmal, s aztán okos, gyakorlott és szelíd mozdulattal karon fogott, mint aki megnyugtat: »No, nem fog fájni!» – s tapintatosan jelt adott, hogy ideje lesz *elbúcsúzni*. ... Apám magához ölelt, s rögtön utána oly *tanácstalanul nézett körül*, mintha csakugyan *végzetes, jóvátehetetlen baleset történt volna* velem, s már *neki sincs módjában segíteni rajtam!*” (163. Kiemelések tőlem.)

²³ És valóban, a kórházi jelenet mintha gondolatrítmus, mondatszerkezet és szóválasztás tekintetében is teljes leképezése, önmagát másképp megismétlő változata volna az internátusi búcsúnak: „Sokáig *ültem ágya mellett*, nem beszélünk, csak *néztük egymást*. [...] *Búcsúzott tőlem*, a legidősebbtől, mintha át akart volna adni valamit, egy szót, egy család titkos szavát, valamilyen útmutatást az élethez, egymáshoz – de aztán hallgatott, mint aki tudja, hogy *nem lehet senkin segíteni*, egyén és család magára marad végzetével. Kutatva nézett, tágra nyitott szemekkel, mintha végre tudni akarná, ki vagyok, választ kérne egy nagyon régi kérdésre. De nem tudtam válaszolni neki. Aztán kinyújtotta finom, enervált *kezét*, s *kezemet szorította*. Nem szólt egy szót sem; behunyta szemeit; egy idő múlva *elengedte kezemet*. Akkor elmentem.” (389–390. Kiemelések tőlem.)

²⁴ Félreértés ne essék: a műnek ez a fentebbi formateljességben kifejlő esztétikai igazsága nem olyan képződmény, amely rendelkezhetnék az egyértelmű jelentésegész nyelvi garanciáival.

Aligha véletlen, hogy érvényesen ezt az örökséget csak egy másik irodalmi episztémé keretei között írhatta tovább a *Harmonia caelestis*. Esterházy műve persze már nem a prousti technikák horizontjában áll. Arra a későbbi, Hamsun-féle narrációra emlékeztet, amely azért nem rögzíti meg az identitás mozgását, mert alanyának vallomásai nem a világ asszertív elrendezésében s nem az én birtokbavételében érdekeltek.

Annak, hogy az *Egy polgár vallomásai* alapvetően a palindrómák érvényteleníthetetlen poétikai eseményén keresztül válik az esztétikai igazság jelentéstelített képződményévé²⁵ s így a modernség irodalmi klasszikusává – nincs nyoma a jó negyven évre művilég megszakított Márai-recepcióban. E jelenhez közeli példával mindössze tehát azt igyekeztem szemléltetni, hogy maga a szaktudományi recepció sem kalkulálható biztonsággal részesül egy-egy kiemelkedő alkotás irodalmi tapasztalatában. Innen tekintve annak története, hogy a tudományos értelmezésben mikor, mi és miként bizonyult irodalminak, a szövegekkel való irodalmi találkozások emlékezetes eseményeinek és emlékezetes hiányainak története is.

II.

Az ilyen kutatás természetesen nem azért fordul a magyar irodalomtudomány múltjához, mert – valamiféle tőlünk elválasztott, feltáratlan tartományban ku-

Ezért ez az igazság – még ha az esztétikai tapasztalat nem tetszőlegesen megválasztható horizontjában keletkezik is – nem valami rögzített művészi üzenet „megfejtett” alakja. Ezért nem hatástalanítja vagy érvényteleníti az *Egy polgár vallomásai* befogadásának olyan értelmezési modulációit, amelyek nem voltak tekintettel a mű kényszerítő erejű poétikai történéseire, s igazságaik ezért tematikus-referenciális értelem-összefüggésében képződtek meg (az utolsó kultúraalkotó életforma lehanyaglásának megörökítése, a polgári író életregénye stb.).

²⁵ A képződménnyé változást hermeneutikailag sohasem szabad valamely kompozíció kiteljesedő tárgyi tökéletességének hasonlóságára elgondolni (pl. „kristályszerű” vagy „organikus” teljességnek tekinteni). Ezért hangsúlyoztuk a bevezetőben, hogy a mindenkori szöveg és annak értelmezője – egymással párbeszédbe bocsátkozva – együttműködve állítja elő azt a képződményt, amely egy olyan kölcsönösség nem tárgyi „terméke”, amely úgyszólván értelmezett és értelmező „fölé kerekedve” válik e találkozás (mely maga az irodalomértelmezés) tényleges szubjektumává. Az ilyen képződménnyé-válásról írja Gadamer, hogy bizonyára a művészetben is „van olyasvalami, mint a hirtelen (*schlagartig*) megértés, melyben a képződmény egysége felvillan. [...] Az irodalmi szövegnél éppúgy, mint a művészi képnél. Értelemvontatkozásokat ismerünk föl – még ha talán bizonytalanul és töredékesen is. De mindkét esetben fel van függesztve a képmás vonatkozása arra, ami valóságos. A maga értelemvontatkozásával egyedül a szöveg marad jelen (*Der Text [...] das einzig Präsenste*). [...] A »képződmény« meghatározatlan jelentésében rejlik az oka annak, hogy valamit nem az előre megtervezett kész-voltára nézve értünk meg [...] Az a feladat, hogy azt, ami képződmény, magában építsük meg, s hogy valamit, ami nem »konstruált«, megkonstruáljunk – és ez azt is magában foglalja, hogy minden konstrukciós kísérlet ismét érvénytelenedik.” Hans-Georg GADAMER, *Gesammelte Werke*, II., Mohr, Tübingen, 1993, 357–359.

takodva – úgy akarná „leporolni” a feledésbe ment örökséget, hogy közben ott filológiai kuriózumokra vagy lappangó gondolati rekvizitumokra bukkanjon. És nem is attól vezettetve, hogy az értelmezések történeti kelléktárában tudománytörténeti balfogásokat vagy értekezői következtelenségeket *nyomozzon* föl. Élővé annak tapasztalata teszi az ilyen kutatás kérdéseit, hogy az irodalmi jelenséggel való szakmai találkozások bizonyos nyomai nem törlődtek ki a hatástörténetből. Annak ellenére sem, hogy közben a felszínen mozgalmas diszkurzív átalakulások mentek végbe. A hatástörténetben ugyanis nem az erdei nyomok logikája érvényesül: a friss vonulások nem mindig semmisítik meg korábbiak emlékét, s nem az a nyom a legbeszédesebb, amelyik gyér közlekedésnek köszönheti a létét. Annak vélelmezése tehát, hogy a fentebbi találkozások *nem lezárult esetei* a múltbeli irodalomértésnek, abból a tapasztalatból származik, hogy a jelen irodalomértésének nincs válasza arra, miért és hogyan vonnak bennünket ezek a nyomok az egykori értelmezés történéseinek élő közelségébe. Teljességgel abban a Benjamin adta értelemben, hogy „a *nyom* egy közelség megjelenése, legyen mégoly távol is az, ami hátrahagyta”.²⁶

Amikor az irodalmiságnak az értekező beszéd – vagy pontosabban: annak látható nyelve, az írás, a szöveg – implikációs tartományából felszínre jutó artikulációit hatástörténeti események gyanánt próbáljuk szemügyre venni, változataik sematikáját pedig a temporális alakulás rendjében föltárni, értelemszerűen nem az irodalom vagy az irodalmiság 20. századi fogalomtörténetének kidolgozására teszünk kísérletet. Annak időrendi folyamatleírásából ugyanis, hogy miként változik a „történetileg változó” irodalomfogalom, éppúgy nem kapjuk meg – mint azt Szili József kimutatta – az irodalom fogalomtörténetét, mint a diverzív irodalomfogalmak *rendszereshetőségét* mennyiségi eljárásoktól remélő utópiákból.²⁷ Mert bármily méltányosan kezeli is ez utóbbi elgondolások java része „a történeti jelentésintegráció építőelemeit”,²⁸ annak tapasztalatát képtelen a rendszerébe építeni, hogy az irodalom történeti fogalmai nemcsak más és más tárgyra vonatkoznak (ettől ugyanis még megfeleltethetők volnának valamely operacionalizálható rendszer logicista ismérveinek), hanem – az identikus szóalak ellenére – önmagukkal sem tekinthetők azonosnak. Azaz nem egyszerűen arról van szó, hogy „az elméletek nemcsak interpretálják, hanem képezik is tár-

²⁶ Walter BENJAMIN, *Gesammelte Werke*, V/1., Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1991, 560.

²⁷ Vö. SZILI József, *Az irodalomfogalmak rendszere*, Akadémiai, Budapest, 1993, 167–191. (Szili József következtetéseivel másfelől annyiban mégsem könnyű mindenütt egyetérteni, amennyiben maga egy hipotetikusán vázolt konstrukciós szinten lehetségesnek tartja az irodalom-fogalmak öröklött sokféleségének matematikai jellegű rendszerezését.)

²⁸ *Uo.*, 167.

gyuk fogalmát”,²⁹ hanem – mivel nézőpont nélküli fogalom nem létezik³⁰ – az irodalomfogalmak alkalmazhatóságának *premisszáit* is alakítják a történetileg új formában megtapasztalt irodalmi jelenségek. Ezért „öriz” minden fogalom szerkezete egyidejű egyidejűtlenségeket s ezért „áll fönn fogalom és tényállás közt mindig olyan feszültség, amely hol megszűnik, hol fel(színre)tör megint, hol pedig feloldhatatlannak látszik”.³¹ Itt fölvetett kérdéseinket így tehát aligha segítenek azok a sokféleségre mégoly nyitott, de mindössze a dolgokon végzett műveletek adekvációjára korlátozott fogalomtörténeti szempontok, amelyek nem a fentebbi kölcsönösségben vannak megalapozva.³²

Amilyen vonzó mint lehetőség, éppoly megalapozott is az irodalomtudomány szempontjából annak igénye, hogy az irodalmi jelenséget saját temporális létközegéből, azaz a literatúra *történetéből* s így önmagától a legkevésbé idegen módon próbáljuk megérteni. Csakhogy a tapasztalat azt mutatja, hogy egyetlen – saját tárgyának történeti létmódját korszakról korszakra, annak teljes vertikumában és szélességében feltárni képes – irodalomtörténet sem hozott még a felszínre olyan (legalább részlegesen) identikus irodalom-fogalmat, amelyet annak történeti alakulásában meg is tudott volna indokolni. Innen tekintve Horváth János „önelvű” irodalomtörténetének vezérlő fogalmai (az *irodalmi tudat*, illetve az *irodalmi alapviszony*) éppúgy nem immanens képződmények, ahogyan a náluk kevésbé látványos pályát befutott mimetikus vagy reprezentációs irodalomfogalmak sem. Jól látható ugyanis, hogy az irodalom önmagából kifejlő „állandó lényege” Horváthnál is csak egy – a vizsgált entitással egybe nem eső, azzal nem azonos – mediális közvetítés révén bizonyul identikusan felismerhetőnek: „Hogy irodalom bárhol és bármikor létrejöhessen, ahhoz kellett valaki, aki meg-

²⁹ *Uo.*, 182.

³⁰ A fogalmak – miként a (mű)fajok, formák, célok, törvények is – nem azért tartoznak a *Der Wille zur Macht* szerint a „perspektivizmusok” világába, mintha „ezzel képesek volnánk rögzíteni a *való világot*”, hanem mert általuk olyan világot hozunk létre, amely „egyszerűsített”, „érthető” „kiszámítható és kezelhetővé van téve” Lásd Friedrich NIETZSCHE, *Kritische Studienausgabe*, XIII., DTV – de Gruyter, München – New York, 1999², 326–336.

³¹ Reinhart KOSELLECK, *Vergangene Zukunft*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1989, 121.

³² Itt csupán emlékeztetek arra, mennyivel találóbbr Jauss említett „Unbotmäßigkeit” fogalma az esztétikum viselkedésére nézve, mint a (szintén nem reprezentációesztétikai horizontban elhelyezett) Figal-féle „Unverständliches”. A szakfogalom itt érvényesülő hatásesztétikai nézőpontja eleve más irodalmi tapasztalatformákat nyit meg az értelmezés számára, mint azok a hazai irodalomtudományban máig előszeretettel használt logícista, klasszifikációs és taxonómiai, sőt biológiai terminusok, amelyek többnyire a kívül helyezett tárgyilagosság elvében megalapozott természettudományi pozitívizmus argumentációs terében mozognak. Kérdés tehát, vajon ezek az eljárások valóban ahhoz férnek-e hozzá, amit valamely „helyes” (logícista, objektív vagy éppen taxonómiai) módszer jegyében keresnek. Láthatólag újabb irodalomtudományunkban sem lesz könnyű napirendre térnünk afölött, hogy az irodalom nem olyasvalami, ami kiszámítható.

írjon valamit, s kellett valaki, aki azt el is olvassa. Író, írott mű és olvasó kellett hozzá. *Írók és olvasók szellemi viszonya írott művek közvetítésével*: ennél elvontabb, szélesebb s egyszersmind igazabb alapra aligha lehet visszavezetni az irodalom állandó lényegét.³³ Nem lehet tehát nem észrevennünk, hogy az így önmagát vezérlő, önelvű rendszerré alakuló (nemzeti) irodalom – elsősorban egy önmagából kitermelt és azzal önmagát mintegy önmaga másaként megfigyelő *genetikus* szerv³⁴ segítségével – a környezetükből „kikülönülő” autopoietikus rendszerek eredendően *biológiai* kódját használja föl az önelvűség médiumául.³⁵

Az tehát, hogy az irodalmi önelvűség egy biológiai médium közbejöttével és csak rajta keresztül – vagyis önmagán kívülről – képes önmagát megalapozni, annak közismert elméleti-módszertani tapasztalatát teszi láthatóvá, hogy önmagán belül egyetlen történeti-filológiai tudomány sem képes *tudományosan* megragadni és megokolni a történelem, a történetiség (esetünkben az irodalmiság történeti) mibenlétét. Ahogy persze egyetlen matematika sem képes kiszámítani önmagát vagy miként a kauzalitás tana sem tudja önmagát megokolni. Ellentétben tehát azzal az újabban nemcsak komparatív, hanem általános irodalomelméleti távlatban is hangoztatott vélekedéssel, mely szerint annak a saját nemzeti irodalmát kutató irodalomtudósnak, „akinek a kontextus (nemzet) és tárgy (nemzeti irodalom) egybeesése kezére adja annak *ismérveit*, hogy a tárgyban mi a releváns”,³⁶ „*nincs* szüksége kritériumai *megindoklására*, mert ezek a kontextus révén előre meg vannak adva. Nemzeti hagyomány(ok) kontextusába beágyazott munkájának megvan az a magától értetődő karaktere, amely eleve adódik minden hagyomány legitimálta cselekvésből, és ennyiben *nem problematikus*.”³⁷ Horváth János példája viszont épp azt mutatja, hogy – még ha kényelmesen átengedhette volna is magát a Toldy megalkotta kánon szelekciós vezérlésének – a nemzeti

³³ HORVÁTH JÁNOS, *A magyar irodalom fejlődéstörténete*, Akadémiai, Budapest, 1976, 62.

³⁴ „Genetikus önismeretének, az irodalmi tudatnak önálló szervéül, tudatosodási folyamatának beteljesítéséül fejlesztette ki szaktudományunkat az irodalom: váljék tehát azzá mentől teljesebben. Legyen az, aminek a fejlődés, a történelem akaratából kell lennie: *az irodalmi tudat genetikus önismeretének tudományos szerve*.” *Uo.*, 69. (Kiemelés az eredetiben.)

³⁵ „Egy autopoietikus rendszernek az a legsajátabb jellegzetessége, hogy úgyszólván saját fonalán fölemelkedve saját dinamikája révén a környezettől különbözve alkotja meg önmagát. [...] egy rendszer akkor autonóm, ha képes arra, hogy specifikálja saját törvényszerűségét, illetve azt, ami önmagának sajátja. [...] Nézetünk szerint tehát a mechanizmus, amely autonóm rendszerekké tesz élőlényeket, az az autopoieszisz; önállóként ez jellemzi az élőlényeket.” Humberto R. MATURANA – FRANCISCO J. VARELA, *Der Baum der Erkenntnis*, Scherz, Bern–München, 1987, 54–55.

³⁶ David E. WELLBERG, *Interpretation versus Lesen. Posthermeneutische Konzepte der Texterörterung = Wie international ist die Literaturwissenschaft?*, szerk. Lutz DANNEBERG – Friedrich VOLLHARDT, Metzler, Stuttgart, 1996, 123.

³⁷ *Uo.*, 124.

irodalmak történeti értelmezése ugyanolyan legitimációs kényszer alatt áll, mint az irodalomtörténet-írás bármely más modern filológiai vállalkozása. Talán részint másfajta, de hasonlóan erős kényszer alatt áll még az a komparatiztika is, amely képletesen e két mezőny köztes zónájában tevékeny. Legalábbis amennyiben „az összehasonlító irodalomtudomány olyan értelemben vett tudománytörténet, hogy az egyes anyanyelvi tudományosságokat éppen úgy igyekszik egy szélesebb kontextusban együttlátni, egymáshoz viszonyítva bemutatni, mint ahogy az irodalomközi folyamat elemzése során az irodalmakat, a kibukó interferenciák, illetőleg a párhuzamosságok hangsúlyozásával”.³⁸ Ilyenkor ugyanis nyilvánvalóan „nem feltétlenül szövegek párbeszéde zajlik, hanem a szövegek egymást értelmező módjaié”³⁹ is.

Már csak azért sem lehet itt eléggé hangsúlyozni Horváth János érdemeit, mert nem pusztán egy nagyigényű és kánoni hatását máig érvényesítő koncepcióval, hanem magával a *létesítő hagyománnyal* szemközt kellett érvényt szereznie egy nagyon is korszerű – a korszak természettudományában még csak meg sem előlegezett – élő rendszer önvezérlő elvei szerint elgondolt irodalomtörténetnek. Mert ne feledjük, az időközben távolivá lett Toldy-féle hagyomány olyan elsődleges kényszerrel „írta elő” kogníció és aisztéziszis összhangját, hogy a hatásában ekként erősen korlátozott esztétikai autonómiát a szerves forma biológiai követelményéhez rendelte hozzá. Így azután az önmagáért valóan fennálló műalkotás szabad tárgyi létezésének hegeli gondolata a magyar hagyományban elsősorban az esztétikai autonómia (a cél képzete nélküli célszerűség), illetve az azt megtestesítő organikusság elve mentén kapcsolódott össze azzal a Kant-féle elképzeléssel, hogy az önmaga végcéljaként értett szépség megítélése nem alapozható meg a mirevalóság teloszához rendelhető eszközök mérlegelésében. A *szerves forma* romantikus követelményén keresztül a műalkotás alaki értelmezésében részint tehát maga Toldy is biológiai kódokhoz folyamodott. Nála a szervesség azonban egyértelműen az élő *szerkezeti* működés biológiai metaforája volt. Horváth biológiai médiuma – mivel nem korlátozódik a műalkotás szerkezetére – ennél sokkal hatékonyabban működik közre az irodalmi rendszer konstitúciójában, hiszen miközben az egész rendszernek az önvezérlés képességén keresztül kölcsönöz létet, nem fenyeget az irodalomtörténet biologizálásával. Innen tekintve Horváth János munkája nem hogy valamiféle konzervatív és mindössze nemzeti látókörű vállalkozás volna, hanem a 20. század egész magyar tudománytörténetének is az egyik legnagyobb szabású alkotása. Annak ugyanis, hogy az irodalom rendszerének ez az autopoiesisz elve szerint megrajzolt önállósulása végül

³⁸ FRIED István, *Irodalomtörténetek Kelet-Közép-Európában*, Ister, Budapest, 1999, 16.

³⁹ *Uo.*, 17.

maga is hasonló célelvűség uralma alá kerül, mint Toldy önmagán túli lényeket megnyilvánító irodalmának története, nem az az oka, hogy Horváth már 1908-ban (!) biztonssággal felismerte: az irodalmiság mibenlétét nem lehet láthatóvá tenni az önmagára korlátozott irodalomtörténeti folyamat fakticitásából.

Mármost ha az a kérdés, kidolgozhatók-e egyáltalán a koordinátái egy olyan kérdezésmódnak, amely azt kísérli meg hozzáférhetővé tenni, mit *tud*, illetve *gondol* a nemzeti filológia tudománya az irodalmi jelenségről, akkor magát a kérdés szempontját kell tovább differenciálnunk. Elsősorban azért, mert az maga, hogy mit tud vagy gondol ez a tudományosság saját tárgyáról, kevésbé látható, mint amit állít és forgalmaz róla. Hiszen a tudomány kezünkre adta lehetőségek korlátairól pontosan olyankor nem ildomos megfélekednünk, amikor tudjuk: épp annak performatív, applikatív történései maradnak leginkább rejtve a tudományos kérdezésmód elől, hogy mikor, hol és mely körülmények között *bizonyul* valami *irodalminak*. A lehetőségeinket itt leginkább korlátozó tapasztalat egy először 1951-ben megfogalmazott, különös állításban összegződik, mely szerint „a tudomány nem gondolkodik”.⁴⁰ Ismert, hogy ez az időközben elhíresült és sokat idézett gondolat gyakran kifejezetten a tudomány teljesítőképesége ellenében van felvonultatva. A felszínesebb olvasatok itt azonban még azt is elfeledtették, amit Heidegger alig három sorral lejjebb fűzött hozzá a megütközést keltő mondathoz. Nevezetesen, hogy „a tudmánynak ugyanakkor állandóan és a maga különös módján a gondolkodással van dolga”.⁴¹ A gondolkodás (pontosabban: egy még eljövendőben lévő gondolkodás) és tudomány viszonyát kifejtő fejezetekben a *Was heißt Denken?* tehát éppenséggel nem a tudományok diszkreditálásán munkálkodik. Mert bár Heidegger szerint a kutatás tárgyának lényegi eredetét – nyilvánvalóan a módszerkötött megértésmód miatt⁴² – a tudományos megismerés nem képes földeríteni, a lényegiségek terében mozgó gondolkodásnak nem a tudományok ellenében kell megértenie a tudományok tudásformáit. S különösen, mert mindez még beváltatlan ügye az előbbinek, „a gondolkodás mindig lényegesen kevesebbet tud, mint a tudományok. Ezek pedig teljes joggal viselik nevüket, mert végtelenül többet (*unendlich viel mehr*) tudnak, mint a gondolkodás.”⁴³

A tudományok e sokoldalú tudásának horizontján, mely tudás szükségyszerűen valamely határozott (kutatási–diszciplináris) egyoldalúság alapzatán terjed ki, mindig meg kell jelennie a lényeg származására irányuló gondolkodásnak.

⁴⁰ Martin HEIDEGGER, *Was heißt Denken?*, Niemeyer, Tübingen, 1997⁵, 4.

⁴¹ *Uo.*

⁴² „Az egzakt gondolkodás csupán a létező számolásába kapcsolódik bele és kizárólag ezt szolgálja.” Martin HEIDEGGER, *Wegmarken*, Klostermann, Frankfurt am Main, 1976, 308.

⁴³ HEIDEGGER, *Was heißt Denken?*, 57.

Heidegger felfogásában ez az egyedüli biztosítéka annak, hogy termékenyre forduljon a két oldal különbségének feszültsége, mert ahol ez kioltódik – explicitálhatnánk a következtetést –, a tudást az *ismeret*, a gondolatot pedig a pusztá *vélemény* váltja föl. Ha tehát nem elsősorban az irodalom fogalmait vagy az irodalom esztétikai tapasztalatának definícióit keressük, akkor elsősorban a fentebbi feszültség köztes terében bukkanhatunk olyan interpretációs történések nyomaira, amelyek nem szabályszerűen vagy legalábbis nem mindig indokoltan következtek a problémamegoldás diszkurzív terét kijelölő premisszákból. Hogy persze elkerülhessük azokat a csapdákat, amelyek ezúttal meg kifejezetten a már valamit előrekódoltan kereső tekintet vakfoltjaiból származnak, az így megnyitott kérdezésmódnak mindvégig olyan koordináták között kell maradnia, amelyek nem zárják ki, sőt inkább tartalmazzák annak *lehetőségét*, hogy amit egy irodalomtudományi szöveg irodalomként definiál, az nem mindig esik egybe azzal, ami ugyanazon szöveg értelmező műveletei során irodalomnak bizonyul.

Ez utóbbinak annyi tanulságos esetét tartalmazza akár csak az újabb magyar irodalomtudomány is, hogy már pusztán a típusok szerinti megidézésük is hosszabb áttekintést igényelne. A legtanulságosabb – Popper Leó nem-divinatorikus megértésméleti felismeréseitől Németh G. Béla revelatív József Attila-elemzéseig⁴⁴ adódó – példák felsorakoztatása helyett e keretek között meg kell elégednünk két olyan végpont fölidézésével, amelyek – egymás ellentétes eseteiként – talán a legélesebben szembesítenek a saját diszkurzusától váratlanul elhasonuló szakmai megértés következményeivel. A közelmúlt marxista irodalomtudományának egyik egyedülálló eseményeként marad emlékezetes Király István 1973-ban publikált elemzése Ady Endre *Síjja régi babonának* című költeményéről. Éspedig érvényteleníthetetlen hatástörténeti példát szolgáltatva arra, hogy esztétikai tapasztalatként miként képes a műalkotás megértésének eseménye áttörni az értelmező diszkurzus legzártabb doktrinális horizontján is. Mert Király hatalomvéde értelmezései nem csupán arról voltak nevezetesek, hogy művek során tett erőszakkal juttatták érvényre egy ideológiai mimézisestétika egyvonalú determinizmusát. Még 1989-ben is [!] apodiktikusan hirdette, hogy „az ideologikumot esztétikumká váltan keresve van meg igazán a lehetőség rá, hogy megvalósítsa az irodalomtörténet-írás a marxista esztétika egyik legfontosabb követelményét: a tartalom elsődlegessége elvének szem előtt tartását...”⁴⁵ Ismeretek voltak írásai arról is, hogy aggály nélkül igenelték a legveszélyesebb kultúra-

⁴⁴ Amelyeknek a közvélekedéssel ellentétben nem elsősorban az ún. művelődéstörténeti „feltöltöttsége” vagy bölcséleti megalapozottsága, sőt még csak nem is a poetológiai újszerűsége kölcsönöz tudománytörténeti jelentőséget, hanem egy *temporalizált* antropológia szempontjainak érvényesítése a műalkotások szubjektumfelfogásának értelmezésében.

⁴⁵ KIRÁLY István, *Útkeresések*, Szépirodalmi, Budapest, 1989, 346.

politikai voluntarizmust is, mely „nem annyira a mű mondanivalójára, mint inkább a benne tükröződő írói állásfoglalásra kíváncsi”[!].⁴⁶ Innen nézve a *Sípja régi babonának* értelmezése olyan magyarázhatatlan váratlansággal igazolja vissza az esztétikai tapasztalat khiasztikus szerkezetét és – rajta keresztül – a mű „üzenetének” tartalmi stabilizálhatatlanságát, hogy szinte föl sem tűnik: itt egy párját ritkító (sok későbbi „dekonstrukciós” technikát megelőlegező) retorikai olvasat gátolja meg a vers biztonságos beillesztését az Ady-monográfia üdvtörténeti koncepciójába. A látszólag könnyen kategorizálható bujdosó kurucvers alanyának szituáltságát (melyet szemantikailag a távozás parancsának affirmációja ural) feltáró értelmezés ugyanis folyamatosan *irodalmi-poétikai* hatáseffektusokra (a *síp* és a *nóta* motívumán keresztül előkészített ráhallgatás minden *zenei közvetítésű* közvetítésre) figyelmeztetve jut el egy materiális-mediális történet különleges retorikai jelentőségének fölismeréséig. Ez a történet egy jelentésében stabilizálhatatlan rímpár – illetve az általa mozgásba hozott szemantikai emlékezet – révén nem csak a vers tartalmi értelemhangsúlyait rendre ellensúlyozó *poétikai* potenciál erejét érzékelteti velünk. Egyszersmind azt is kikényszeríti, hogy a távolodás/elidegenülés és a közeledés/azonosulás távlatközisége egyszerre tartalmi és poétikai tapasztalatként íródjék be a befogadás esztétikai tapasztalatába. „Az *issza-vissza* rímpár⁴⁷ – írja Király – logikai-grammatikai összefüggésben nézve tagadott, elutasított, a távolodás kifejezője volt: *sohsem issza – sohse nézek többé*⁴⁸ *vissza* – ez volt mondattanilag egybecsengetve; zenei paradigmába illesztve viszont egy múlt századi népies dal emlékét idézte ez a rím: »*Ki a Tisza vizét issza – Vágyik annak szíve vissza*«. [...] A költemény végén, nagy szerkezeti súllyal, mintegy önmagában csengett a *vissza* szó.”⁴⁹

A doktrinálisan szűkített diszkurzív horizontot áttörő esztétikai tapasztalat eseményének úgyszólván az ellenkezője következik be Horváth János 1920-as Petőfi-könyvében. Itt olyan interpretációs történetnek lehetünk tanúi, amikor az esztétikai tapasztalat szerkezeti reflexiójának igazsága innen marad azon az episztémé-történeti küszöbön, amelyet már 1908-ban meghaladott az *Irodalmunk fejlődésének fő mozzanatai*. Horváth ugyan behatóan sehol nem vizsgálja azt az esztétikai funkcióteljességet, amely írók és olvasók szellemi viszonyában írott művek közvetítésével működésbe lép. Petőfi költészete esetében azonban – a már-nem-szép-művészetek korszakát nézve egyébként teljességgel találóan –

⁴⁶ KIRÁLY István, *Irodalom és társadalom*, Szépirodalmi, Budapest, 1976, 356.

⁴⁷ A vers záró strófájáról van szó: „Üzenhettek már utánam, / Kézsmárk hegye, Majtény síkja, / Határ-szélen botot vágok, / Vérem többé sohse issza / Veszett népem veszett földje: / Sohse nézek többet vissza.”

⁴⁸ A verset itt tévesen idézi Király, az eredetiben *többet* olvasható.

⁴⁹ KIRÁLY István, *A megkötöttég verse. Ady Endre: Sípja régi babonának*, ItK 1973/1–2., 283.

úgy artikulálja e funkcióteljesség belső egyensúlyának megbomlását, mint ahol a *delectare–docere–movere* hármásából⁵⁰ túlnyomórészt ez utóbbinak a mozzanata bizonyul meghatározónak: „Tudvalevő, hogy Petőfi [...] egész költészetét első-sorban *cselekvő* természete jellemzi.”⁵¹ És valóban, ez a kései Victor Hugo, Heine és Petőfi korát jól jellemző következtetés – a romantika irodalmi nyelvét a természetes beszéd, a köznyelv kifejezőmódjára cserélő esztétikai tettben a közvetlen(ebb) hatáslehetőség „realisztikumát” is méltatva – legtöbbször a *movere* funkciója körül képezi meg a művészi összhatás szerkezetét. Horváth János Petőfi-könyvében persze már az figyelmeztető, hogy az irodalmi alapviszony (kölcsonosságban megalapozott) kommunikációs modellje gyakorlatilag mindig az élmény, az üzenet vagy a hatás egyirányú továbbítójaként működik.⁵² A különös azonban mégis az, hogy az alapviszony közvetítő modelljét Horváth éppen a legnagyobb alkotások művészi tökéletességét érzékeltetve hatástalanítja. Ilyenkor látszólag ugyan a *delectare* mozzanata veszi át az esztétikai funkcióteljesség képviselőjét, de sajtószerű módon fölszámolva a művel való befogadói érintkezésnek még azt a közvetl(ít)ett formáját is, amelyet a *movere* kitüntetésével egyirányított modell fenntarthatott: „Nincs költeménye Petőfinek – írja az *Egy gondolat bánt engemet* című versről –, melyben magasabbra csigázott indulat lobogna fel, nincs költeménye, melyben indulatos személyessége tisztábban kimutatná erkölcsi forrását, melyben közvetlen lyrai érdekelttség s jellembeli önzetlenség forróbb egységben mutatkoznék. Egyike költészete amaz égő csipkebokrainak, melyek közelségében leoldjuk saruinkat, mert közvetlen hatalommal éreztetik velünk a hely szentségét.”⁵³ Az erkölcsi és művészi attitűd e kivételes egységének megképződése – mint legmagasabb rendű esztétikai tapasztalat – itt végül a tétlen kontemplációba forduló csodálat olyan admiratív diszkurzusában mutatkozik meg, amely szerkezetileg a szónak önmagát rituálisan alávétő vallásos befogadás megszólítottóságára emlékeztet.⁵⁴ Azaz az irodalmi műalkotás – az alapviszony

⁵⁰ Az irodalmi műalkotás esztétikai funkcióteljességének hatásesztétikai szemléltetésére itt az egyszerűség kedvéért a klasszikus római retorikai hagyomány fentebbi trichotómiáját vesszük kölcsön, mert annak kategóriái pontosabb jellemzést teszik lehetővé a Horváth János-féle elképzelésnek, mint a tőle jóval idegenebb „értve gyönyörködés és gyönyörködve értés” recepcióesztétikai khiazmusa.

⁵¹ HORVÁTH JÁNOS, *Petőfi Sándor*, Pallas, Budapest, 1922, 226, lásd még 502.

⁵² Lásd pl. a szerelmi líra kapcsán: „A kifejezés pedig, amely híven átlátszatta magán azt a korábbi egyéni színezetet, oly kész odaadással követi most s önti át lelkünkbe e személyes érzelmi élet pillanatainak egész akkori, emberi melegét.” *Uo.*, 326. (Kiemelés tőlem.)

⁵³ *Uo.*, 377.

⁵⁴ Horváth érvelésében egyébként is gyakorta ismétlődik a szóhasználatnak az a módja, amely az irodalom kiemelkedő eseményeit, alkotásait előszeretettel hozza érintkezésbe a szakrális diszkurzus nyelvével. Lásd pl. ugyanitt, amikor Petőfi a negyvenes évek irodalmi műveltségének „átlag nyelvével” „belép a költészet szentegyházába” (*Uo.*, 84–85.) A vágy líraiságának élvezete,

korszerű elméleti irodalomfogalma ellenére – mégiscsak olyan auratikus tárgynak *bizonyul*, amelyben – éppen e státusa miatt – nem az írók és olvasók közt kapcsolatot teremtő közvetítés, hanem a tőlük való elválasztottság tapasztalata testesül meg. Ami tehát Horváth Jánosnál végül magasrendű irodalomnak bizonyul, az továbbra is a maga *tárgyiségében* értett műalkotás, amely a hegeli önmagáért való, szabad fennállásban s nem a közvetítés irodalmi alapviszonyában konstituálódik.

Az ilyen értelmezői eseményekre irányuló alapkutatás – mely azzal hálálhatja meg a tetemes filológiai erőráfordítást, hogy nem a bevégezhetetlen „adatgyűjtés” perzisztens kényszere alatt, hanem élő kérdések mentén „szóaltatja meg” a szaktudományi szövegek archívumát – valódi hozadéka az volna, hogy számos ponton, sőt akár típusokat is fölismerve világíthatna rá, milyen módon s mely körülmények között helyezi egy-egy irodalomtudományi szöveg akaratlanul is applikatív próba alá saját *elsődleges* (asszertív) diszkurzusát. Mert amikor ez a pillanatnyi heterotópia megmutatkozik és a diszkurzus „másika” a tudás egyfajta kívüliségével *történésként* szembesíti a reflexiót, a szubjektumon így kívül-helyeződő beszéd nemcsak annak tapasztalatában részesíthet mindenfajta szakmai narrációt, hogy maga a tudományos megértés, sőt egyetlen gondolat sem kizárólag a szubjektivitás teljesítménye,⁵⁵ hanem annak radikálisabb következményétől sem engedi függetlenedni, hogy a beszélés *léte* megjelenésének a szubjektum meg-nem-jelenése a feltétele. Bizonyos értelemben annak irodalmi történéséhez hasonlít ez a tapasztalat, „amikor a nyelv/beszéd amilyen messze csak lehet, eltávolodik magától: és ha ebben az »önmagán-kívülre-jutásban« lepeli le saját létét, ez a hirtelen tiszta-egyértelműség inkább önmagától való eltérés, mint oda visszajutás, inkább diszperziója, mintsem önmagukhoz való visszatérése a jeleknek”.⁵⁶ Amiből itt az is következik, hogy mindenekelőtt a saját diszkurzus kívülhelyeződése segítheti hozzá a szakmai beszélőt (akár szakmai *narrátornak*, akár szakmai *értekezőnek* nevezzük is) annak fölismeréséhez, milyen ingatag alapokon áll még a tudományokban is a saját tulajdonú beszéd doktrínája. Legalábbis azé, amelyik úgy véli, a tudományos közlemény a kutatói szubjektum szerzői ismeretté rendezett tudásának „tárgyasítása” és az intendált tartalmak egyirányú továbbítása volna.

a meghatottság vagy az esztétikai áhítat közelségének jelzésére ismételten a már idézett ószövegségi formulához folyamodik: „oldjuk meg saruinkat! Amaz égő csipkebokor van itt”. (Uo., 477).
⁵⁵ „A gondolkodás törvényszerűsége független az embertől, aki a gondolkodás aktusait éppen végrehajtja.” HEIDEGGER, *Was heißt Denken?*, 81.

⁵⁶ Michel FOUCAULT, *Schriften zur Literatur*, Fischer, Frankfurt am Main, 1988, 132.

III.

A fentebbi belátások segítségével e helyen most már közelebbről is meghatározható kérdésünknek az a vonatkozása, mi is érhető tetten az irodalomértelmezés ilyen diszkurzív történései mentén. Azt valószínűsítjük, hogy ami itt a maga applikatív beszédességében megnyilatkozik, az éppen az irodalmiság esztétikai tapasztalatának az az előreláthatatlan, tervezhetetlen és előidézhetetlen performatívuma, amely mindig hozzáférhetetlen a tudomány doktrinális műszerei és technikái számára. Ez utóbbiak horizontjában ugyanis valóban nincs mód kitérnünk annak beismerése elől, hogy „olyasmi, mint az irodalom »lényege«, egyszerűen nem létezik”.⁵⁷ Ám ha szisztematikusan szemügyre vennénk mindazon irodalomdefiníciós kísérletek tipológiáját, amelyek a Jauss és Figal jelölte pozíciók közt feltárulnak, akár produkciós, akár recepciós oldalról tekintjük is a bennük működő problémamegoldó potenciált, lényegében valamennyi egy applikatív értelmezhetőségbe forduló performatívum eseményével áll szoros kapcsolatban: „Miként a performatív, úgy az irodalmi megnyilatkozás sem egy már adott szituációra vonatkozik, s így sem nem igaz, sem nem hamis. Mindenekelőtt az irodalmi megnyilatkozás is *alkotja* azt a szituációt, amelyre vonatkozik.”⁵⁸ De e produkciós oldallal átellenben, az olvasás receptív tapasztalata felől is azt állapíthatjuk meg, „hogy az irodalom nem valami nyílt/átlátszó közlés, melyben adottnak vehetnénk a közlés és a kommunikációs eszközök közti világos megkülönböztetést”.⁵⁹ Amiből belátható módon következik, hogy az irodalom legsajátabb alakzata (a trópus, a figura) „nem természettől fogva van vagy előállítják, hanem a nyelv önkényes aktusa révén tételeződik/létesül”.⁶⁰

A definíciók így képződő terében az mozdíthatja ki az irodalmi jelenség formális meghatározhatóságának apóriáin fönnakadt doktrinális kérdezést, ha a *quidditas* értelmében vett alakiságok helyett ennek a *történésnek* a karakterét próbálja megragadni. Mindenekelőtt annak eredve a nyomába, hogy „mi mégis az igazság, hogy valami alkototthoz hasonló(dolog)ban kell megtörténnie?”⁶¹ A kérdésirányok ilyen megfordításával természetesen nemcsak a formális meghatározások igényét adja föl az irodalomtudomány, hanem maga mögött hagyja az esztétikai lét és az „igazi” lét megkülönböztetésének az előbbi horizontból adódó kötelezettségét is. Vagyis abból indul ki, hogy minden esztétikai tapasztal-

⁵⁷ Terry EAGLETON, *Einführung in die Literaturtheorie*, Metzler, Stuttgart–Weimar, 1994³, 10.

⁵⁸ Jonathan CULLER, *Literaturtheorie*, Reclam, Stuttgart, 2002, 140.

⁵⁹ Paul de MAN, *The Resistance to Theory*, Minnesota UP, Minneapolis, 1986, 15.

⁶⁰ Paul de MAN, *Die Ideologie des Ästhetischen*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1993, 170.

⁶¹ Martin HEIDEGGER, *Holzwege*, Klostermann, Frankfurt am Main, 1994⁷, 48.

lat „valódi igazságnak tekinti, amit tapasztal”.⁶² Ezzel persze – a szüntelenül történő létmegértés heideggeri világába átlépve – bizonyos értelemben föl is adja a művészet tapasztalatának szubjektivizálásában megalapozott esztétikai autonómia elvét. Hogy drágán fizeti-e meg, sőt egyáltalán megteszi-e ezt a lépést a jövő irodalomtudománya, erre itt lehetetlen válaszolni. Annak fölismerésével azonban, hogy „a mű művé-válása az igazság keletkezésének és történéseinek egy módja”,⁶³ nemcsak az irodalom lényegiségét elvitató felfogások immanens terméketlenségére nyit látószöveget, hanem olyan terepnumra lép, ahol csak megerősítheti azokat az elméleti belátásokat, amelyek az esztétikai tapasztalat történő jellegének performatív mozzanatát hangsúlyozzák.

Hogy ebben a történésemben olyasvalamivel van dolga a művészeti megértésnek, ami az „el-nem-rejtettség” eseményében is mindig megvonja magát a kiteljesítő receptív birtokbavételről, és mint ilyen eldönthetetlenséget és bizonytalanságot teremt,⁶⁴ az teljességgel megfelelelhető a de Man és Culler közt kirajzolódó elméleti pozíciók axiomatikájának. Az „alkotott lét”⁶⁵ performatív viselkedése azonban – s itt már mélyreható különbség van az előbbieket, illetve egy Stanley Fish és Eagleton közt képződő tartomány konstitúciós elvei között – távolról sem szabadítja föl az értelmezések tetszőlegességét. Mert ha jól értjük a tőlünk való részleges megvonság esztétikai tapasztalatát, akkor az elrejtőzést *A műalkotás eredetében* nem a földszerű, tompa és néma anyagi nehézkedés ellen(séges)ereje gyanánt kell elgondolnunk. Sokkal inkább a mű mediális materiájának olyan ellenállásaként, amely paradox módon magát az esztétikai tapasztalatot szolgálja. Éspedig úgy, hogy éppenséggel ennek az ellenállásnak az ereje nem engedi eltüntetni, fölszámolni vagy – amivel minden értelmezői tetszőlegesség operál – semlegesíteni a mű mediális-materiális „dologiságát”. „Dologiságon” ezúttal természetesen nem a mechanikus aiszthézisz (taktílisan, akusztikusan stb.) anyag-szerű tapasztalatának tárgyát érve, hanem annak az *immateriális anyagszerűségnek* az ellenállását, amely konstitutív érvénnyel „íródik be” minden irodalom mediális kódjaiba. Ha valahol, akkor pontosan ebben az ellenállásban materializálódik, „nehézkedik” mégis a nyelv retorikáján keresztül annak az anyag-talan, Jauss-féle *uralhatatlanságnak* a bázisa, amely gátat szab a művön vehető erőszak-nak. Az alkotás ezzel azonban nem csupán azt nyilvánítja ki, hogy nem adja meg

⁶² Hans-Georg GADAMER, *Igazság és módszer*, ford. BONYHAI Gábor, Gondolat, Budapest, 1984, 77.

⁶³ HEIDEGGER, *Holzwege*, 48.

⁶⁴ „Az igazság működésbe-lépése hirtelen feltárja (*stößt auf*) a bizonytalant (*das Un-Geheure*, tkp. 'azt, ami immár nem ismerősen, megszokottan biztonságos') s ugyanakkor megdönti a bizonyosat (*das Geheure*, tkp. 'az ismerősen és megszokottan biztonságos') és azt, amit annak tartanak. A műben megnyíló igazságot sohasem lehet az addigival alátámasztani és abból levezetni.” *Uo.*, 63.

⁶⁵ *Uo.*, 47.

magát az interpretáció önkényének. Az esztétikai tapasztalatban mindig ott működő ellenállás egyszersmind pusztá perspektivizmusként leplez le minden olyan szándékot is, amely a szubjektív olvasatok „eredetisége” felől legitimálja az értelmezések korlátlanlanságát. Márpedig azt a mediális-materiális ellenállást, amelyet pusztán csak egy „világ ág-bogán” fennakadt ölelés (József Attila), egy „Sagenlicht” (Gottfried Benn) vagy egy „Fadensonne” (Paul Celan) retorikája is tanúsít, a szabad interpretációs öntudat egyetlen fajtájának sem szerencsés alábecsülnie.

Amikor tehát a szakmai irodalomértelmezésnek azt kell megmutatnia, hogy az irodalommal találkozó tudomány kezén miként bizonyult váratlanul valóban irodalomnak⁶⁶ valami, épp azért különleges kihívása a szaktudománynak, mert a Heidegger adta értelemben éppen a tudomány van kizárva a művészet ilyen eredendő történéseinek megértéséből. Hangozzék bármily szokatlanul, ehhez bizonyos mértékig magának az irodalomtudománynak is *irodalmi* olvasásra van szüksége. Éspedig azért, hogy a tudományos szövegnek az – irodalmat értelmező – másik tudományos szöveggel való találkozásában is érvényesíthesse, amit adományként elsősorban az *irodalmi olvasástól* kaphat. Azt nevezetesen, hogy a tudományról író tudomány „nem más, mint egyfajta reflexió, annak az elvakított látásnak a – meglehetősen paradox – eredményességére, amelyet az általa inkább akaratlanul, mintsem akarva létrehozott meglátások segítségével kell korrigálnunk”.⁶⁷ Méltó partnerévé ezért az irodalomnak akkor válik saját tudománya, ha úgy képes szóra bírni az ilyen történéseket, hogy saját igazságainak tartományát igazítja az irodaloméhoz, s nem, mint többnyire ma is még teszi, az irodalomét a magáéhoz. Ha az irodalom pusztá ismeretét olyan tudássá képes változtatni, amely felülírja módszerhite kényszeres adekvációelvét, igazságtapasztalata pedig diszciplináris korlátainak megértéséhez is hozzásegíti, talán megingathatja azokat az akadályokat, amelyek egy irodalomról *gondolkodó* tudomány előtt emelkednek.

⁶⁶ „Mindig, amikor művészet történik, azaz ha kezdet van, impulzus (*Stoß*) jön a történelembe, ekkor kezdődik vagy kezdődik újra a történelem.” *Uo.*, 65.

⁶⁷ Paul de MAN, *A vakság retorikája*, ford. BECK András, Helikon 1994/1–2., 112.

DAVID DAMROSCH

A *Weltliteratur* kultúrpolitikája

Goethe, Meltzl és az összehasonlító irodalom kezdetei *

Manapság gyakran globális jelenségként gondolunk a világirodalomra, amely minden, merőben nemzeti határon felülemelkedik, noha Goethe alkotta meg elsőként a *Weltliteratur* fogalmát a 19. század nemzeti mozgalmainak tetőpontján. A század előrehaladtával Goethehez hasonlóan az összehasonlító irodalom új diszciplínájának első művelői is úgy tekintettek saját munkásságukra, mint amely az életük és munkájuk mindennapjait átítató nemzeti kontextusokban – de az ellen is – működik.

Jelen vizsgálatunk tárgya Goethe *Weltliteratur* fogalmának korai meghatározása, illetve az összehasonlító irodalom első folyóirata, az a magyar *Acta Comparationis Litterarum Universarum* lesz, amelyet főként az erdélyi tudós, Meltzl Hugó szerkesztett és adott ki 1877 és 1888 között.¹ Mind Goethe, mind pedig Meltzl komplex, árnyalt nézőpontot képviselt a nemzeti identitásról, valamint a nemzeten túli, kozmopolita identitásokról és perspektívákról, és a fogalom meghatározását célzó korai törekvések s az általa lefedett terület még ma is sok mindent elárulhat nekünk.

A nacionalizmus és a kozmopolitanizmus közötti feszültség már teljes mértékben jelen volt abban a diszciplínában, amelyből az összehasonlító irodalom ered, és amelyről a nevét kapta: az összehasonlító filológiában, amely Meltzl társ-

* Az angol nyelvű tanulmány régebbi verziójának megjelenési helye: *Rebirth of a Discipline. The Global Origins of Comparative Literature*, *Comparative Critical Studies* (3) 2006/1–2., 99–112. A fordítás egy újabb, átdolgozott változat alapján készült, amely angol nyelven egyelőre nem jelent meg, ilyenformán ez az első publikálása. (A ford.)

¹ A folyóirat először *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok* címmel jelent meg, az *Új sorozat* 1879-ben indult a terjedelmes latin címmel. Meltzl a folyóiratot idősebb kollégájával, Brassai Sámuellel, matematika-, szanszkrit- és összehasonlító filológiai professzorral alapította. Mindemellett Meltzl végezte a tulajdonképpeni kiadás legnagyobb részét, és 1882 után ő lett az egyszemélyi kiadó.

szerkesztőjének, Brassainak volt a szakterülete. A történeti filológia a 19. század közepén már gyakran nemzeti/nacionalista hangsúlyt kapott, ahogyan ez a nagy filológus, Jacob Grimm munkásságában tisztán látható. A tudományos filológia egyik jelentős művelőjeként („Grimm törvénye” a klasszikus és a germán nyelvek között kulcsfontosságú hangzováltozásokat állapított meg) Grimm lelkes hazafi is volt, ami ekkortájt liberális hozzáállást jelentett a kis fejedelemségekre osztott Németország gyakran despotikus uralkodóival szemben. A szabadságharc évében, 1848-ban kiadott kétkötetes *Geschichte der deutschen Sprache* című műve explicit módon arra irányult, hogy nyelvészeti eszközökkel bebizonyítsa – ahogyan ezt Grimm a Georg Gottfried Gervinusnak, a jelentős német irodalomtörténésznek írott ajánlásában megfogalmazta – „a mi természetellenesen megosztott szülőföldünk”¹ igazi egységét. A nemzeti egység elkötelezett híveként Gervinus ihlette Grimmet az irodalomtörténetnek a látható határok nélküli nemzet történeteként való konstruálására, ez monumentális ötkötetes művének címében hangsúlyosan jelenik meg: *Geschichte der poetischen Nationallitteratur der Deutschen* (1835–1842). Gervinushoz szóló ajánlásában Grimm ékesszólóan idézte fel: „a nép szabadságát, amelyet semmi sem hátráltathat többé, még a madarak is ezt csiripelik a háztetőn [...] Ó, bár hamarosan eljönne és sosem hagyna el bennünket!”² Gervinus nemzeti irányultságát a nyelvészetbe ültetve, Grimm büszkén hirdette a német nyelv nemzeti diadalát, amelyet éppen az ő mássalhangzó-változás törvényében látott.

Az első század végén megmutatkozott a Római Birodalom gyengesége (még akkor is, ha a lángja időről időre fel-fellobbant), és a meghódíthatatlan germánok között egyre erősebbé vált az a meggyőződés, hogy Európa minden vidékére megállíthatatlanul behatolhatnak. [...] Hogyan is történhetett volna másképpen, mint hogy egy ilyen erős mozgósítás a nép nyelvét is felbolygatja, kimozdítja azt megszokott útjaiból, és felemelve azt? Nem lehet, hogy egyfajta bátorság és büszkeség van a zöngés zárhang zöngétlenné és a zöngétlen zárhang affrikátává való szilárdulásában? [...] Bárki, aki azzal az érveléssel utasítaná vissza ezt az értelmezést, hogy az hóbortos volna, vagy aki elszigetelt példák (amelyeket nem rejtenék el) alapján kívánná kétségbe vonni, nem tudná megmagyarázni nyelvünk legkiemelkedőbb jellegzetességeit.³

* Lásd a címhez fűzött fordítói megjegyzést.

² Jacob GRIMM, *Geschichte der deutschen Sprache*, IV., Hirzel, Leipzig, 1880, iv–v.

³ *Uo.*, 306–307.

Olykor ez a fajta nacionalizmus ütközött azokkal a kozmopolita perspektívákkal, amelyek a nemzeti kultúrpolitikát igyekeztek felülírni, mégis a 19. században maga a kozmopolitanizmus is gyakran a nacionalizmus egyik fejlettebb megjelenési formája volt. August Wilhelm Schlegel a nemzeti kozmopolitanizmus tiszta megfogalmazását adta már 1804-ben:

Az egyetemesség, a kozmopolitanizmus az igazi német jellemvonás. Hosszú ideig az egységes irányelv hiánya alsóbbrendű helyzetre kárhozottat minket a többi nép korlátoltabb – és ezért hatékonyabb – nemzeti irányzataihoz képest. De ha ezt a hiányt többletté tesszük, minden irányzat összesítőjévé válik, és a mi oldalunkat emeli felsőbb szintre. Ezért úgy hiszem, nem túl véres remény azt gondolni, hogy közel az az idő, amikor a német lesz minden civilizált nemzet általános érintkezési nyelve.⁴

Ez a kulturális-politikai kontextus segít megérteni Goethe nagyon széles világirodalom-felfogását, amely, úgy tűnik, néha teljesen maga mögött hagyja a nacionalizmust. Amint látni fogjuk, a nemzeti Goethe koncepciójában is visszatér, de az ő eredeti indíttatása a centrifugális fogalmakban való gondolkodás volt. Fiatal tanítványával, Johann Peter Eckermann-nal 1827 januárjában beszélgetve Goethe megjegyezte:

Egyre inkább látom – folytatta Goethe –, hogy a költészet az emberiség köz-kincse, és hogy mindenütt és mindenkor száz és száz emberben megnyilatkozik. [...] Így hát én szeretek körülnézni idegen nemzetek háza táján, és mindenkinek azt tanácsolom, hogy cselekedjék ugyanígy. A nemzeti irodalom manapság nem sokat számít, a világirodalom korszaka van most soron, és mindenkire az a feladat vár, hogy siettesse ezt a korszakot. [229–230]⁵

Goethe kijelentése egy irodalmi perspektívát és egy új kulturális tudatosságot is kikristályosított, annak a globális modernitásnak a keletkezését, amelyben –

⁴ *Comparative Literature. The Early Years*, szerk. Hans-Joachim SCHULTZ – Phillip H. RHEIN, North Carolina UP, Chapel Hill, 1973, 74.

⁵ Johann Wolfgang von GOETHE, *Conversations with Eckermann 1823–1832*, ford. John OXENFORD, North Point, San Francisco, 1984, 132. (Magyarul Johann Peter ECKERMANN, *Beszélgetések Goethevel*, ford. GYÖRFFY Miklós, Magyar Helikon, Budapest, 1973. Az áttekinthetőség kedvéért a fejezetben a továbbiakban a magyar fordítás oldalszámait közlöm. A ford.) Eckermann saját komplex provinciális helyzetének elemzéséhez lásd a *What Is World Literature?* Bevezetőjét (David DAMROSCH, *What Is World Literature?*, Princeton UP, Princeton, 2003, 1–36), amelynek alapján a jelen tanulmány első fele íródott.

Goethe jóslata szerint – most élünk. A fogalom azonban már a létrehozás pillanatától kezdve rendkívül bizonytalan volt: mit jelent valójában „világirodalomról” beszélni? Melyik irodalom ez, és kinek a világa? És milyen ennek az irodalomnak a viszonya a nemzeti irodalmakhoz, amelyek termése változatlan maradt még azután is, hogy Goethe bejelentette elavulásukat? Milyen új viszonyok alakultak ki Nyugat-Európa és a világ másik része, antikvitás és modernitás, a szülőföldi tömegkultúra és az elitkultúra között?

A világirodalom gazdag változatossága Goethe Eckermann-nal folytatott beszélgetéseiből egészen nyilvánvalóvá válik. Goethe mélyen átérezte, miképpen válna könyvei hasznára lefordításuk, hiszen meglepő olvasottsággal rendelkezett a külföldi irodalmakról. Eckermann arra szerződtette, hogy elrendezze írásait, és lehetővé tette tanítványa számára, hogy egy hozzá közeli lakásba költözhessen, először Jénában, majd végül Weimarban. Eckermann itt Goethének sok, Európa minden sarkából érkező látogatójával találkozott, és részt kezdett vállalni az így kialakult hálózat tevékenységében versek kiadásával, librettók társszerzőjeként, franciából való fordításokkal; Goethe kérésére sokféle művet elolvasott, hogy a fontos új szerzőkre felhívhassa mestere figyelmét, és részletes naplót vezetett, amelyben a Goethével folytatott beszélgetéseket jegyezte le, mindvégig szem előtt tartva ennek esetleges későbbi publikálását.

Ezek a beszélgetések sok olyan árnyalt leírást tartalmaznak, amelyek Goethe találkozásait beszélik el külföldi szövegekkel; Goethe Eckermann-nak folyton angolul, franciául, olaszul és latinul olvasott könyveket ajánl, még saját művei esetében is éppolyan készségesen olvassa fordításaikat, mint az eredetieket. „Németül már nem szeretem olvasni a *Faustot*” – jegyzi meg egy helyen, de az új francia fordításban mesterművét „teljesen újnak, frissnek és elmésnek”-nek találja – annak ellenére, hogy a fordítás nagy része prózában van (276). Eckermann kezdeti reakciója Goethe költészetére, törekvése saját lényegének megtalálására visszaverődött rá; ez megegyezik Goethe tapasztalatával műveinek nemzetközi körforgásával kapcsolatban, amelyet rendszeresen a „tükröződés” (*Spiegelung*) fogalmával ír le. Goethe mohón olvassa a német irodalomról szóló angol és francia kommentárokat, mivel úgy találja, hogy a külföldi perspektíva élesebb és tisztább a német kritikánál. Folyóiratában, a *Kunst und Alterthum*ban írja egy cikkben:

Ha magára hagyják, minden irodalom elhasználja az életerejét, ha nem frissíti azt egy idegen [irodalom] érdeklődése és hozzájárulása. Milyen naturalista az, aki nem leli örömet azokban a csodálatos dolgokban, amelyeket a tükör visszaverődése által lát létrejönni? Hogy mit jelent egy tükör az ideák és moralitás mezején, azt mindenki megtapasztalhatta önmagában/önmagán,

és ha egyszer felkeltette a figyelmét, meg fogja érteni, hogy műveltségének milyen részeit köszönheti annak.⁶

Goethét különösen az vonzza, amikor a külföldi sajtó visszatükrözi saját műveit, és a *Weltliteratur* újonnan alkotott fogalma első megjelenésének használatakor ezt a folyamatot kevésbé az egyéni, inkább a nemzeti büszkeség kérdésének látja. 1827 januárjának második felében Goethe Alexander Duval új színdarabjának, a *Le Tasse. Drame historique en cinq actes*-nak – amely nagyban épít a Goethe-féle *Torquato Tassóra* – két francia kritikájáról írt. Goethe hosszasan idéz a két kritikából – mindkettő felhívja a figyelmet Duval szoros kapcsolatára Goethe darabjával (ahol egyik bíráló „találó kölcsönzések”-ről beszél, ma inkább plagizálást mondanánk). A két kritika homlokegyenesen ellenkezően méltatja a két *Tassót*: az egyik Duvalt csak Goethe – akinek megihlető filozofikus fejtegetéseiben „teljes és mély elmélkedéssel találkozunk, amelyet a tömegek valószínűleg nem voltak képesek felfogni” – halvány utáztatának látja, míg a másik Duval darabját Goethe szövegének határozott javulásaként látja („a [Goethe-]párbeszédetek monotonája számunkra teljesen elviselhetetlennek tűnik”).

Mindkét kritikából pártatlanul idézve Goethe nem hajlandó arra, hogy saját védelmében válaszoljon, eltekintve egy ironikus megjegyzéstől, amely azokra a külföldiekre vonatkozik, akik úgy mutatják ki a német művek iránti nagyrabecsülésüket, hogy „köszönet nélkül kölcsönöznek tőlünk, és elismerés nélkül veszik hasznunkat”. Goethe fő célja, hogy arra serkentse honfitársait: kövessék a művek nemzetközi mozgását; olvasóit nemzeti büszkeségükre – és sajátjára – appellálva bátorítja:

[...] egyetemes világirodalom jön létre, amelyben nekünk, németeknek tiszteletre méltó szerepünk van. Minden nemzet szemlét tart a munkáink fölött; dicsérnek, cenzúráznak, elfogadnak és elutasítanak, utánóznak és elferdítenek minket, megnyitják vagy bezárják szíveiket előttünk. Mindezt nyugodtan kell elfogadnunk, mivel egészben véve ez a magatartás nagy értéket képvisel számunkra.⁷

⁶ Hans-Joachim SCHULTZ, *Johann W. von Goethe: Some Passages Pertaining to the Concept of World Literature = Comparative Literature*, 8.

⁷ Goethe cikkének következtetése: *Uo.*, 5. A teljes cikk itt jelenik meg: Johann Wolfgang von GOETHE, *Schriften zu Literatur*, II., Akademie der Wissenschaft der DDR, Berlin, 1980, 171–174, és keletkezéstörténete *Uo.*, V., 237–243 található részletes jegyzetapparátus segítségével követhető nyomon, így az érdeklődő megfigyelheti a cikk fejlődését Goethe első vázlatától a későbbi javításokig, amelyek ceruzával, fekete tintával, vörös tintával és újból ceruzával jelennek meg. Ez a pazar kiadás Goethe nemzeti büszkeségét hangsúlyozza – ezt a hangsúlyt persze csak erő-

Ebből a nézőpontból a nagyvilág csupán az otthoni világ nagyobb és jobb verziója. Máshol írja: „Az egész világ, bármilyen nagy is, csak egy kiterjesztett haza, és ha helyesen szemléljük, nem nyújt többet, mint amivel honi földünk is ellát.”⁸

Goethe nézetei így közeli rokonságot mutatnak Schlegel, Gervinus és Grimm nacionalizmusával. Goethénél azonban hiányzik az a biztonságos kulturális álláspont, amely megengedné, hogy nézőpontja tiszta kulturális imperializmusba fulladjon. Minden, saját és barátai – például Schiller – teljesítménye fölött érzett büszkesége ellenére Goethét az a szorongó érzés fojtogatja, hogy a német kultúra provinciális, hiányzik dicső történelme és politikai egysége – nem engedheti meg magának, hogy a „nemzeti irodalomnak” túl nagy jelentőséget tulajdonítson, amikor még csak nem is él egy rendes nemzetben. A stratégiai őszinteség ellenére, amellyel a német nemzeti büszkeségre hatni próbál a *Tasso*-kritikákról írt cikkében, Goethe azzal a megjegyzéssel kezdi a szöveget, hogy Franciaország az, amelynek színpadjai „döntő fölényel” (*eine entschiedene Oberherrschaft*) uralkodnak a színházi életben. Párizs az a kulturális olvasztótégely, amelyben még a német daraboknak is versengeniük kell az elismerésért, és amelyben erősségeik és gyengeségeik napfényre kerülnek. Sőt, távolról sem biztos, hogy a provinciális műnek sikerül a francia és angol standardot elérnie. Hogyan felelhetne meg egy hazai erős irodalmi hagyományokkal nem rendelkező német író a gazdagabb tradíciójú nagy mintáknak? „Shakespeare ezüstitálcákon aranyalmákat nyújt át nekünk” – mondja Eckermann-nak, szomorúan hozzátéve, hogy „Nos, darabjainak tanulmányozásával szert tehetünk ugyan az ezüstitálcára, de csak burgonyát tudunk belerakni, ez a baj!” (178)

Goethe hozzáállása tehát egészen különbözik attól a győzedelmes kozmopolitanizmustól, amelyet a jelentős francia kritikus, Philarète Euphémon Chasles vezetett be *A külföldi irodalom összehasonlítása* című előadásában Párizsban, 1835 januárjában. Chasles előadását Cervantes és Shakespeare alakjaival kezdi, akiket életükben kortársaik nem becsültek meg, és bejelenti, hogy ebben az előadásorozatban a nagy elmék országhatárokon túli hatását vizsgálja – mindenekelőtt Franciaországban. Tanítványainak azt állítja, hogy ez a fókusz egyszerűen azt a tényt tükrözi, hogy „Franciaország minden ország közül a legérzékenyebb”, minden nemzet szenvedélyes előrehaladására fogékony. Hazája csodáin elmélkedve Chasles kiterjedt erotikus álmodozásba esik:

sítette az a törekvés, amellyel az akkori Kelet-Németország próbálta kifejezni kulturális identitását Nyugat-Németországgal szemben.

⁸ SCHULTZ, *Johann W. von Goethe*, 10.

Álmatlan és nyugtalan ország ez, amely minden benyomásával vibrál, lüktet és lelkesedik a legőrültebbekért és legnemesebbekért; olyan ország, amely szeret csábítani és elcsábulni, érzeteket kapni és átadni, izgalomban jönni azon, ami elbűvöli, és terjeszteni a kapott érzést. [...] Ő a központ, de az érzékenység központja; ő irányítja a civilizációt, talán nem oly módon, hogy megnyitja az utat a népek előtt, akik körülveszik, hanem inkább szédítő és ragályos szenvedélyességgel törve előre. Ami Európa a világ többi része számára, az Franciaország Európa számára; minden benne visszhangzik, és minden vele végződik.⁹

És így tovább. De még ha végtelenül receptív is Chasles Franciaországa, óvatosan ellenőrzi a határait: kedve szerint bármikor és bárhol vad kalandba bocsátkozik, de az idegenek nem számíthatnak arra, hogy vele tarthatnak,

Egy marginális kultúrából érkező írónak kétszeres megköttetéshez kell tartania magát: mivel otthon nem sok lehetősége lenne az érvényesülésre, egy fiatal író csak úgy érheti el a nagyságot, ha utánozza a kívánatos külföldi mintákat – „a nagy elődökkel való kapcsolat igénye a magasabb tehetség biztos jele”. Goethe szerint: „Tanulmányozzuk Molière-t, tanulmányozzuk Shakespeare-t” (253) – ezek a minták azonban lehengerlő súlyúak lehetnek. A saját kulturális kontextusukban ez a teher elviselhető: nagy kortársai, mint például Ben Jonson és Marlowe között dolgozva Shakespeare – Goethe szerint – az Alpok csúcsai közt a legnagyobbhoz, a Mont Blanc-hoz volt hasonló. De ha a Mont Blanc-t az alsó-szászországi lüneburgi síkságra tennék, „nem fog szavakat találni az ámulattól, hogy milyen óriási” (69). A Shakespeare darabjaiból készült metszetsorozatot nézegetve Goethe nem tudja elnyomni remegését:

Megijed az ember – mondta Goethe –, ha végignézi ezeket a képecskéket. Láttukra ébred csak rá, milyen végtelenül nagy és gazdag Shakespeare! Hiszen nincs itt az emberéletnek egyetlen motívuma, amelyet ne ábrázolt, ne fejezett volna ki. És mindezt micsoda könnyedséggel és felszabadultsággal! [...] Shakespeare túlságosan is gazdag és hatalmas. Alkotó természetnek évenként csak egy darabját szabad elolvasnia, ha nem akar tönkremenni tőle. [...] Hány jeles német ment tönkre miatta, miatta és Calderon miatt! [178]

Ha Goethe provinciális szorongása imperialista szellemi nyereségvágyának egyik ellensúlya, írói receptivitása a másik. A külföldi műveket nemcsak a saját gyakorlatától elütő különbségeikért szereti, hanem a regények ismerős témahasználatá-

⁹ Philarète E. CHASLES, *Foreign Literature Compared = Comparative Literature*, 21–22.

ért és stratégiáikért is. Reakciójának ez a két oldala látható két külföldi munka, egy szerb vers és egy kínai regény éleselméjű méltatásában is, amelyeket a *Weltliteratur* megfogalmazásának napjaiban mutat meg Eckermann-nak. 1827. január 29-én Eckermann lejegyez egy beszélgetést, amely a korabeli francia költészet-ről, Horatiusra és a perzsa költőre, Háfizra való utalásokról és Goethe saját, nemrég befejezett drámájáról, a *Helénáról* szól, amely klasszikus tragédiaként indul és modern műként fejeződik be. Vegyes műfajú munkájának gondos áttanulmányozása után Goethe átad Eckermann-nak egy verset.

„Íme – mondta Goethe –, mutatok önnek valami újat; olvassa!” E szavakkal átnyújtott nekem egy szerb költeményt Gerhard úr fordításában. Nagy élvezettel olvastam, mivel nagyon szép volt a költemény, a fordítás pedig oly egyszerű és világos, hogy semmi sem zavarta az embert a tárgy szemléletében. *A börtönkulcsok* – ez volt a költemény címe. A cselekmény menetéről nem mondok itt semmit; a befejezést mindenesetre elhamarkodottnak és nem lélegítőnek találtam. [227]

Eckermann elégedetlen a költemény szaggatottsága, az egyensúly és harmónia neoklasszikus kánonjainak megszegése miatt, de Goethe nem ért egyet vele:

Éppen ez a szép benne – mondta Goethe –, ezáltal ugyanis tüske marad az olvasó szívében [...] a költeményben ábrázoltak jelentik viszont a valóban szépet és újat, és a költő igen bölcsen járt el, amikor csak ezt dolgozta ki, és a többit rábízta az olvasóra. [227]

Két nappal később Eckermann újra meglátogatja Goethét, aki most még jobban eltávolodott Nyugat-Európától:

Goethénél ebéden. „Az elmúlt napokban, mióta nem találkoztunk – mondta –, sokat és sokfélét olvastam, kiváltképp egy kínai regényt, amely még mindig foglalkoztat, és fölöttéb figyelemre méltónak találok.” „Kínai regényt?” kérdeztem. „Hát az bizony nagyon idegenszerűen festhet.” – „Nem annyira, mint hinné az ember – mondta Goethe. – Az emberek csaknem ugyanúgy gondolkoznak, cselekszenek és éreznek, mint mi, és igen hamar magunkfajtajúaknak érezhetjük őket, csak épp hogy náluk minden tisztábban, rendezebben és erkölcsösebben történik. Minden értelmes és polgári náluk, nagy szenvedélytől és költői lendülettől mentes, és így sok mindenben *Hermann és Dorothea*-mhoz, valamint Richardson angol regényeihez hasonló.” [228]

Goethe, aki maga is novellát írt ebben az időben, és a megfelelő beféjezésen gondolkodott, a kínai regényben saját ideáljának egy verzióját látja mind szociális, mind pedig irodalmi értelemben. „De épp ez a mindenben megnyilvánuló szigorú mérséklet tartotta fenn évezredekken át a kínai birodalmat, és fogja fenntartani továbbra is.” (229) Sőt ez az emelkedett mérséklet oka annak a meleg üdvözlésnek, amely szöges ellentéte a korabeli jeles francia költő, Pierre-Jean de Béranger léha költészete goethei fogadtatásának; Goethe az ő szövegeit is akkoriban olvasta (Béranger választott színhelyei a bordélyok és kocsmák):

E kínai regény fölöttéb különös ellentétét – folytatta Goethe – fedeztem fel Béranger dalaiban, melyek alapját szinte minden esetben erkölcstelen, léha tartalom képezi, és nagy mértékben ellenemre lennének, ha nem olyan nagy tehetség dolgozta volna föl ezeket a témákat, mint Béranger. [229]

Habár bátorságot merít a császári kínai prózáírókkal érzett rokonságból, Goethe egy sor megkülönböztető jegyet is érzékel a kínai irodalmi gyakorlatban. Megjegyzi, hogy következetesen utalnak a legendákra, így ezek az utalások a cselekmény folyamatos kommentárját alkotják; a természetet nem realizstikusan ábrázolják, hanem az emberi jellem szimbólumaként: „Sok szó esik a holdról, de az nem változtatja meg a tájat, fénye éppoly világos, mint a napvilág maga.” (228) Még a bútorzat is a jellem illusztrálációjaként szolgál:

Például: „Hallottam, amint nevetgélnek a bájos lánykák, és amikor megpillantottam őket, ott ültek a finom nádszékeken.” Íme, itt van máris a legbájosabb szituáció, hiszen nádszékeket el sem tudunk másképp képzelni, mint végtelenül könnyűnek és kecsesnek. [228–229]

Goethe megfigyelései szerint az alkotóelemek lenyűgöző keverékével találkozhatunk. Goethe részben a kulturális különbségre reagál (a példaértékű legendák hangsúlyos szerepeltetése), részben a saját értékeit vetíti a szövegre (a nádszékeket úgy értelmezi, ahogy ő használta volna őket), részben pedig a külföldi szövegben egy közepes minőségű darabot fedez fel, egy eltérő újdonságot, amely hasonló, ám mégis különböző gyakorlat otthon (a jellem és táj intim összefüggése a rendkívül szubjektív romantikus költészettel volt kapcsolatba hozható, de Goethe a kínai regényben ezt az összefüggést úgy látja, mint ami a megfelelések jóval korlátozottabb és rendezettebb világát mutatja). Minden külföldi szövegre adott teljes reakció valószínűleg az alábbi három dimenzió alapján működik: az éles *különbség* élvezete hamisítatlan újdonsága miatt, a kielégítő *hasonlóság* megtalálása a szövegben (vagy belevetítése abba), és a hasonló, ám mégis különböző

középútja – ez az a fajta reláció, amely valószínűleg produktív változást hoz saját percepcióinkban és gyakorlatunkban.

Úgy tűnik, Eckermann érdeklődését egy ennyire idegen szöveg nem kelti fel. Szkeptikus kérdést tesz fel, látszólag abban reménykedve, hogy legalább neki nem kell majd *túl sok* kínai regényt olvasnia: „De – mondtam – ez a kínai regény talán épp a legkiválóbbak közül való.” (229) Erre a fenntartásra válaszolva osztja meg vele Goethe a *Weltliteratur* fogalmát:

Szó sincs róla – mondta Goethe –, a kínaiak ezrével írnak ilyeneket, és írtak már akkor is, amikor a mi őseink még az erdőben tanyáztak. Egyre inkább látom – folytatta Goethe –, hogy a költészet az emberiség közkinccse [...] a világirodalom korszaka van most soron, és mindenkire az a feladat vár, hogy siettesse ezt a korszakot. [229–230]

Goethe mégsem multikulturalista: Nyugat-Európa marad számára a referenciául szolgáló kiváltságos modern világ, Görögország és Róma jelentik azt az antikvitást, amelyhez mindig visszatér. Amint elmondja Eckermann-nak, hogy törekedjen a világirodalom korszakának felgyorsítására, máris egy korlátozó vagy körülhatároló feltételt szab hozzá:

De bármennyire becsüljük is azt, ami külföldi, nem szabad valami különös-höz odatapadnunk, és azt mindenáron mintaképnek tekintenünk. Nem szabad azt gondolnunk, hogy ami kínai, az lenne az a bizonyos, vagy ami szerb, vagy Calderon vagy a Nibelungok; hanem mintaképre szorulva térjünk mindig vissza a régi görögökhöz, akik műveikben szüntelenül a szép embert ábrázolták. Minden egyebet csak mint történelmet kell tekintenünk, és magunkévá tennünk belőle, amennyire lehet, azt, ami jó. [230]

Mindig gyakorló íróként gondolkodva Goethe leginkább az olvasmányából elsajátított dolgokra reagál, és sok kortársához hasonlóan osztja azt a felfogást, hogy a klasszikus antikvítás a témák, formai modellek, sőt a nyelv legfőbb kincseshányója. Valóban, egyik munkájának latin fordítását jobban kedveli az eredeténél „így előkelőbbnek érzem, mintha csak visszatért volna formai eredetéhez” (127).

Goethe „külföldi irodalom”-értékelésének változékonyságában a világirodalom döntő jellemvonását látjuk: a fogalom alapjelentésében mindig benne van a világok *különfélesége*. Ezek a különböző világok nemcsak régió, olvasótábor és kulturális presztízis alapján változnak, hanem kor alapján is, a sajátunkat is beleértve: egy adott világ hatása idővel változhat, és kezdetől fogva nagyon befolyásolja az, hogy milyen korban találkoztunk vele. Goethe rajongása a klasszikus

antikvitásért jobbára azért olyan szívből jövő és egyértelmű, mivel az akkor jött létre, amikor az írói érettség magas fokát érte el. Ezt a leckét gyakran elfelejti, amikor fiatal rajongóknak azt ajánlja, hogy „[tanulmányozzuk] mindenekelőtt a régi görögöket és mindig csak a görögöket” (253): ő most úgy érzi, csak nyert azon, hogy Németország, amely fiatalkorában relatíve gyenge kultúrát nyújtott neki, több szabadságot adott neki ahhoz, hogy a saját útját járja, csak akkor fedezve fel a görög irodalmat, amikor biztos volt írói önmagában. „De ha tudtam volna már akkor is olyan pontosan, mint ma, hogy mennyi nagyszerű dolog maradt ránk évszázadok és évezredek óta, egy sort sem írtam volna...” (185)

A provinciális író tehát el van vágva ugyan, egyúttal azonban mentes egy örökölt tradíció kötelékeitől, és alapjában véve teljesebben csatlakozhat egy tágasabb, felnőttként választott irodalmi világhoz: James Joyce és Derek Walcott messze kozmopolitább írók, mint Marcel Proust vagy Virginia Woolf. Akár provinciális, akár metropoliszi eredetű, valójában egy adott író vagy olvasó hajlamos arra, hogy örökölje és alkalmazza az átörökítés és befogadás különféle hálózatait, így a különböző világokból érkező munkákat eltérően kezeli. Ezeket a világokat a különböző megfigyelők – vagy akár ugyanaz a személy is különböző lelkiállapotokban – elhatárolják egymástól. Míg 1827 januárjában Goethe egy gyanakvó Eckermann-nak dicséri a szerb költészet művészi kifinomultságát, egy évvel később elveti a szerb költészetet, egy kalap alá véve azt a középkori germán költéssel mint a barbár kegyetlenség emblémáival: „A komor ónémet időkből – mondta Goethe – éppoly keveset meríthetünk magunknak, amennyit a szerb dalokból vagy más barbár népköltészetekből nyerünk. Az ember olvassa az ilyesmit, egy darabig érdeklődik is iránta, de csak azért, hogy aztán végezzen vele, és maga mögött hagyja.” (343)

Ez nem vagy nem elsődlegesen eurocentrizmus, itt Goethe egy modern francia költő elégtelen kísérletét bírálja, amelyben az megpróbál egy történetet Németországba, a Minnesängerek idejére helyezni. Egy elegáns kínai regény biztosabb helyet talál a világirodalmi remekművek Goethe-féle gyűjteményében, mint a *Nibelung-ének*. Eurocentrizmusának nagy mértékű áttetszősége részben az itt látott különböző értékeknek, elitizmusának köszönhető. A populáris irodalom, bármilyen eredetű legyen, csak korlátozottan hívja fel magára Goethe figyelmét, az általa kedvelt világirodalom egy vezető elit terméke, amelynek csekély létszámát és a tömegek mellőzését egy nemzetközi szövetség kompenzálja. Amint barátjának, Schillernek életéről és munkásságáról írta:

Ami tetszik a tömegnek, határtalanul terjed, és amint már látjuk, minden országban és régióban megértésre talál. A komoly és a szellemi kevesebb sikert ér el, de [...] a világon mindenhol vannak olyan emberek, akiknek érdeke és

gondja az igazság és az emberiség előrehaladása. [...] ezért a komolyaknak csendes, majdhogynem titkos társaságot kell alkotniuk, mivel hiábavaló volna szembeszállni a napi divattal; inkább elszántan arra kell törekedniük, hogy kitartsanak helyükön, amíg az ár lefolyik.¹⁰

Goethének kényelmetlen az a tudat, hogy a világirodalom egyik formája, amely „minden országot és régiót” eláraszt, nem tartalmazza az ő munkáit vagy más elit termékeket, sőt azzal fenyeget, hogy végképp elsüllyeszti azokat. Goethe nem volt egyedül ezzel a gondolattal: Wordsworth már 1800-ban hasonló vízözönlátomást ír le a *Lírai balladák* előszavában, komoran figyelmeztetve arra, hogy a „komoly” angol költészet helyét „szenzációhajhász regények, beteges, ostoba német tragédiák” – biztosan nem Goethéről van itt szó – „és haszontalan, különcködő verses költemények áradata vette át”.¹¹ A világirodalom világai gyakran ütközőben lévő világok.

★

Az 1870-es évekre a német réshangok megállíthatatlan menete egységes és erős Németországot teremtett, és ahogy August Wilhelm Schlegel remélte, a német a civilizáció döntő nyelvévé vált, vagy mindenesetre a tudomány nemzetközi nyelvévé. Mégis a német területen kívül élő németajkúak a megosztott vagy többszörös kulturális lojalitás komplex helyzetében találták magukat. Ez volt az első komparatistikával és világirodalommal foglalkozó folyóirat, az *Acta Comparationis Litterarum Universarum* alapító szerkesztőjének esete is. Meltzl Hugó (Hugo von Meltzl és Hugo Meltzl de Lomnitz néven is ismert: még a neve is különböző formákat öltött)* az erdélyi németajkú kisebbség tagjaként született 1846-ban. Magyarul csak az iskolában tanult meg, a románt is elsajátította, majd Lipcsében, Heidelbergben és Berlinben végezte az egyetemet, doktori dolgozatát pedig Schopenhauer filozófiai elődeiről írta. Huszonhét évesen visszatért szülőföldjére, ahol a német nyelv és irodalom professzora lett Kolozsvárott.

Négy évvel Kolozsvárra való megérkezése után 1877-ben Meltzl idősebb kollégájával, Brassai Sámuellel megalapította az *Acta Comparationis Litterarum Universarum*ot. A folyóirat céljait bejelentő programadó tanulmányban Meltzl a szerkesztők abbéli szándékát fejezte ki, hogy „a régóta nélkülözött és tovább

¹⁰ SCHULTZ, *Johann W. von Goethe*, 10.

¹¹ WILLIAM WORDSWORTH, *Preface to Lyrical Ballads* = Uó., *Selected Poems and Prefaces*, szerk. JACK STILLINGER, Houghton Mifflin, Boston, 1965, 449. (Magyarul: WILLIAM WORDSWORTH, *Előszó a lírai balladák 1820-as kiadásához*, ford. PÉTER ÁGNES = *Angol romantika*, szerk. PÉTER ÁGNES, Kijárat, Budapest, 2003, 152.)

* Meltzl neve az alábbi formában is ismert: Karl Hugo Meltzl von Lomnitz. (A ford.)

már nem halasztható *irodalomtörténet-írás reformja* csak az *összehasonlító elv* kiterjesztett alkalmazásával lehetséges”.¹² Meltzl azt bizonygatta, hogy a goethei *Weltliteratur* kozmopolita koncepciója nacionalista érdekek szolgálatába kényszerült. (Megjegyzendő például, hogy a *Geschichte der deutschen Sprache* Gervinushoz szóló ajánlásában Jacob Grimm Goethéről úgy beszél, mint a német identitás valódi megtestesítőjéről: „nélküle nem érezzük magunkat igazán németnek, ennyire erős a nemzeti nyelv és költészet *eredeti ereje*”, iv, kiemelés az eredetiben.) Meltzl arra törekszik, hogy Goethe világirodalom-koncepcióját abból a kölcsönhatásból alkossa újra, amelyben a nemzeti irodalom beolvasztja a kintről jövő hatásokat, illetve neki is van kifelé irányuló hatása. „Ezért a miénkhez hasonló folyóirat egyidőben a *fordítás művészetének* és a goethei *Weltliteratur*nak kell szentelje magát (olyan kifejezés ez, amelyet a német irodalomtörténészek, nevezetesen Gervinus, alaposan félreértettek). [...] Minden elfogulatlan kutató tudja, hogy a ma általánosan gyakorolt modern irodalomtörténet nem más, mint *ancilla historiae politicae*, vagy éppen *ancilla nationis*” – azaz a politikatörténetnek vagy magának a nemzetnek a szolgálója.

A nacionalisztikus történelem rövidlátó torzításainak beszédes példaként Meltzl egy német vitát idéz, amely a líra egyik formájáról szól (a „Tage- und Wächterlied”). A német irodalomtörténészek ennek az eredetét Wolfram von Eschenbachra vezetik vissza, figyelmen kívül hagyva azt a tény, hogy „az ilyen típusú dalokat tizennyolc századdal ezelőtt énekelték Kínában (mint az *I'Ching*-ben található), és gyakran megtalálhatók a modern emberek népdalaiban is, például a magyarokéban” (57).

Meltzl példája felfedi azt a kettős stratégiát, amellyel folyóirata az európai nagyhatalmak irodalmi nacionalizmusával próbál majd szembehelyezkedni: először kitágítva a teret, hogy más kultúrák mesterműveit is beemelhesse (ebben az esetben Kínát), másodsor pedig kiszélesítve az európai porondot, hogy a kisebb országok irodalmait is magában foglalja: ebben az esetben egyáltalán nem véletlenül említi Magyarországot. Schlegel – és Goethe is – arra számítottak, hogy a német nyelv kiemelkedő vagy éppen domináns szerepet fog játszani a kulturális cserefolyamatokban, míg Meltzl és Brassai arra törekedtek, hogy azokat a nyelveket és irodalmakat mutassák be, amelyeket a nagyhatalmi perspektíva rendszerint figyelmen kívül hagyott. Ez a szándék vezette őket legdrámaibb szerkesztői döntésükhöz: nem kevesebb, mint tíz „hivatalos nyelvet” választanak, a folyóirat címe pedig mind a tíz nyelven megjelenik. Az azonosíthatóság-

¹² Hugo MELTZL, *Present Tasks of Comparative Literature = Comparative Literature*, 56–62; idézet 56. (Hugo MELTZL, *Vorläufige Aufgaben der vergleichenden Litteratur*, Acta Comparationis Litterarum Universarum [1] 1877. május, 131–133 és 1877. október, 221–225. Az oldalszámok e részben erre a kiadásra vonatkoznak. *A ford.*)

nak tett engedményben a latin cím nagy betűkkel van szedve, ahogyan a német is (*Zeitschrift für vergleichende Literatur*), ezt követi hét másik, kisebb betűnagysággal, az utolsó a magyar cím, közepes betűnagysággal, „szerény vendéglősként, aki követi a vendégeit” – ahogyan azt Meltzl írja (németül) az első, 1879-es kiadásban az *An unsere Leser* lábjegyzetében.

A poliglottság hangsúlyozásának megfelelően Meltzl és Brassai a szerkesztőbizottságot eredeti módon világméretűre szabta: tagjai voltak Magyarországról, Németországból, Angliából, Franciaországból, Olaszországból, Svájcban, Hollandiából, Portugáliából, Izlandról, Svédországból, Lengyelországból, az Amerikai Egyesült Államokból, Törökországból, Indiából, Japánból, Egyiptomból és Ausztráliából. Ilyen kiterjedt csapat összegyűjtésével és „a poliglottizmus alapelve” épített folyóirat létrehozásával a szerkesztők védeni kívánták a kisebb irodalmak individualitását, és a nacionalisztikus kizárólagosságot végképp megakarták szüntetni. Amint Meltzl mondotta *Az összehasonlító irodalom jelenlegi feladatai* című beköszöntő esszéjében:

[...] ma minden nemzet saját „világirodalmat” akar, anélkül, hogy tudná, hogy ez mit jelent. Mára minden nemzet ilyen vagy olyan okból a többi nemzethez képest felsőbbrendűnek tartja magát. [...] Ez az egészségtelen „nemzeti elv” a modern Európa teljes lelki életének alapvető premisszáját alkotja. [...] Ahelyett, hogy a poliglottizmusnak szabad kezet adna, és leszakítaná a gyümölcseit a jövőben [...] minden mai nemzet a legszigorúbb monoglottizmushoz ragaszkodik, és a nyelvét felsőbbrendűnek vagy akár arra rendeltetettnek tekinti, hogy uralkodjon. Ez gyerekes verseny, amelynek az az eredménye, hogy végül mindenik alsóbbrendű marad. [60–61]

Az *Acta Comparationis Litterarum Universarum* helyre kívánta hozni ezt a helyzetet: a nyelvek radikális keverésével és tágas irodalmi stratégiáival. Meltzl és Brassai kétirányú stratégiát dolgoztak ki, amint azt Meltzl a kínai és magyar „Lied”-ek kettős felidézésével is jelzi: először a globális világirodalom mesterműveinek (jobbára nagy országok magasabban fejlett irodalmi kultúráinak termékei) összehasonlítása, és másodsor az orális és népi anyagok tanulmányozásának elősegítése. Ezek minden országban és minden nyelven léteztek, így a népdalok tanulmányozása a folyóirat központi témája lett, olyan hatékony út, amely egyenlő szintre emelte azoknak az országoknak a kulturális játszótérét, amelyek még nem szerepeltek a világ remekműveinek térképén.

Az összehasonlító irodalom jelenlegi feladatai című tanulmányában Meltzl felhívja a figyelmet „az »irodalom nélküli emberek«, ahogy nevezhetjük őket, lelki életére, akiknek az etnikai individualitását nem szabad téves missziós hévbe ta-

szítani”, a továbbiakban pedig elítél egy nemrégiben kiadott orosz *ukázt*, amely Ukrajnában betiltotta az ukrán nyelv irodalmi használatát. Meltzl annyira felháborítja ez az eset, hogy ítéletét vallásos nyelvezetben fogalmazza meg: „A Szentlélek elleni legnagyobb bűnhöz hasonlítható még akkor is, ha csak a kirgizek valamely hordájának népdalaira irányul is, nem pedig egy ötvenmilliós közönségre.” (60) Nyilvánvalóan a kisebbségi irodalmakkal szemben gyakorolt orosz cenzúra volt az, ami arra készítette Meltzl, hogy a folyóiratban elfogadott tíz „hivatalos nyelvből” kizárja az orosz – valóban figyelemreméltó döntés, hogy Oroszországot azzal bünteti, hogy kizárja uralkodó nyelvét egy fiatal, hatalmas ambíciójú, de korlátozott számú olvasókkal rendelkező folyóiratról.

A mai globalizációról szóló viták néha ökológiai metaforákat használnak, és a kisebb nyelveket és irodalmaikat veszélyeztetett fajokként írják le; talán Meltzl volt az első, aki ilyen hasonlatot használt: „amikor a hegyi kecskét és az európai bölényt kidolgozott és szigorú törvények védik a kihalástól, az egyik emberi faj (vagy annak irodalmának, ami ugyanoda vezet) szándékos kiirtása lehetetlen kellene legyen.” (60)

Meltzl folyóirata tehát a nagyhatalmak hegemoniájával szegült szembe, és arra törekedett, hogy a kisebb nemzetek irodalmait és kis népek nyelveit védje, pártolva az olyan tradíciók kapcsolatát és kölcsönös elismerését, amelyeknek különbözőségét a folyamat során nemcsak meg kívánta őrizni, hanem ki is kívánta emelni. Meltzl fölöttébb fontosnak tartja, hogy elképzelését elkülönítse a mindent kiegyenlítő kozmopolitanizmustól, amely végül felülkerekedne a kisebb irodalmakon:

Nyilvánvaló kellene legyen – írja –, hogy ezeknek a poliglott erőfeszítéseknek semmi közük bármiféle egyetemes barátkozáshoz. [...] Az összehasonlító irodalom ideáljainak semmi közük ködös, „kozmpolitanizáló” elméletekhez; folyóiratunk magas céljait (nem beszélve a tendenciákról) súlyosan félreértenék vagy szándékosan hamisan jelenítenék meg, ha azt várnák el tőlünk, hogy megszegjük az emberek nemzeti egyediségét. Ennek megkísérlése számos okból kifolyólag nevetséges vállalkozás lenne, amelyre még a nemzetközileg ismert tudósok is kezdetől fogva kudarcra ítéltként tekinténeek. [...] Bizton feltételezhető, hogy az összehasonlító irodalom céljai ennél sokkal szilárdabbak. Éppen ellenkezőleg: *minden nemzet tiszta nemzeti vonása* az, amelyet az összehasonlító irodalom előszeretettel kíván művelni. [...] Titkos mottó: egy nép nemzetiségének egyediségére szentként és sérthetetlenként kell tekinteni. Ezért egy nép, ha politikailag bármily jelentéktelen is, az összehasonlító irodalom szemszögéből nézve ugyanolyan fontos most, és marad is, mint a legnagyobb nemzet. [59–60]

Mennyire volt sikeres az Acta Comparationis Litterarum Universarum céljai beteljesítésében? Meltzl és Brassai folyóiratára gyakran hivatkoznak az összehasonlító irodalom korai történetéről szóló vitákban, de ritkán vizsgálták azt meg alaposabban. Egy ilyen vizsgálat egy olyan pragmatikus valóság összetett helyzetét mutatja, amely bonyolultabb, mint a folyóirat tíz „hivatalos nyelve” által sugallt utópisztikus poliglottizmus. Ha valóban ennyi nyelven íródott volna, a folyóirat végül sok olvasó számára érthetlenné vált volna; a valós gyakorlatban a folyóiratban használt két fő nyelv a német és a magyar. Az 1879–1882-es éveket felölelő négy kötetben található cikkeket megvizsgálva láthatjuk, hogy a cikkek fele (156-ból 76) németül, újabb húsz százalék pedig magyarul íródott. A fennmaradó harminc százalékot főként – néhány rövid latin tételt leszámítva – három nyelven írták (angolul, franciául és olaszul).

Egyetlen cikk sincs, amely a kisebb „hivatalos” nyelveken jelenne meg, például izlandiul vagy lengyelül. A világ minden tájáról származó versek rendszerint eredetiben jelennek meg, de mindig megjelenik a fordításuk is a folyóirat egyik domináns nyelvén. A lap poliglottizmusa tehát jóval korlátozottabb volt a gyakorlatban, mint elméletben, de még így is úgy tűnik, hogy az olvasótáborára szűkítő hatással volt; az Actáról írott átfogó cikkei egyikében Berczik Árpád kiderítette, hogy a legjobb évében az Acta csak százpéldányos forgalmat ért el, ez a szám a folyóirat későbbi éveiben csökkent.¹³

Ennek ellenére a zárt körű olvasóközönség számára az Acta eleven fórumot biztosított ahhoz, hogy a széleskörű levelezőtábor tagjai megosszák egymással gondolataikat, és tájékozassák egymást, a folyóirat pedig lehetőséget adott Meltzlnak arra, hogy gyakorlatban dolgozza ki azokat a reményeit, amelyek a magyar irodalom világszínpadra való bevezetésére vonatkoztak. Célja eléréséhez azt a kettős stratégiáját alkalmazta, amely egyszerre a páratlan remekművekre és a népköltészetre is koncentrált. Meltzl nézete szerint Magyarország egyetlen eredeti világformátumú írói mutatott fel: Petőfi Sándort. Meltzl már 1868-ban megjelentette Petőfi verseinek német fordítását, s lipcsei egyetemistaként 1864 és 1866 között lelkesedését megosztotta évfolyamtársával, Friedrich Nietzschevel. Az Actában Meltzl cikksorozatát szentelt Petőfi munkásságának. A folyóirat működése alatt Meltzl nem kevesebb, mint harminckét nyelvre fordíttatta le Petőfi verseit, és elemzései a széles európai közönségnek kívánták megmutatni, hogy volt egy magyar költő, aki kitüntetett helyet érdemel a világirodalom asztalánál.

¹³ Árpád BERCSIK, *Hugo von Meltzl*, Német Filológiai Tanulmányok (12) 1978, 87–100. Berczik tanulmányos cikket írt Meltzl fordításelméleteiről is: Uő., *Weltliteratur, Komparatistik und Übersetzungskunst*, Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae (22) 1980, 119–133.

Ahelyett, hogy más, bevett magyar – nézőpontja szerint kisebb irodalmi beccsel bíró – írókat pártolt volna, Meltzl arra összpontosított, hogy megvizsgálja saját régiójának hozzájárulását a világ népköltészetéhez, bemutatva nemcsak magyar, hanem román verseket, sokszor cigány nyelvű népdalokat is. Ez a próbálkozása némi valós sikerrel is járt: a román népköltészet első angol nyelvű fordítását 1885-ben adták ki New Yorkban, és alapjául az Actában megjelent versek szolgáltak.¹⁴ Folyóiratában Meltzl örömét lelte abban, hogy felfedezhette a népi motívumok terjedését széles földrajzi területeken; egyik cikkében egy versről ír, amelyet hasonló formában jegyeztek fel Izlandon, Szicíliában és Magyarországon, a következtetése pedig: „Ezek az összehasonlító irodalom csodái!”¹⁵ A folyóirat második kötetében Meltzl egy ambiciózus (soha meg nem valósított) antológia megjelentetéséhez kér támogatást, amelyet *A világ költészetének enciklopédiája* címen jelentetett volna meg. Két céljának összevonásával arra kérte támogatóit, hogy a világ minden lehetséges országából két költeményt küldjenek neki: egy népköltészeti és egy irodalmi művet, mindegyiket eredeti nyelven, és „annak az egyik európai nyelvre fordított, betű szerinti, sorok közé írt fordítását”.¹⁶

Ezáltal Meltzl valódi globális skálán dolgozott ki egy gyakorlati összehasonlítási módszert, ugyanakkor kreatívan igazgatta a kis és nagy irodalmi erők közötti kapcsolatok kultúrpolitikáját. Ironikus tehát, hogy folyóiratának hatása korlátozott volt a maga idejében: nemcsak a poliglottizmus miatt, amely sok olvasó számára megnehezítette volna az olvasást, hiszen Franciaországban és Németországban az összehasonlító kutatások komoly növekedést mutattak, ám az ezekhez a nagyhatalmakhoz tartozó tudósokat kevésbé érdekelte Meltzl vonzódása a kisebb nemzetek irodalmihoz – és még kevésbé vonzotta az a lehetőség, hogy a kisebb nemzetek tudósaival dolgozzanak.

Berczik Árpád szerint a „kegyelemdőfést” Meltzl folyóiratára az 1887-ben útjára indított rivális folyóirat mérte, amely Berlinben jelent meg Max Koch marburgi professzor szerkesztésében. Ez az új és jobban pozicionált folyóirat nemcsak fenyegetett azzal, hogy elszívja Meltzl folyóiratának olvasóit és támogatóit, hanem, amint Meltzl maga is panaszkolt, ez a szándéka is volt, hiszen Koch címe, a *Zeitschrift für vergleichende Literaturgeschichte* gyanúsán közel állt az *Acta* német címéhez, a *Zeitschrift für vergleichende Literatur*hoz. Meltzl Berlinben tanult, és valószínűleg ismerte Kochot, ezért különösen megalázó volt, hogy az új folyóiratról nem magától Kochtól, hanem újságtudósításokból értesült.

¹⁴ Henry PHILLIPS, *Volk-songs. Translated from the Acta Comparationis Litterarum Universarum*, Philadelphia, 1885.

¹⁵ MELTZL Hugó, *Islandisch-Sizilianische Volkstradition in Magyarischen Lichte*, *Acta Comparationis Litterarum Universarum* (3) 1879, 117–118.

¹⁶ *Acta Comparationis Litterarum Universarum* (2) 1877. október, 177.

Egy kesergő hangú szerkesztői megjegyzésben Meltzl megpróbálta összegyűjteni olvasóit, nem kimondottan az új rivális bojkottja érdekében, hanem hogy legalább az ő olvasói is maradjanak:

Folyóiratok híreiből tudtuk meg, hogy Berlinben hamarosan megjelenik egy összehasonlító irodalomtörténettel foglalkozó folyóirat. Amennyire örvendünk, hogy éppen Goethe hazájában az összehasonlító irodalom nagy ága [...] szabad hazára lelt, ugyanannyira fájjaljuk a – biztosan véletlen! – címválasztást, amely sok zavart okozhat az Acta Comparationis német címével [való hasonlósága miatt]. Ezért előzetesen figyelmeztetnénk, hogy legalább az olvasott közönség észrevegye a különbséget a Zeitschrift für vergleichende Literatur (1877 januárja óta) és a Zeitschrift für vergleichende Literaturgeschichte (1886 nyara óta) közti különbséget.¹⁷

Koch folyóirata Meltzl számára igazi visszalépést és személyes támadást is jelenthetett. Teljes egészében németül íródott, cikkeit pedig csaknem kizárólag német tudósok írták, a hangsúly pedig erőteljesen a német irodalmi viszonyokra helyeződött; az első számban például a Goethéről, Uhlandról, Kleistről és Lessingről szóló szövegek, a *Germanische Sagenmotive im Tristan-Roman* című cikk és egyéb német tárgyú cikkek között elszórta találjuk a kínai költészettel és afrikai állatmesékkel foglalkozókat. A berlini folyóirat népköltészettel is foglalkozott, és ha Meltzl úgy érezte, hogy Koch megpróbálja ellopni az ötletét, nehezen tulajdoníthatta a véletlennek, hogy ezek a feldolgozások gyakran foglalkoztak erdélyi és magyarországi népköltészettel. A legelső számban megjelenik egy rövid cikk a *Trisztánhoz* kapcsolódó az erdélyi cigány és román népköltészeti darabokról, míg a második szám vezércikkben közli a *Zur Litteratur und Charakteristik des magyarischen Folklore* című szöveget.

Ezen cikkek egyike sem említi meg Meltzl folyóiratát, és Koch sem ír az Actáról a beköszöntő tanulmányában. Koch szövege hosszan taglalja az összehasonlító tudomány feladatait (forráskutatás, esztétika, összehasonlító irodalomtörténet, művészetek közötti összehasonlítás és folklór), és tucatnyi előfutárt említ meg az összehasonlító tudomány terén a 17. századtól a saját koráig, ám a tárgyalt elődök csaknem kizárólag német írók és tudósok. Az összehasonlító tudomány nemzeti értékét hangsúlyozva fejezi be: „A német irodalom és annak történeti megértése lesz a Zeitschrift für vergleichende Litteraturgeschichte törekvéseinek kiindulópontja és súlypontja.”¹⁸

¹⁷ Idézi BER CZIK, *Hugo von Meltzl*, 98–99.

¹⁸ Max KOCH, *Zur Einführung*, *Zeitschrift für vergleichende Litteraturgeschichte* (1) 1877, 1–12; idézet 12.

Meltzl a berlini folyóirat megjelenése után még egy évig folytatta lapjának kiadását, de utána feladta – Koch folyóirata győzött. Általános következtetésként elmondhatjuk: az összehasonlító irodalomban a nagyhatalmi perspektíva még egy egész évszázadig domináns marad. 1960-ban a komparatista Werner Friedrich, a *Yearbook of Comparative and General Literature* alapítója jegyezte meg fanyarul, hogy a „világirodalom” kifejezést korántsem az egész világra használták:

Eltekintve attól a ténytől, hogy egy ilyen merész fogalom a felszínességet és a részrehajlást erősíti, amelyeket egy jó egyetemen nem tűrhetnek, egyszerűen rossz propaganda egy olyan fogalom használata, amely az emberiségnek több mint a felét megbántja. [...] Néha, komolytalan pillanataimban azt gondolom, hogy minden programunkat NATO-irodalmaknak kellene neveznünk – de még ez is túlzás lenne, mivel általában nem többel, mint a 15 NATO-nemzet/tagország egynegyedével foglalkozunk.¹⁹

Csak a legutóbbi években próbálta a komparatiztika újra megtalálni azt a teljesen globális perspektívát, amelyet Goethe megérezett, és amelynek gyakorlati megvalósítását Meltzl folyóirata kísérte meg. Most visszatérhetünk az összehasonlító irodalom kezdeteihez, és az úttörők komplex szituációit – Goethe centrifugális provincializmusát, Meltzl poliglott antikozmopolitanizmusát – új fényben láthatjuk. A Meltzl idejében keveset olvasott *Acta Comparationis Litterarum Universarum* ma lebilincselő olvasmány, és segíthet a világirodalom olyan összehasonlító tanulmányozásában, amely valóban kiérdemli ezt a nevet.

Kupán Zsuzsanna fordítása

¹⁹ Werner FRIEDERICH, *On the Integrity of Our Planning = The Teaching of World Literature*, szerk. Haskell BLOCK, North Carolina UP, Chapel Hill, 1960, 9–22; idézet 14–15.

Heine és Petőfi

Mit mir ist die alte lyrische Schule der Deutschen abgeschlossen, während zugleich die neue Schule, die moderne Lyrik von mir eröffnet ward.¹

(Heinrich Heine)

Aligha akad a 19. század német (és gyorsan tegyük hozzá: magyar) irodalmában Heinéhez és Petőfihez hasonló költő, aki a mottóban idézettek több joggal mondhatta volna saját szerepéről és jelentőségéről. A művészeti korszak (*Kunstperiode*) valóban lezárulni látszik Goethe halálával a német és a magyar romantika első nagy szakasza költőjének, Vörösmarty Mihálynak² működésével a magyar irodalomban. Ám ami a kronológiát illeti, azonnal helyesbitéssel kell élnünk; a német klasszikus-romantikus korszak az egymásra és részben egymás ellen épülő fázisokkal mintha 1830 körül fokozatosan adná át a helyét egy, a romantika kérdésfeltevéseit az eddigiekhez képest újszerűen és főleg egy új nyelviség és műfajszemlélet ígézetében megfogalmazó lírai és prózai beszédmódnak, ennek reprezentánsa lenne Heine – míg a magyar irodalomban ugyan a Heinéével szembeesíthető líra- és prózafordulat nem látszik kibontakozni az 1840-es esztendőkből, de ezt a kutatás részben a Heine–Petőfi irodalmi kapcsolat vonzáskörében kísérli meg elhelyezni, részben a kelet-közép-európai romantika periódusváltásában igyekszik érzékeltetni. Amit tanulmányomnak már bevezetőjében hangsúlyozni szeretnék: a Petőfi–Heine kapcsolat nem pusztán és feltehetőleg nem is elsősorban a hatás–befogadás folyamata szerint értelmezhető. A kutatás nagyrészt annak nyomába igyekezett eredni, mit és hogyan fordított Petőfi Heinétől (összesen két verset, és egyik sem kiemelkedő darabja a Heine–életműnek), ille-

¹ Heinrich HEINE, *Geständnisse* = Uő., *Werke in fünf Banden*, kiad. Helmut HOLTZHAUER – Karl-Heinz KLINGENBERG, Aufbau, Berlin–Weimar, 1967, 319. („Velem lezárult a régi német lírai iskola, míg egyúttal az új iskola, a modern líra általam kezdődött meg.”) S bár Petőfinél ily explicit kijelentés nem olvasható, egész tevékenysége ennek a költői magatartásnak hatásos igazolódása.

² Martinkó András fejtegeti tanulmányában: *Váltás a stafétában. Vörösmarty és Petőfi = Petőfi tüze. Tanulmányok Petőfi Sándorról*, szerk. TAMÁS Anna – WÉBER Antal, Kossuth, Budapest, 1972, 37–72.

tőleg kimutathatóan mit vett át Petőfi útirajzaiban Heine prózájából (motívumokat, fordulatokat);³ a másik oldalról: miképpen értelmezhető Heine nyilatkozata Petőfiről,⁴ amelyet egyébként az emlékezőként megbízhatatlan magyarországi német (*deutschungar*) fordító, értekező Karl Maria Kertbeny (Kertbeny Károly) hagyományozott ránk, aki ugyan elkötelezett tolmácsként népszerűsítette Petőfi és általában a magyar szerzők költészetét a német (és részint a francia) nyelvterületen, de akinek fordításai olykor inkább riaszthatták az olvasót, mint szerezhettek híveket.⁵ Heine elismerőnek minősített véleménye azonban korántsem olyan magától értetődően pozitív, mint az az első megközelítésben megállapítható volna, hiszen egyfelől csupán a meglehetősen egyoldalú képet adó és többnyire gyarló német Petőfi-fordítások alapján tehetett megjegyzéseket (és éppen az a gondolati líra nem juthatott el Heinéhez, amely az európai romantika kései szakaszának költészet- és emberfelfogásával kronológiailag és terminológiailag szimultán Petőfi-költészetet reprezentálja), másfelől annak a német lírafelfogásnak jellegzetes megnyilatkozása, amely kezdetben a „szláv-legenda” herderi változatát követve, később a romlatlan, természeti népek közé sorolva a magyart, a természetességben, egyszerűségben, átláthatóságban jelölte meg a kelet-közép-európai költészet jellemző és így Petőfinél is értékelhető tulajdonságokat. Jóllehet a Heine–Petőfi konfrontálás arra világíthat rá, amit Heine nem tudhatott: a kézenfekvőnek tetsző rokonítás Burnsszel és Béranger-vel csupán a Petőfi-líra egy rétegéről mondható el; és még csak nem is az hiányolható, hogy általában nem került szóba a Victor Hugo és Alfred de Vigny költészetéhez hasonló, nem kevésbé jellemző vonás, a küldetéses költő tragikumáé, hanem éppen a Heine–Petőfi vonzáskörben értelmezhető romantikafelfogásról tudunk kevesebbet, ha részint a kontaktológiára (tehát merőben a filológiailag kimutatható kapcsolódásokra) szűkítjük le az elemzést, részint a népdalszerűség heinei és Petőfi-féle változatát (jelentősek az eltérések) kíséreljük meg összeolvasni. Ennek következté-

³ E kérdés szakirodalmából válogatás: IMRE Sándor, *Petőfi és némely külföldi költők*, III., *Petőfi és Heine*, Budapesti Szemle 1879, 80–103; BÁN Margit, *Heine hatása a magyar költészetre*, Budapest, 1918; NAGY Anna, *Heine balladaköltészete és hatása a magyar balladára*, Budapest, 1919; SZARKA Géza, *Petőfi und die deutsche politische Dichtung*, Ungarische Jahrbücher 1930, 285–293; ZÁDOR István, *Heine, a tárcáiró hatása az osztrák–magyar tárcáirodalomra*, Budapest, 1939. A kérdést szélesebb távlatokba állítja MARTINKÓ András, *A prózáiró Petőfi és a magyar prózastílus fejlődése*, Akadémiai, Budapest, 1965, 84–85.

⁴ VAJDA György Mihály, *Heine und Petőfi = Heinrich Heine. Streitbarer Humanist und volksverbundener Dichter*, Nationale Forschungs- und Gedenkstätten der klassischen deutschen Literatur, Weimar, 1973, 425–433. Bővebb változata: UÓ., *Petőfi és Heine = UÓ., Összefüggések. Világirodalmi tanulmányok*, Magvető, Budapest, 1978, 88–111; UÓ., *Petőfi und Heine = Rezeption der deutschen Literatur in Ungarn 1800–1850*, I., szerk. László TARNÓI, ELTE, Budapest, 1987, 227–252; FEKETE Sándor, *Heine Petőfiről*, ItK 1973, 11–19.

⁵ VÖ. DETRICH Márta, *Kertbeny Károly élete és műfordító munkássága*, Szeged, 1935.

ben az európai romantika korszakainak hatástörténetét kell szem előtt tartanunk, ha a Heine–Petőfi problémakörben tájékozódni szeretnénk. Arra a fokozatosan változó kulturális kontextusra kell figyelniük, amelyben Heine és Petőfi életműve „megtörtént”.⁶

A romantika korszakváltásai egész Európára példamutató módon a német irodalomban zajlottak le, és a német klasszika meg romantika tipológiai kísérleteit, maga is tipológiát alkotva, Madame de Staël közvetítette Európa irodalmainak, beleértve a földrajzilag távoli orosz irodalmat is. Madame de Staël közvetítő tevékenységében (részben August Wilhelm Schlegel tanácsaira hallgatva) a német romantikus mozgalom és a német klasszika nem feltétlenül egymással viaptapozíciókat megformáló együttesként könyveltettek el, hanem a goethei–schillerei klasszika, valamint a német romantika első nemzedéke olyan irodalomként, művészetként jelent meg, amely mint a francia forradalmat követő korszakot követő periódus reprezentatív megnyilatkozása, a világirodalmi kánon átrendeződését tette lehetővé. A német korai romantikával párhuzamosan fogalmazódott meg az angol irodalomban szintén a váltás gondolata, amelyet Wordsworth és Coleridge költői és értekezői tevékenysége alapozott meg. Ami ezután következett, a romantika állandóvá gondolt önmeghatározásának módosulása, az egymást követő, önnön romantikájuktól távolodó és önkritikus viszonyt megformáló, részint másképpen romantikus nemzedéki újragondolás; az angol romantikában Byron és Shelley, a németben előbb a heidelbergi romantika, majd a „sváb iskola” önlegitimálásának historikuma szemlélhető. A kelet-közép-európai romantikák története ennél részint egyszerűbb, hiszen az egymást követő, egymással jórészt párhuzamos fázisok adaptációs munkája átláthatóbb, részint azonban bonyolultabb, mivel a német és az angol irodalom romantikáinak belső vitái nem vagy kevéssé bukkannak föl a kelet-közép-európai irodalmakban, amelyek éppen azért, mert csupán (?) az 1820-as esztendőktől szerveződtek az irodalom gyakorlatában, kevéssé reagáltak a német és az angol romantika első szakaszának alkotásaira és főleg elméleti megfontolásaira, és részint egy átromantizált klasszikához, részint az európai Byron–legendához mérték irodalmi teljesítményüket. Nem utolsósorban erősen válogatva adaptálták a romantikus népköltészet-felfogás német kezdeményeit, illetőleg a sváb iskola „nemzeti” tematikájú költészetét, különös tekintettel a balladákra, amelyek már az 1830-as esztendőkből el-

⁶ Vö. részletesebben: TURÓCZI-TROSTLER József, *Zu Petőfis weltliterarischer Bedeutung*, Acta Litteraria Ac. Sc. Hung. 1959, különlenyomat; Uő., *Petőfis Eintritt in die Weltliteratur*, Acta Litteraria Ac. Sc. Hung. 1960, 3–112, KOMÁROMI Sándor, *Petőfi németül. „Világirodalmi” vagy hazai kulturális befogadás? = Petőfi a szomszéd és rokon népek nyelvén*, szerk. GULYA János – KERÉNYI Ferenc, Lucidus, Budapest, 2000, 13–40. Míg a fordítástörténetet a kutatás jórészt feltárta, a kritikai befogadás elemzése többnyire várat magára, illetőleg a túl- meg az alábecsülés szélsőséges eseteit produkálja.

árasztották a magyar folyóiratokat, helyenként a divatlapokat is.⁷ Mire a „kései” német romantika magyar befogadása kiteljesedhetett volna, Petőfi Sándor betörése a magyar irodalomba nagyjában-egészében olyan fordulatot eredményezett, mint Heinéé a németben. Már csak azért is, mivel mind Heine, mind Petőfi a német, illetőleg a magyar irodalmi kanonizációs stratégiákkal szembefordulva, egyfelől számolt az irodalom státusának megváltozott helyzetével, és ez főleg az irodalom közvetítésének technikai feltételezéseit érintette (a napilapok megjelenése, a nyomdaipar fejlődése, a szerzői jogok terén elért eredmények és így tovább), másfelől a megváltozott helyzetre reagálva, ami annyit jelentett, hogy az újszerű helyzetet kihasználva, alkalom nyílt egy eladdig szokatlan költőszemélyiség létesítésére. Heine és Petőfi pályáját esettanulmányként szem előtt tartva, úgy fogalmazhatjuk meg, hogy mindkét költő törekvésében számottévvő szerepet játszott önlegitimációs tevékenységük; nem elégedtek meg a kritika, a könyvkereskedelem és az olvasók közötti viszony spontán alakulásával, hanem minden erővel azon munkálkodtak, hogy elfogadtassák az általuk megjelenített költőszemélyiséget, mint a viszonyok korszerű képviselőjét. Továbbá: mindkét költő akként hitelesítette költészetét, hogy gondoskodott annak befogadási feltételeiről. Még az emigráns Heine sem bízta a véletlenre, az „irodalmi élet”-re, miként értelmezik a kritikusok és az olvasók antiromantikus romantikáját, nem is szólva Petőfiről, aki mintegy megszervezte a maga pályáját; Heinére visszautalva verses és prózai polémiákban védte meg verseiben kifejtett líra-felfogását, népszerűsítette azt a szókincset és azt a versszerkezetet, amellyel zárójelbe tenni igyekezett részint a rivális „poétikai” megfontolásokat, részint a riválisként szóba jöhető költészetet.⁸

Talán jobban lehetne hangsúlyoznunk azt a tényt, hogy mind Heine, mind Petőfi „kívülről” érkezett egy nemzetileg (a történelmi körülmények miatt) erősen elkötelezett irodalomba. Heine zsidósága több irodalmi polémiájának tárgya lett, a zsidóság emancipációjának elodázódása társadalmi helyének, „status”-ának megkérdőjelezésével volt párhuzamos; ifjúkori próbálkozása a nemzeti narratívába való beilleszkedésbe hamar a háttérbe szorult, hogy fölismerte a Szent Szövetség kora német államainak pszeudonacionalitását, mondhatnók, provincialitását.⁹ Petőfi a történelemből „kihagyott” rétegek képviselőjében jelent meg,

⁷ Lásd TARNÓI László, *Ludwig Uhland in Ungarn = Rezeption der deutschen Literatur...*, 209–260.

⁸ Az utóbbi időben egyre gazdagabb Heine-szakirodalomból a leginkább az alábbiakat hasznosítottam: Gerhard HÖHN, *Heine Handbuch. Zeit, Person, Werk*, Metzler, Stuttgart, 1987; Wolfgang HEIDECHE, *Heinrich Heine. Eine Biographie*, Rowohlt, Reinbeck, 1988; Jeffrey L. SAMMONS, *Heinrich Heine*, Metzler, Stuttgart, 1991.

⁹ Vö. Jürgen VOIGT, *O Deutschland meine ferne Liebe... Der junge Heinrich Heine zwischen Nationalromantik und Judentum*, Pahl-Rugenstein, Bonn, 1993.

magával hozta nem magyar származásának tudatát,¹⁰ miközben a „nemesi” Magyarország nemzeti ideológiájával szemben nem a társadalmi kiegyenlítődés eszméjét hirdette meg, hanem részint Heinéhez hasonlóan, de tőle jórészt függetlenül egy társadalmi szerkezetváltás szükségességét hangoztatta, részint nem maradt érintetlenül a kor utópisztikus elképzeléseitől sem, jóllehet (Heinétől eltérően) nem a saint-simonizmus Magyarországra egyébként eljutó nézetrendszerét tette a magáévá. Ez a kívülről érkezés lehetővé tette, hogy a meggyökeresedett, de elavulttá vált narratíváktól mind Heine, mind Petőfi függetlenedjék. Ahhoz, hogy az anyanyelvű irodalom egyenjogú, kanonizálható munkásként tartassanak számon, a maguk helyzettudatából fakadó kétségeket és meggyőződésekkel volt szükséges befogadhatóvá tenniük. Ez mindenekelőtt azt jelentette, hogy még a becsült elődöktől is különbözniük kellett, a maguk költői-újságírói egyéniségét nem csupán a nemzeti irodalmi elvárások szerint építették meg, hanem az európai hagyománytörténnel létesítettek párbeszédet. Konkrétan: sem a német romantika megelőző periódusai, sem a magyar romantikának az 1820-as esztendőktől az 1840-es esztendők elejéig ívelő évtizedei nem egyszerűen folytatandó örökségként gondoltattak el a Heine- és Petőfi-lírában, –prózában, hanem vitaalapként, amelyre úgy kell reagálni, hogy értelmezésük során kitessek az értelmező szuverén személyisége. A kutatás például már földerítette, hogyan viszonyult Heine a petrarkizmushoz általában, a német petrarkizmushoz meg különösen.¹¹ Petőfi elsősorban a 19. századi magyar petrarkista hagyományra reagál, szerelmi versciklusaiiban érezhetőleg a vitaszöveg formálásának lehetőségei érdeklik. Heinével szemben nem adatott meg számára egy olyan közvetítő tényező, amely irodalomtörténetileg (és részben kultúratörténetileg is) értelmezhetette volna Dante korának és a humanizmusnak olasz, valamint a spanyol arany századnak költészetét. Míg Heine egyfelől esztétikai tapasztalata tárgyává tette August Wilhelm Schlegel „romanisztikai” tanulmányait, e tanulmányokon keresztül verstanilag és tematikailag szemlélhetett poétikai hagyományt, a magyar irodalomban a Petőfit megelőző magyar romantikában, mindenekelőtt Vörösmarty Mihály életművében (nála is a mesedramában és a vígjátékban) hasznosult August Wilhelm Schlegel „spanyolos” érdeklődése, arról nem is szólva, hogy a magyar késő petrarkizmus (a 19. század elején) közvetlenül fordult (talán a német nyelvű közvetítést is igénybe véve) Petrarca *Canzonieréjéhez*, és a Petrarca-frazeológiát ültette át a magyar nemesi életmód (anti-poétikus) viszonyai kö-

¹⁰ Vö. FRIED István, *A (poszt)modern Petőfi*, Ister, Budapest, 2001, 113–114.

¹¹ Manfred WINDFUHR, *Heine und der Petrarkismus* (1966) = *Heinrich Heine*, szerk. Helmut KOOPMANN, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1975, 207–231; Danilo BIANCHI, *Die unmögliche Synthese. Heines Frühwerk im Spannungsfeld von petrarkistischer Tradition und frühromantischer Dichtungstheorie*, Peter Lang, Bern – New York, 1983.

zé.¹² Mindehhez háttéranyagként a magyar történeti múltat reprezentáló, valójában a másodlagos, „népszerű”, az angol gótikus regény díszlettárából való vár- és romköltészet szolgált, amelynek ellenében Petőfi a magyar népköltészet rekvizitumait „költőiesítette”; valójában „szét”-írta a magyar költészeti örökséget, hogy e szétírt poézis töredékeit felhasználva új műfaji alakzatokat létesítsen, amelyek a hagyomány és az újítás dialektikájába helyeződve zárják le a magyar romantika első periódusát, és vezetik át a második periódusba.¹³

Ezen a ponton szükséges kitérni a *dal* heinei és Petőfi-féle változatára, amely részint a hatás-befogadás viszonyrendszerében volna bemutatható, részint azonban a két romantika nem egyszer alapvetőnek tekinthető eltéréseit regisztrálva jelzi az irodalmi folyamatok többsúlyúságát. Axiómaként abból indulhatunk ki, hogy a *Buch der Lieder* nemcsak Németországban szerzett hírnevet szerzőjének, hanem Európa szinte valamennyi irodalma igyekezett a magáévá hasonítani Heine kezdeményeit. Heine népszerűsége nem egy irodalomban megelőzte Goethét és Schillerét (így a magyarban is), és ez a népszerűség mind az irodalom alsóbb, mind felsőbb szintjein töretlenül tartott végig a 19. századon, nem egyszer a századfordulós (egyések által klasszikusnak nevezett) modernség költői is szívesen fordították Heine dalait, törekedtek arra, hogy a szecessziós fordulatba, az újromantikus irodalmi változatba illesszék a heinei dalt továbbgondoló lírai alakzatokat. Ehhez két megjegyzést kell tennem.

A heinei dal nem pusztán lírai formációként könyveltetett el, hanem költői magatartásként is, amely összeegyeztethető volt (főleg a kelet-közép-európai irodalmakban, de részint az oroszban is, áttételes formában Lermontovnál és Tyutcssevnél) a népköltészet felől érkező impulzusokkal. S a heinei dalban rejlő lehetőségek részint a zsánerképbe áthajlásra ösztönöztek, az érzelmi-érzelmes „történet” leegyszerűsített epikai menetben konstituálódott, részint ezzel összefüggésben helyzetdallá vált (elsősorban Petőfinél); mikor is a lírai vers és befogadója/hallgatója közé iktatott egy, a népköltészetből ismerős vagy népköltészeti-nek tartott figurát, aki elmondja örömeit, keserveit, közli szerelmének pillanatnyi állapotát, miközben hangulati előkészítőként nem fukarkodik a bevezető természeteki képpel. Ez részben elmozdulás a romantika hipertrofizált szubjektumelképzelésétől, a küszködő, vívódó személyiség önépítésének akarásától, részben a „kisformák” poétikájának kísérleti terepe. Mindez alkalmas bizonyult egy ciklusképző szándék realizálására, hiszen a hangulati hullámmások ebben az egyszerűvé stilizált alakzatban bizonyultak alkalmasnak egy történet olyatén elbeszélésére, amelyben még az epikus mozzanatok is a lírai én megnyilatkozásainak

¹² Antonio RADÓ, *Un petrarchista ungherese*, Atti dei Reale Istituto di scienze, lettere ed arti 1934/12., 1129–1134.

¹³ Lásd FRIED, *A (poszt)modern Petőfi*, 57–85.

szolgáltatásban állnak. Ezzel aligha ellentétes a Heine-dalok és általában a Heine-líra „deretorizáló” vonása; a csattanóra kihegyezett lírai menet a beszélő önróniája miatt sérül, a csúcspontig hajszolt előadás hirtelen „leejtése”, az anti-climax többnyire mesteri alkalmazása a dalnak és dalszerűségnek ironizáló lehetőségeit villantja föl. E téren Petőfi ritkán követi Heinét, általában a 19. századi Heine-befogadásnak nem ez a „vezérmotívuma”.

Ennél egyszerűbb és bonyolultabb a romantika és a heinei (meg a Petőfi-típusú, Lermontov lírájában felbukkanó stb.) dal és dalszerűség egymással érintkező viszonyának kérdése. Részint egyszerűbb, mivel egy időben, nem utolsósorban Lukács György sugallatára a magyar irodalomtörténészek is elfogadták a „lírai realizmus” nemigen körülírható kategóriáját. Ami egyben azt eredményezte, hogy a folklór-áthallású Petőfi-versek, az irodalmi népiesség körébe sorolandó helyzetdalok, zsánerképek, valamint a szlovének által polljudstvo slovstvánok (fél-népi irodalomnak)¹⁴ nevezett írásbeliség – líraisága révén – olyan jellemzőkkel láttattak el, amelyek körébe az életszerűséget, a „népi” (?) szemléletet, a demokratizmust szokták sorolni. Amelynek egyike sem szoros értelemben esztétikai tényező, emellett a dal úgynevezett tartalmi szintjére szűkíti a vizsgálatot. Általában problematikus a realizmusnak lírára alkalmazása, hiszen a versben teremtődő lírai én meg a világ sokszorosán összetett kapcsolata korántsem teszi lehetővé a mimetikus eljárások rálátását a szubjektív világlátásnak hangulati és zenei elemekből összetevődő (és általában a nyelviséget a hangsúlyozottan személyes érdekeltség aspektusából más irodalmi összetevőktől, a cselekménytől stb. elválasztó) megnyilatkozására. S bár a kortársi olvasók beleélési jellegű recepciója elválasztódik az utókor hagyománytörténeti aspektusától, az azonban mindenképpen megfontolandó, hogy mind Heine, mind Petőfi a maguk anyanyelvi irodalmának legtöbbször *megzenésített* költői; és e megzenésített versek ebben a formájukban jótékonyan, máskor nem oly jótékonyan a recepció irányító tényezői közé tartoznak. Aligha feledhető, hogy az írásaiban a német korai romantika arabeszk-elvárásait követő Robert Schumann, valamint Felix Mendelssohn oly kedvvel és tehetséggel adtak zenei formát Heine verseinek (idesorolható Liszt Ferenc Heine-élménye is!), a Schuberttől Hugo Wolfig, sőt Richard Straussig ívelő német dal (*Lied*) a francia költészetben is visszhangzik, és a 19. század zenei romantikájának reprezentatív jelzéseként a szöveget a zene mellé emeli, mint egy és ugyanazon személyiség- és művészetfelfogás megjelenése, szöveg-dallam-zenekíséret-előadóművészet Gesamtkunstwerkje, amely a klasszikával szemben az *Unendlichkeit*nek (a végtelenségnek) és az *Entgrenzung*nak (a határtalanításnak) ad elsőbbséget. A *Buch der Lieder* és általában

¹⁴ Janko Kos, *Pregled slovenskega slovstva*, DZS, Ljubljana, 1980, 79.

az e kötetet követő lírai termés megzenésítve nemcsak az eufónia fölerősödése miatt módosul, hanem a leginkább azért, mert romantikus többletbe jut. Azaz a szövegben megfogalmazódó, korlátok közé és időnként a játékosságba zárt „privatizálás” helyébe részint az ut musica poesis elvétől vezetett kötetlenség lép, amely messze meghaladja a világhoz fűződő, csupán személyes-kisszerű viszony kereteit; és a zenét művelője és befogadója úgy fogja föl, mint a világ „lényegének” érzékeltetőjét. (Ennek a gondolatnak végső kifutása a *Lieder ohne Worte*, a *Dalok szöveg nélkül* című, Mendelssohntól származó, zongorára írt rövidebb darabok sorozata, amely aztán Verlaine verssorában és kötetcímében visszhangzik; *Romances sans paroles: Szövegtelen románcok*.) A művészetnek meg a világhoz fűződő művészi kapcsolatnak ebben a felfogásában Heine versei jelentik az egyik kiindulási pontot, már a szöveg szerint is a zene képes arra, hogy bárhová varázsolja a beszélőt meg a hallgatót, mint azt az *Auf Flügeln des Gesanges – A dalnak lenge szárnyán* – kezdetű és című Heine-vers jelzi, önmagában és Mendelssohn megzenésítésében. Petőfi zenei sorsa hasonló a Heinéhez. Külföldi zenei utóélete ugyan epizódyszerű, de a gyarló német fordítások ellenére a fiatal Nietzsche meglátta Petőfiben a továbbgondolható romantikust, Brahms pedig akképpen adott zenei alakot Petőfinek, hogy valójában nem tudta, Petőfi a választott dalok szerzője.¹⁵ Ennél szempontunkból nyilván lényegesebb a 19–20. századi magyar zeneszerzők Petőfi-képe, amely egyfelől a népies, fél-népies külsőségek szerint vélte fölvezethetőnek Petőfi zenei portréját, részint azonban a kései romantika jegyében lesznek Petőfinek úgynevezett népdalai egy kifejezetten magyar zenei narratíva lényeges elemeivé.¹⁶ Petőfi számára a heinei dal az egyik lényeges „előszöveg”; ám ez nemcsak azzal a vitathatatlan előnnyel jár, hogy Heine felszabadítja Petőfit, forduljon el zsengeinek biedermeier alakzataitól, kísérelje meg Heine dalainak és a korszakban magyar népköltészetinek tekintett (természetesen folklorisztikailag kevéssé hiteles) dalainak egymásra/egymásba szerkesztését. Ugyanakkor a már életében, először a magyarországi német nyelvű sajtóban meginduló német fordítások¹⁷ részben imitálják a magyar népdalformákat, a népdalok szókincsét, vagy meghagyják eredeti nyelven, azaz magyarul, vagy a né-

¹⁵ Lásd BOROS Rezső, *Petőfi-Lieder in der romantischen Musik Deutschlands*, Acta Litteraria A. Sc. Hung. 1959, 405–417. Érdekes, kései példa: *Die Csikósenbaroness. Operette, Nach einem Motiv Petőfis von Fritz Grünbaum*, musik von Georg JARNO, Regiebuch, Berlin, 1919. A budapesti származású komponista Wrocławban, majd Bécsben élt, operetteket alkotott.

¹⁶ Vö. ISOZ Kálmán, *Petőfi-dalok*, Budapest, 1931; SONKOLY István, *A Petőfi-megzenésítések bibliográfiája*, Debrecen, 1970, 93–114.

¹⁷ TURÓCZI-TROSTLER, *Zu Petőfis weltliterarischer Bedeutung...*; József KISS, *Petőfi in der deutschsprachigen Presse Ungarns vor der Märzrevolution = Studien zur Geschichte der deutsch-ungarischen literarischen Beziehungen*, szerk. Leopold MAGON – Gerhard STEINER – Wolfgang STEINITZ – Miklós SZABOLCSI – György Mihály VAJDA, Akademie, Berlin, 1969, 247–274.

met olvasó számára egzotikusnak tekintett „milieu” festésére használják, részben a heinei dal hangvételéhez idomítják (s ez a kortársi befogadásnak kedvezett, a mai megítélésnek nem), és azt a látszatot keltik, mintha Petőfi Heine epigonja lenne. Ám éppen a Petőfi- és Heine-versek megzenésítésének történetében mutatkozó különbségek jelzik, hogy két, még az eszmei tájékozódást illetőleg is lényegében eltérő költő-személyiségről van szó, akik ugyan az 1840-es esztendőben irodalmukban hasonló funkciót töltöttek be, de akik egészen másképpen alakították a „művészeti korszakot” (*Kunstperiode*) követő líra, verses epika és próza további sorsát. Még annyit Petőfi zenei utóéletéről, hogy Liszt Ferenc számára (aki pedig magyar rapszodiáiban a korszak népszerű zenei motívumait szólaltatta meg, a maga virtuóz módján) Petőfi nem csupán a „magyaros” költészet reprezentánsa, benne nemcsak a korlátlan természet vadvirágát (ez Petőfi egyik, provokatív önmeghatározása) fedezte föl, hanem beiktatta zongorára írt történelmi arcképei közé, és a Petőfi szellemében megszólaló zongoradarabjában az európai romantika zenei terminológiájával élt. Hogy a századfordulóra miként váltott át a Petőfi-műveket zenei alakzatként prezentáló felfogás, azt pontosan jelzi Kacsóh Pongrác 1904-es *János vitéz* című operettje,¹⁸ amely a szecesszióssá torzított magyar népzenei és népies műzenei dallamok révén viszi színpadra Petőfinek eredetileg mesébe hajló elbeszélő költeményét, 1923-ban pedig Hubay Jenő komponált Petőfi-szimfóniát, amely a komponista minden szakmai tudása ellenére azt a konzervatív szemléletű Petőfi-portrét igyekezett elfogadtatni,¹⁹ amely Bartók Béla és Kodály Zoltán „avantgárdját” követőleg meglehetősen idejétműltnak hatott. Hubay zenéjében Brahms követőjének bizonyult, akinek magyar táncai ugyan egy romantikusan felfogott egzotikus világ zenei adekvációjaként bizonyultak sikeresnek, ám korántsem voltak összeegyeztethetők (sem imagológiai, sem „folklorisztikailag”) egy korszerűbben értett magyar zenei világgal.

Míg Heinét a 19. század német zeneszerzői romantikusnak látták és láttatták, a Petőfit megzenésítők sok esetben édeskésre stilizált költővé alakították. Pedig Petőfihez nemcsak forradalmi (1848–49-es) költészet fűzhető, hanem a magyar költészet forradalma is. Ez utóbbiról szólva elsősorban azok az elhatárolási gesztusok figyelhetők meg, amelyek segítségével a maga különbözősését, ha úgy tetszik, „modernségét” jelzi. Egyébként ehhez hasonló gesztusnak minősíthető Heine itáliai útirajza, amely az etalonként szolgáló goethei *Italienische Reise*-

¹⁸ KACSÓH Pongrác, *János vitéz. Daljáték*, írta BAKONYI Károly, versek HELTAI Jenő, Budapest, 1904; BÓDIS Márta, *Két színházi siker a századfordulón. Előadás-rekonstrukciók*, bev. SZÉKELY György, Budapest, 1984.

¹⁹ *A Petőfi-centenárium zenei ünnepe. Hubay Jenő Petőfi szimfóniája*, Budapest, 1923; HALMY Ferenc – ZIPERNÓVSKY Mária, *Hubay Jenő*, bev. GERTLER Endre, Zeneműkiadó, Budapest, 1976.

vel szemben született meg, és amely a klasszika szellemében készült, letisztult, némileg retorizáló prózától eltérően a „köznyelvi ékesszólás”-t ajánlja az olvasónak, Goethe helyett Sterne *Érzelmes utazását* választva előszövegül. Amikor Petőfi 1845-ben első ízben kísérletezik a műfaj meghódításával, Heine példája támogatja törekvésében, akinek publicisztikus beszédmódja az újságírásban (is) tevékenykedő Petőfit motivumok, fordulatok átvételére sarkallja. Mégis, Heine nyomában járva, itt is arra készül, hogy bemutassa irodalmi nézeteit, és majd 1847-es *Úti leveleiben* (lényegesnek mutatkozik a megszólítotthoz fűződő közvetlen viszony nyelvhasználata) irodalmi önkanonizációját elvégezze.²⁰ Az feltehetőleg véletlen, hogy mindketten, Heine pályája első periódusában, Petőfi egy úti jegyzete bekezdésében Goethevel szemben határozzák meg irodalmi helyüket. Igaz, Heine fokozatosan közeledett a goethei költészethez (*Faust*-balettjével azonban később sem titkolta Goethétől eltérő felfogását, őrizvén költői szuverenitását a goethei örökséggel szemben). Ugyanakkor nem ért egyet az ifjú Németország Goethe-bírálatával. S bár Petőfitől tudjuk, hogy már fiatalon mindenhová magával vitte Heine kis verseskötetét, hogy kéznél legyen, majd amikor társaival együtt erőteljesen a francia irodalom és politika felé fordult érdeklődése, szinte egyetlenként becsülték az 1840-es esztendő második felében Heine líráját és prózáját, mégsem érzett Petőfi ellentmondást abban, hogy Börne olvasója is volt, és átvette az ifjú Németország szerzőinek Goethe-ellenes indulatait. Tudjuk, hogy egy utazásra a *Faustot* magával vitte; de hogy elolvasta-e, rejtetten munkálkodik-e benne a *Faust*-„élmény”, amennyiben élmény, nem tudható. A hideg racionalitás szoborszerű, jóllehet okos szellemi embere áll szemben a kornak kiszolgáltatott, de e kiszolgáltatottság ellen a küzdelmet felvevő, a szociális részvét költőivel, azokkal, akik mindenekelőtt időszerű verseket írnak, és akik nem közömbösök a társadalmi igazságtalanságokkal szemben. Mindez nem ahhoz vezet, hogy Petőfi híve lenne annak az irányköltészetnek (*Tendenzpoesie*), amelynek egyoldalúságát, „doktrinerségét” Heine támadta. Heine nemcsak prózájában, hanem verseiben is mintegy „hozzászólt” (elsősorban kortárs német és európai) politikai kérdésekhez, Petőfi hasonlóképpen politikai elkötelezettségét magyar történelmi és világirodalmi távlatba tudta helyezni.

Ezen a ponton két hasonló és hasonlóságaiban eltérő mozzanatra szeretnék rámutatni.

Heine és Petőfi verses epikájában számottevő szerephez jutott a komikus eposz. Heine *Atta Troll*jában²¹ az allegorikus állateposz hagyományait újítja föl,

²⁰ PETŐFI Sándor *Vegyes művei*, s. a. r. V. NYILASSY Vilma – KISS József, Akadémiai, Budapest, 1956, 17–35, 44–77.

²¹ HEINE, *Werke in fünf Bänden*, II., 4–88. Heine *Gedichtként*, majd *Poemként* minősíti művét (7–9).

hogy az allegória révén ne csak az 1840-es esztendő költészeti vitáiról nyilvánítson véleményt, hanem néven nevezve: a romantika lezárulását jelentse be, éppen egy más minőséget képviselő romantika költőjeként. Petőfi falusi környezetben játszhatja le *A helység kalapácsa* (Pest, 1844) című komikus eposzát, hangvételében, figuráiban a megelőző romantikus periódus retorikáját és személyiségfelfogását téve a paródia tárgyává. A nevetségessé tételben megnyilatkozó irodalmi elhatárolódása a korszakváltás legitimálásában érdekelt, Petőfi az antik minta (vagy akár a barokk előkép: Tasso!) alapján készített eposz korszerűtlenségére mutat rá. Ez a korszerűtlenség elsősorban a megmerevedett nyelvi „pattern”-ek tovább-írhatóságának lehetetlenségére világít rá, és a szimulált retorikus nyelvhasználat deretorizálásával közelíti a paródia mellett a travesztiához.

Heine *Atta Troll*jának megfogalmazása, továbbírása és publikálása mintegy „körülöleli” szabálytalan műfajú epikus költemények, a *Deutschland. Ein Wintermärchen*nek (megjelent 1844-ben) megalkotását és publikálását.²² Bonyolult kölcsönviszonyban áll az *Atta Troll*-lal. Az előbbi mű egyszerre elbeszélő költemény, útirajz, szatíra, „ars poeticá”-ba rejtett antieposz, az utóbbiban előlegeződnék ezek a részint költői magatartásra, részint műfajelméletre vonatkozatható mozzanatok. Petőfi komikus eposzával, *A helység kalapácsával* és az ezt követő elbeszélő költeménnyel, a *János vitézzel* (Pest, 1845)²³ – melybe mese, a magyar epikus hagyomány, a népmesén átszűrte mitológia és nem kevésbé egy immanens poétika elemei vegyülnek – hasonlóképpen foglal állást a romantika időszerűsíthetőségének kérdésében. A Heine–Petőfi kapcsolat nem jelentéktelen vonatkozása a kronológiai szimultaneitás, valamint a műfaji váltás akarása, hiszen a komikus eposz–új típusú elbeszélő költemény (mely sem nem hagyományosan vagy romantikus értett eposz, sem nem byroni–puskini értelemben vehető verses regény) egymást követő és/vagy párhuzamosan megjelentetése egyben szétzúzása az uralkodó műfaji hierarchiának, nem csupán a genera dicendi elvének (megtette ezt már a korai romantika; az irodalmi nyelv váltás problémája Victor Hugónak) visszavonásáról van szó, hanem részint a költészet publicisztikusabbá-életyszerűbbé tételéről, anélkül, hogy a líraiság sérülne, részint új műfaji konstrukcióról, amelynek értelmében eddig egymást tagadó minőségek egymásra vetítésével hozható létre egy nem csupán árnyalataiban az eddigiektől eltérő „teherbírású” lírai-epikai nyelv. Ebben a vonatkozási körben Heine és Petőfi mintha egymásra utalna. Természetesen nem állítom, hogy 1844-ben a kölcsönös megismerés vágya vezette volna a két költőt, jöllehet Petőfi némi időbeli késéssel tudomásul vette, miképpen vett részt az emigráns Heine a német iro-

²² *Uo.*, 89–165. Heine önmeghatározása szerint *Gedicht* (*Uo.*, 91, 94).

²³ Több ízben fordították németre, Ignaz Schnitzer 1878-as kötetfordításához Jókai írt előszót.

dalmi mozgalmakban. Ugyanakkor, amikor Heine hozzászólt az irányköltészet német vitájához, Petőfi megelőlegezte a magyar vitát; Heine még vélt szövetségeseivel szemben is formálta rendhagyóként elkönyvelt álláspontját, Petőfi meg azon volt, hogy megszervezze gyorsan növekvő híveinek táborát, gyorsan növekvő irodalmi-politikai ellenfeleinek táborával szemben. Ami megint megfontolandó: Heine Shakespeare-művek címét kéri kölcsön, hogy az alcímmel (is) jelezze tájékozódásának irányát, Petőfi színészként játszott Shakespeare-t (a *Lear király* bolondját), és „esztétikájában” Shakespeare-nek kulcsszerep jut, majd színész barátjának, Egressy Gábornak III. Richárd-alakításából vonta el a groteszkre vonatkozó (!) – jellegzetesen romantikus vagy romantizáló – következtetéseit.²⁴ Ez a groteszk részint a komikus eposz egyik olyan megjelenítési eszköze, amely meglehetősen tudatossággal tér el a német korai romantika schlegeli felfogásától, és inkább egy majd Mihail Bahtyin által körvonalazott „nevetéskultúra” felé tájékozódik, részint az irodalmi (és világszemléleti) paródiát segíti érvényre juttatni. Heine (és Petőfi) groteszkje a Schlegelekéhez hasonló irodalmi hagyományokra épít, elsősorban Shakespeare színműveire, Heinénél súllyal a *Don Quijote* jöhet számításba, ám mindketten a Schlegelek óta született európai irodalmakat és irodalmi felfogásokat is adaptálják, Petőfi mindenekelőtt Victor Hugo groteszk-„elméletét” és még inkább színműveinek és regényeinek gyakorlatát. Így Petőfi színdarabban és regényben kísérli meg ennek a külső–belső tényezők konfrontálásakor születő groteszknak alkalmazását, de hasonló figyelhető meg Heine kései *Biminijében* (a vágyott elképzelt, megközelíteni kívánt sziget és az összeomló, kivénhedt test szembesítésekor).²⁵ Visszatérve a följebb említett műfaji problémára: Heine nyíltabban politizáló verses epikája verselésben is elválasztja a komikumot a satírától, Petőfi komikus eposza ennél áttételesebben és inkább csak utalásokban politizál, irodalmi és műfajszemléletet szegez irodalmi és műfajszemlélet ellenébe, egy avultnak minősített nyelvhasználat „fonákját” érzékelteti, ad absurdum feszítve mindazt, amit az irodalmi nyelv anomáliáinak vél. A következő mű, a *János vitéz* reprezentálja az alternatív történetmondás lehetőségét, de tartalmazza a szétfutó történet összeolvasását is, nevezetesen azt, hogy a népmesei–falusi rekvizitumok, a mesei-képzetlembeli világ, valamint a csupán népszerű történetek miként foghatók össze egy kevésbé „megemelt” beszédben, az epika miként lirizálható, azaz az együttérző beszélő hogyan vehet részt többlatudásával az eseménymenetben, hogyan adaptálhatja a szerző mitológiai tudását a narrátor anélkül, hogy kilépne a mesemondás keretéből.

²⁴ PETŐFI, I. m., 40–43.

²⁵ Heinrich HEINE, *Bimini* (1845) = Uő., *Werke in fünf Banden*, 393–417. (Nyersfordításomban: „Kövessetek engem Biminibe, / ott ki fogtok gyógyulni / az iszonyatos testi fogyatékosságból, / a kúra hidropatikus...”)

Annyit még a följebbiekhez hozzá kell tennem, hogy mind Heine, mind Petőfi komikus eposzával és elbeszélő költeményével szinte félreérthetetlenül tette poétikai igényeit, egyben kijelölte (vagy szerette volna kijelölni) a maga (irodalmi és részben társadalmi) pozícióját, és mindezt összegondolva arra törekedett, hogy tudatosítsa önkanonizáló eljárásának hitelességét. A mából visszatekintve sikeresnek minősíthetjük költőink törekvését. A művészeti korszakhoz, a *Kunstperiodé*hez képest átstrukturálódott a romantika fogalmi rendszere, Heine végképpen „törvényesítette” a maga romantikus önbírálata révén saját romantikáját, Petőfi pedig romantikaként elfogadtatta azt, hogy a népköltészet vagy a népköltészetinek vélt az eddigiekhez képest más stilizációs eljárásokkal is befogadható, romantikus költészetnek minősíthető. Azaz az irodalmi nyelvnek nem feltétlenül szükséges megrögződnie egy felülretorizált narratívában, hanem az élőbeszéd irodalmiságával meg lehet célozni más befogadói elvárásokat. Ez az 1840-es esztendőben lezajló magyar irodalmi fordulat nem hiteltelenítette a magyar romantika korábbi fázisát, pusztán olyan hagyománnyá nyilvánította, amelynek „meghaladása”, amelyre kritikus reagálás, valamint amellyel lefolytatott vita nélkülözhetetlen ahhoz, hogy a magyar irodalmi terminológia valóban kortársa legyen az európainak (és ez mind Heine, mind Petőfi számára elsősorban a francia kultúrát jelentette, Petőfi ezenkívül Byron, Shelley, Dickens, továbbá a prózában Dumas [!], az értekező prózában a francia történetírás fölvetette irodalmi és történetiszemléleti kérdésekre reagált, és Heinénél tartósabban és erőteljesebben foglalkozott francia utópisták műveivel). Míg Heine például Lamartine könyvéből jóval radikálisabb következtetéseket vont le, mint az „szoros olvasás” (*close reading*) esetén levonható lett volna.

A következőkben érdemes rövidebben érinteni annak a kulcsfogalomnak a jelentőségét, amely mind Heine, mind Petőfi (világ)szemléletét és ezzel szoros összefüggésben költői magatartását, a népdalszerűséghez, a népdalhoz és a „néphez” fűződő viszonya, az utópisztikus társadalomelméletektől való érintettsége ellenére jellemezte. Heine a *Bäder von Luccában* (1830),²⁶ Petőfi pedig verseskötönyve tervezett előszavában (1847) nevezi meg a *Zerrissenheit*ot, mint amely nemcsak egy 19. századi költőszubjektumnak, hanem az egész 19. századnak jellemzője. Alighanem kizárhatjuk ebből a körből Musset igen hatásos vallomását a század gyermekét gyöttrő kórról, amely a napóleoni háborúk kalandvilágára következő „tehetetlen” korszak tájékozódását veszített gyermekeinek panaszait öntötte formába. Mind Heine, mind Petőfi kettős értelmet ad fogalmának, s mindkettő a jórészt leküzdött byroni spleennel szemben nyilatkozik meg. Ha nem volna anakronizmus, akár ideológikritikáról is lehetne szólni, Heine és Petőfi

²⁶ HEINE, *Werke in fünf Banden*, III., 227–307; *Zerrissenheit*, *zerrissener Mensch*: 241.

idevágó fejtegetéseit olvasva, amelyeket a beszélő hangsúlyozott előtérbe állítása jellemez. Heinénél az útleírás pozíciója rokon a nagyvárosi voyeurével, aki célzatosan figyel meg, amit le akar írni. Petőfi a lírikust szólaltatja meg, aki azért válaszol előre kritikusainak, hogy ráirányítsa a figyelmet a költő meg a világ diszharmonikus kapcsolataira, nevezetesen arra, hogy századának hű gyermekeként nem tehet mást, mint megszólaltatni a klasszikából a romantikába, a romantikából a romantika újabb változatába tartó irodalmi gondolkodást, valamint a 19. századnak önfelszabadító, az alsóbb néprétegek emancipációjáért síkra szálló törekvéseit, amelyeket belső megosztottság jellemez, és amelyek az utópia és a tudatos társadalmi szerveződések között várják, hogy miféle eszmeiség körvonalazza számukra a követhető, eredményesnek ígérkező irányt. Irodalom és társadalom nem egyszerűen az átmenet bizonytalanságában lebeg, hanem az irányvesztettség és az irány megjelölésének igénye, a személyiség prométheuszi szenvedésvállalása és tudatosan tervező (vagy e tudatos tervezésről töprengő) lényegisége folytatja egymással, a jól körülhatárolt térben, küzdelmét. Petőfi határozottabban nyilatkozik meg: „Végre, hogy bennem szaggatottság van, az fájdalom, való. [...] Aztán e szaggatottság nem is egészen az én hibám, hanem a századé. Minden nemzet, minden család, sőt minden ember meghasonlott önmagával.”²⁷ A *Zerrissenheit* ('szaggatottság') mellett Petőfi a meghasonlottságot (*Zwiespaltigkeit*) említi, még hozzá annak társadalmi aspektusát hangsúlyozza. Heine az 1840-es esztendőktől ugyan nem válságlírát „művel”, hangvételében, epikájában azonban fölfedezhető az, ami majd a 19. század második felének európai irodalmában bomlik ki, és amely némely tekintetben Baudelaire-rel rokonítja költőnket. Petőfi a *Zerrissenheit*ot mint műveinek egyik vonását azután tudatosítja, hogy *A hóhér kötele* című regényében (Pest, 1846),²⁸ *Tigris és hiéna* című (Pest, 1847) történelmi drámájában már a meghasonlott személyiségek történetével szolgált,²⁹ mintegy előbb objektíválta a szaggatottságot, hogy aztán a lírai költészet, majd a „világ” meghatározójaként nevezze meg. A probléma abban nevezhető meg, hogy a *Zerrissenheit*, a szaggatottság ez életművek, e világhoz való viszony csak egy bizonyos rétegét hatja át, a dalszerűség, ha változott alakban is, mind Heinénél, mind Petőfinél a továbbiakban is föl-fölbukkan költészetében, részint a népköltészet adaptációjának átértékelődésével, részint a

²⁷ PETŐFI, I. m., 37–39.

²⁸ Kertbeny átültetésében már 1852-ben megjelent németül, ezt a 19. században másik három német átültetés követte, egyfelől jelezve a Petőfi-tulajdonnév vonzerejét a népszerű irodalmat kiadók körében, másfelől a romantikus groteszk trivializálódását, hiszen a fordítók Petőfi regényének ezt a vonását erősítették föl.

²⁹ A franciás romantikán átszűrt Shakespeare-hatás az „alternatív” történelemszemlélet személyiségfelfogását tanúsítja.

ballada műfajnak átértelmezésével párhuzamosan. Heine részint Uhland balladától eltérő felfogást képvisel, korántsem feltétlenül a német történelem tárgy-köréből merít, és balladáinak hol fájdalmas iróniáját, hol az elbeszélő költeménnyel rokon előadását ugyancsak egy romantikus periódus általa elgondolt konstituálásának szánja. Petőfi balladáit jórészt a forradalmi események hatására születtek, a magyar történelem többször irodalmilag megjelenített hőseit látatja a népszerű, sokaknak szóló irodalom szemszögéből, közelítve a travesztíás előadáshoz. Ez, de szinte a teljes költői életművek fölvetik (nemcsak az irodalom demokratizálódásának kérdését, hanem) az irodalom megváltozott létezési feltételeire adott vagy adható költői válaszok problémáit; azt nevezetesen, hogy az 1840-es esztendőkre erősen módosult író és közönség, író és kiadó viszonya, megváltoztak a közönséghez szólás módjai, nem kevésbé a könyv- és folyóirat/lapterjesztési is, minek következtében (a működő cenzúra ellenére) a költő (ön)imázs-alkotási lehetőségei szintén kedvezőbbé váltak. Egyetlen példa: annak ellenére, hogy Heine Párizsban élt, megadatott neki a német olvasókhöz szólás lehetősége, művei eljutottak mindenhová, ahol németül olvastak (így Pest-Buda kölcsönkönyvtáiraiba is). Ez viszont arra készítette az írókat, hogy műveik közlésekor ne csak figyeljék az olvasási szokásokat, hanem hangsúlyozzák jelenlétüket az irodalmi, a kulturális életben. Részben az a tény, hogy műveik kiadásaiból, honoráriumokból éltek vagy szerettek volna élni, arra ösztönözte őket, hogy hatékonyan és láthatóan legyenek jelen lapokban, folyóiratokban, a könyvpiacra, az őket ért támadásokra válaszoljanak, álláspontjukat világosabbá téve, meggyőzve az olvasókat az általuk alkotott irodalom kor- és időszerűségéről. Minden korábbinál fontosabb volt, hogy az általuk kialakított önkép elfogadtassék, hogy az általuk megírt irodalom befogadtassék. Ezáltal úgy alakuljon (legalább) a nemzeti irodalom kánona, hogy abban méltó és általánosan elfogadott helyre kerüljenek. Heine és Petőfi egymástól függetlenül törekedett arra, hogy az általuk megvalósított (irodalmi) korszakváltás egyben az új költőtípus emancipációjának eredményeképpen legyen központi szereplője az irodalmi életnek, meghozza olyan szereplője, aki mellett másféle tendenciák ne veszélyeztessék az ő kiemelt és fontos helyüket. Mindehhez Heine és Petőfi azzal segítette az őket elismerő kritikásokat, hogy több műfajban mutatták be képességeiket, és bár a drámában egyikük sem ért el sikert, drámakritikusként inkább, a lírában és a prózában (itt is elmondható: a regényt leszámítva) a nemzeti költő funkcióját igyekeztek betölteni. Ez természetesen azzal a veszéllyel járt (Petőfinél inkább, az emigráns volta és zsidósága miatt támadott Heinénél kevésbé), hogy már kortársaik, de főleg a (kései) utókor életművüket beillesztette egy olyan – konzervatív eszmeiségtől vezetett – narratívába, amelynek Heine is, Petőfi is életükben folyamatosan cáfolatát adták. Petőfi és Heine esetében a politikai szélsőségek

kisajátító igyekezete nem kevésbé mutatkozott félrevezetőnek (Heine és Marx viszonya értékelődött erősen föl például Lukács György interpretációjában,³⁰ Petőfi „nacionalizmusa”, illetőleg forradalmisága különböző korokban különböző előjelekkel kapott szélsőségesen tendenciózus magyarázatot). Ennek következtében az irodalomtörténeti kánonnak azok az alakítói, akiket nem az esztétikai megítélés szempontjai vezettek, az életműveknek a legjobb esetben is szűk szeletére koncentráltak. Így az életművek a hagyománytörténelemben játszott szerepükkel ellentétesen értelmeződtek. Aligha volt megnyugtató Heine, Petőfi és a romantika szembesítésének bemutatása, különös tekintettel arra, hogy úgynevezett „nemzeti klasszicizmusok” alkották a nemzeti irodalom alakulástörténetének tetőpontját. Ehhez képest Heine is, Petőfi is nem egyszer elmarasztaltatott, hol a cinizmus, hol a kritikátlan byronizmus, hol az erkölcstelenség vádja hangozott el, mind Heinét, mind Petőfit igen sokszor olvasták szelektíven, Heine cinizmusa még a magyar irodalomtörténészeknek is olykor visszatérő véleménye, e cinizmus „bűnébe” eső Petőfi érdemének tudják be, hogy csak ritkán szólt meg Heinéhez hasonlóan (ez ennél összetettebb probléma), és gyorsan megszabadult e heinei hangvéltól és modortól.

Heine és Petőfi összehasonlítása azonban egy harmadik tényező közbeiktatásával beszédes igazoláshoz juthat. E harmadik tényező: a szerb irodalom, a 19. század második felében kibontakozó romantikus líra. Petőfi felszabadító hatása mellett ugyanis a Heinéével is számolnunk kell, Jovan Jovanović Zmaj költő, ám mindenekelőtt műfordítói munkásságában mintegy „összeér” a két költő „hatása”, az egyik jelenléte erősíti a másikat (Zmaj „elődjeként” Djura Jaksicnak Petőfi és Byron voltak „előszövegei”). A szerb irodalomban meghonosodott dal(szerűség), valamint a dalciklusok építése részben Petőfire és Heinére vezethető vissza.³¹ Másutt eltérőek voltak a befogadás feltételei, a 19. század második felének német nyelvű lírája azonban nemcsak Heine nyomában járt, hanem nem maradt egészen érintetlenül a német Petőfi-fordításoktól sem. Az, amit népdalszerűségnek fogadtak el, segítette a Petőfi- és Heine-befogadást, melynek révén némileg egyszerűsített Heine- és Petőfi-kép rajzolódott ki: a világhoz fűződő átlátható viszony, természet és személyiség együvé látása, valamint a lírai én azonosítása a költővel, nagyjában-egészében ilyennek értelmezte Heine és Petőfi líráját a befogadás. Lényegében a kutatás sem mozdult el egy darabig e szemlélettől. A ma irodalomtörténészet azonban nem elégítheti ki a csak filológiai megközelítés, de a társadalmi vonatkozásokat túlhangsúlyozó marxista kutatás sem. A kompa-

³⁰ Georg LUKÁCS, *Heinrich Heine als nationaler Dichter* (1935) = Uő., *Schriften zur Literatursoziologie*, előszó Peter LUDZ, Suhrkamp-Aufbau, Frankfurt am Main – Berlin – Weimar, 1985.

³¹ Vö. FRJED István, *Jovan Jovanović Zmaj – komparatistikai szempontból* = Uő., *Utak és tévutak Kelet-Közép-Európa irodalmaiban*, Magvető, Budapest, 1989, 274–281.

ratisztikai módszer a hermeneutikai eljárások fölhasználásával értelmezheti nagy valószínűséggel az eddiginél sikeresebben azt, hogy bár a két irodalom között fáziskülönbség fedezhető föl, a két költő „romantikája” számos ponton mutat föl lényegi hasonlóságokat.³²

³² Jelzészserűen közlöm a német nyelvű Petőfi-köteteket, amelyek általános jellemzője, hogy jól-lehet a nyelv „korszerűsödött”, differenciálódott, a Petőfi-legenda, amely eleinte jótékonyan járult hozzá Petőfi európai népszerűsödéséhez, a marxista megközelítésű NDK-s Petőfi-kötetekben majdnem változatlanul élt tovább, és a Meltzl Hugó megalapozta romantikus (nem romantizáló!) Petőfi vonásait elhalványította, így a *Felhők*-ciklus és jórészt a gondolati költészet kevésbé lett hangsúlyos. Annyi azért elmondható, hogy Petőfi besorolódott a schilleri tipológia szerinti naivba, azaz – 20. századi szempontból – a nem modernbe. *Gedichte*, ford. Franz SZARVADY – Moritz HARTMANN, Darmstadt, 1851; *Dichtungen*, szerk. Karl Maria KERTBENY, előszó Friedrich BODENSTEDT, Leipzig, 1858; *Ausgewählte Gedichte*, ford. MELTZL Hugó, München, 1867²; *Lyrische und epische Dichtungen*, ford. Lorenz LANDGRAF, Ludwig Kokai, Budapest, 1938; *Petőfi. Ein Lesebuch für unsere Zeit*, szerk. Gerhard STEINER – József TURÓCZI-TROSTLER – Endre GÁSPÁR, Thüringer, Weimar, 1955; *Denn mein Herz ist heiss. Ausgewählte Lyrik und Prosa*, szerk. Gerhard STEINER, Reclam, Leipzig, 1958; *Gedichte*, ford., előszó Zoltán FRANYÓ, Literatura, Bukarest, 1975; *Rebell oder Revolutionär? Petőfi im Spiegel seiner Tagebuchaufzeichnungen. Briefe, Streitschriften und Gedichte*, vál., bev. Béla KÓPECZI, ford. Martin REMANÉ – Henriette ENGL és mások, Corvina, Budapest, 1973, *Doch währt nur einen Tag mein Leuchten. Ausgewählte Prosa*, ford. Henriette ENGL – Géza ENGL – Vera THIESS, szerk., bev. Vera THIESS, Reclam, Leipzig, 1977. A fordítások értékeléséhez érdekes szempontokat kínál Norbert LOSSAU, *Die deutschen Petőfi-Übersetzungen. Ungarische Realienbezeichnungen im sprachlich-kulturellen Vergleich*, Peter Lang, Frankfurt am Main – Berlin – Bern – New York – Paris – Wien, 1993. (Jelen dolgozat eredetileg németül hangzott el Tübingenben 2006. december 4-én.)

Meltzl Hugó levelei Farnos Dezsőhöz a *Petőfiana* kapcsán

Az alább közlendő szövegek egy hosszabb munka részét képezik. Ebben a tervezett összefoglalásban Hugo von Meltzl¹ Farnos Dezsőhöz írott levelei kiemelt helyet foglalnak el, s a szövegközlést magyarázó lábjegyzetek egészítik ki, valamint egy olyan tanulmány, amely Meltzl különféle természetű társadalmi és szellemi viszonyait tárja fel.

Az alább közlendő néhány levél² a teljes korpusz³ kb. egynegyedét képezi. A kiválasztásban az volt az elsődleges szempont, hogy a *Petőfiana*⁴ szerkesztése kapcsán íródott leveleket közöljük, s ezek közül is azokat, amelyek segítségével némileg körvonalazhatóvá válhatnak a kiadvány keletkezésével, az ebben megjelent tanulmányokkal kapcsolatos viták és reakciók, Meltzl viszonya az ugyancsak Kolozsvárott megjelenő Petőfi-Múzeumhoz, elképzelése a Petőfi-kultuszról és annak „terjesztési módjáról”, és Meltzl (véltető) szembenállása a hivatalos kánonnal és annak (budapesti) képviselőivel. Mivel a jelen szövegközlés terjedel-

¹ A szerző teljes neve Karl Hugo Meltzl von Lomnitz, mivel azonban erdélyi szászként magyar nyelven is sokat publikált, a magyar korabeli és újabb szakirodalom sokszor Meltzl Hugóként is emlegeti. Ő maga mindkét névváltozatot használta, eddigi felületes megfigyeléseim alapján az eredeti formát az idegen nyelven írott tanulmányaiban, a magyarosított változatot pedig a magyarul megjelent szövegeiben. A két névváltozat identitásbeli kérdéseket is felvet, ezekre azonban most – helyszűke miatt – nem térek ki.

² A kéziratok tanulmányozására a tübingeni Institut für Donauschwäbische Geschichte und Landeskunde négyhónapos ösztöndíja nyújtott lehetőséget.

³ A levelek Farnos Dezső nagyenyedi hagyatékában, a Bethlen Gábor Kollégium Dokumentációs Könyvtárában, Ms 300 jelzet alatt található meg.

⁴ A *Petőfiana* 1889 júliusában jelent meg Kolozsvárott, az akkor nagyenyedi tanár Farnos Dezső szerkesztésében. Petőfihez kapcsolódó tanulmányokat, visszaemlékezéseket tartalmazott, illetve egy mellékletet is, amelyben Petőfi és Szendrey Júlia egy-egy kéziratának faksimiljét közölték. Meltzl és Farnos negyedévi kiadványt terveztek, azonban csak az első kötet jelent meg. A már akkor is könyvritkaságnak tekintett (és tervezett) kiadvány nehezen hozzáférhető.

mi okok miatt nem lehet teljes, a válogatás nem tükrözheti pontosan az előbb vázolt relációkat; ezek feltérképezéséhez nemcsak minden levelet – tehát Farnos eddig még ismeretlen válaszait⁵ is –, hanem a korabeli sajtóban megjelent recenziókat, vitákat, az érintettek levelezésének idevágó részét is be kell emelni a kutatásba.

Meltzl leveleinek írásképe meglehetősen kusza és nehezen követhető. A szövegek reprodukciójában igyekeztem minél pontosabban igazodni a kézirathoz, ám néhány ponton ettől eltértem. Az átírást nem tördeltem sorok szerint, a bekezdések azonban az eredeti írásképet tükrözik. A központosítást is egyszerűsítettem némileg: az egybeírt szavakat elválasztottam egymástól (pl. *mostis* – *most is*), kivéve, ha a sor végén elválasztójel volt. Ha a központosítás hiánya értelemzavaró volt, a vesszőt vagy pontot szögletes zárójelbe tettem. A Meltzl speciális írásmódjára figyelmeztető [!] jelet csakis olyan helyzetekben használtam, amikor a szó átírása gépelési hibának tűnhetett volna. A minél kevesebb megjegyzendő jel érdekében az áthúzásokat tipográfiailag ugyanígy adtam vissza, az aláhúzásokat nem kurziváltam.

Nagyobb gondot jelentett a szöveg betűhív megjelenítése: Meltzl írásmódjára jellemző, hogy sokszor elfelejti kitenni az ékezeteket (pl. *kulonbozo*). Az emendálás megszokott formája itt azonban nem tűnt célravezetőnek, ugyanis rendkívüli módon felduzzasztotta volna a lábjegyzetek számát (szinte minden ötödik szónál emendáló lábjegyzetre lett volna szükség), egyúttal alaposan akadályozva a folyamatos olvasást is. Jelen esetben az olvashatóságot tartottam szem előtt, így sem a szövegben, sem lábjegyzetben nem jelöltem külön az emendálásokat, amelyeket kizárólag az olyan szavak esetében alkalmaztam, amelyekről láthatóan elfelejtődött az ékezet, ahogy a példa is jelzi. A teljes szövegcsoport átírása esetén az emendálások természetesen lábjegyzetben jelennek majd meg. Meltzl betoldásait külön jelöltem: [*betoldás*: *most is*].

Sajnálatos módon a szövegben maradt néhány kiolvasatlan vagy bizonytalan olvasatú szó is: a bizonytalan olvasatokat a szövegtestben *kurzíválva* jelöltem, és mindenikhez lábjegyzetet fűztem, az olvashatatlanokat szögletes zárójelben adtam meg: [olvashatatlan szó].

A lábjegyzetekben szövegcritikai jellegű magyarázatok, szakirodalmi hivatkozások, idegen nyelvű szövegek fordításai és magyarázó jegyzetek egyaránt vannak. A **félkövérrel** írt lábjegyzetek Meltzl saját, a levelekben is lábjegyzetként megjelenő szövegeit jelentik; ezek a kéziratban saját jellel vannak ellátva (csillag, kereszt stb.), és elkülönülnek a betoldásoktól, amelyeket Meltzl a hiányjellel vezet be. A dátum nélküli leveleket – a kronológiai tájékozódást segítő – igyekeztem hozzávetőlegesen datálni.

⁵ A Meltzl-hagyaték egyelőre lappang, feltárása a későbbi kutatások egyik célja.

A levelek kézírataiban vannak további, jelen közlésben nem jelölt változtatások is: színes ceruzával (általában pirossal és kékkel) aláhúzott sorok. Ezek több okból is problematikusak: egyelőre nincs megnyugtató válasz arra, hogy ki és milyen céllal húzott alá bizonyos sorokat a levelekben, és hogy a színessel aláhúzott soroknak van-e relevanciája, ahogyan azt sem lehet még tudni, hogy Farnos Dezső hagyatékát kik és hányan (könyvtárosok, kutatók stb.) látták; Meltzl egyes leveleiben ugyancsak vannak piros ceruzával írt részek, de ez nem elégséges támpont az aláhúzások szerzőjének beazonosítására. A pirossal írt részeket sem jelölöm az átírásban, csak lábjegyzetben jelzem őket. Ugyancsak nem jelennek meg a levelek egyedi leltári számai, az általam beillesztett római számok a könyvebb áttekinthetőséget szolgálják.

I.

87. Decz. 28 án

Kedves barátom.

Most már nem titokban, de azért mégis másnak, (kedves neje kivételével) el nem árulandó komolyabb dologról akarok Kegyedhez szólni. Becses zárt levelezőlapjára szándékomban volt azonnal választ küldeni, már t. i. abban a természetes feltevésben, hogy a készülőfélben levő Petőfimúzeumról,⁶ melyet magam kereszteltem, mielőbb többet fognék hallani. Ez a feltevés máig se teljesült voltaképpen; de annál természetesebb vala, mivel (a mint naplóm-ból győződtem meg)⁷ már f. h. 2 án történt. (tehát az állami csínyek ez emlékezetes napján!)⁸ Saját lakásomon, egy csésze thea és pohár bor mellett, a találkozás Dr. Cs,⁹ Dr. F Z¹⁰ és a (legujabb Híradóval titokban terhes) K.

⁶ Petőfi-Múzeum: Ferenczi Zoltán, Csernátoni Gyula és Korbuly József által alapított kolozsvári irodalmi folyóirat, amely 1888-tól 1895-ig jelent meg.

⁷ Meltzl hagyatéka, s így naplója is ismeretlen helyen lappang.

⁸ „az állami csínyek ez emlékezetes napján” – 1851. december 2-án Charles-Louis Napoléon Bonaparte francia elnök hadserege megszállta Párizst, pontosan egy évre rá pedig császárrá koronázták III. Napóleon néven.

⁹ Dr. Csernátoni Gyula (1858–1914) bölcész, tanár. A Petőfi-Múzeum egyik alapítója.

¹⁰ Ferenczi Zoltán (1857–1927) irodalomtörténész, könyvtáros, az MTA tagja. 1888–1896 között a Petőfi-Múzeum szerkesztője, Petőfi-életrajza 1896-ban jelent meg. A Petőfi Társaságnak 1897-től tagja, majd 1907–1923 között alelnöke volt. Endrődi Sándorral 1908-ban megalapította a Petőfi Könyvtárat, amelynek X. füzetében (1909-ben) az akkor már halott Meltzl Petőfi-tanulmányait közölték, Barabás Ábel előszavával.

al,¹¹ t.i. az az értekezlet, melyen azonban csak a címkeresztelőn estünk volt túl szerencsésen. (Én akkoriban gyengélkedtem.) Harmadnapra azonnal felkerestem saját lakásán Dr. Cs-t (vasárnap fh. 4-én), még egyszer figyelmeztetve őt, hogy el ne mulasszák, Kegyedet is felszólítani. Azóta szemeim nem látták többet Dr. Cs-t. (Maglehet, hogy időközben oly nagy Petőfizseni lett belőle, hogy ugyancsak – zenírozza magát hozzám ellátni.) Azóta t.i. úgy látszik, más fordulatot adtak az egész ügynek, noha a lap nyomtatásához nem fogtak hozzá, sőt még ki se szedtek belőle egy árva cikket se. (Ormosnál¹² fog készülni, K. költségén.) Dr. F. Z. ugyan elsifitelt még egyszer-kétszer a lakásomra (nevezetesen f. h. 9 én,) mikor is ismételten figyelmeztettem, hogy irjanak mielőbb kegyednek is; de erre nem csak hogy némileg kitérő választ látszott adni, hanem a készülendő program egész tervét is eltitkolta előttem; felajánlva nekem csupán csak „tért” az „első helyen álló” cikkekre, a mely nagylelkűségről (programm hiányában) lemondtam, a mi nem gátolta meg abban, hogy a PMuzeum¹³ számára el ne fogadjon tőlem egy értékes francia kéziratot Amiel † genfi tanár hagyatékából.¹⁴ Ez volt a legutolsó szavam; ez ügyben senkivel se váltván, kivévn Kegyedhez intézett levelezőlapomat, egy árva szót se. Mert noha a titoktartásra nem vállalkozott volt egyikünk se; gentlemenek közt ilyesmit önkényt értető dolognak tartottam, részemről legalább. Különbén ugy Cs-tól, mint F. Z-től legnagyobb barátságban váltunk el. Maig is élnek, ha meg nem haltak.

Most már elküldték, a napokban, az új Erd. Hiradó¹⁵ szerkesztőségéből a mutatószámat és ebben elésompolygott valahára az a – medve (valóban transylvan telivér,) melyet régóta szerettünk volna látni; t.i. az a famosus program. Azt hiszem, e szerencsétlen abortushoz nem kell commentár; bizony Isten, a Petőficultus e legújabb terméke halva született; azért jóllehet élnek fogják nézni – és itt a baj, a melylyel szemben tétlenül nem maradhatok, legalább én, és, azt hiszem, Kegyed se. Mert az egész, a mint már régebben ~~ho-~~tyám homályosan sejtettem arra lyukadt ki tényleg, hogy a hazai „közvélemény” csupán csak „Gyulai P-től várja”, (már t.i. Ferenczi Zoltántól!) Petőfi

¹¹ Korbuly József (1860–1917): hírlapíró és szerkesztő, a Petőfi-Múzeum harmadik alapító tagja, 1884–1885 között a kolozsvári Élet és Irodalmat szerkesztette, majd 1887-től az Erdélyi Hiradót is. 1895-ben Budapestre költözött, ezután különböző fővárosi lapoknál dolgozott.

¹² Ormos Ferenc: kolozsvári nyomdász

¹³ PMuzeum: Petőfi-Múzeum

¹⁴ A kézitról egyelőre nem lehet közelebbit tudni. A Petőfi-Múzeum több száma is közli Petőfi néhány versének Amiel készítette francia fordítását, de az eddig áttekintett számokban nem találtam utalást arra, hogy ezek Meltzl tulajdonából származtak volna, ahogyan egyelőre az sem biztos, hogy a szóban forgó Amiel-kézirat Petőfi-fordítás lenne.

¹⁵ Erd. Hiradó: Erdélyi Hiradó

kielégítő életrajzát;¹⁶ Gyulai P. t.i. féllábbal sírban állván, majd F. Z. fogja örökölni tőle ezt a missiot, ő ki már is annyira működött ezen a téren, és fáradozott hogy még a keresztneve is azonos Petőfi egyetlen fiáéval. Csakhogy fájdalom más érintkezési pontjáról a Pirodalom¹⁷ terén a világnak semmi tudomása... Szép Pbiographia¹⁸ lenne, ad usum philistaeorum,¹⁹ à la Franz Schedel – Toldy!... Még csak az az egyetlen szerencse e programmban, hogy az egész csupán F. Z. úr stíljára vall s a különben derék Dr. Cs. Gyula csupán Goethe halászához hasonlóan halb zog er ihn, halb sank er hin,²⁰ járulhatott hozzá az efféle palpabilis²¹ badarsághoz: „visszamenni az 1854-ki Gyulaira!”²² Ily alapon megindítandó Petőfianum, plane folyóirat, azt hiszem, nem méltó se Petőfihez, se Cs-hoz, legkevésbé pedig a valódi Petőficultushoz, mint a melynek nálunk Erdélyben, legalább ez idő szerint, most már bizony (rajtam kívül), az írók között, most már még csak Kegyedet ismerhetem el tiszta kezű képviselőjének.

Ily körülmények között természetesnek fogja találni, hogy felvillant az agyamban egy, azt hiszem, jó gondolat, mely ugyan nem „bánt engemet”, de azért szükséges volt ily oriási bevezetéssel ellátni, mint a milyen ez a levél. Körülbelől nem egyéb az, mint a mire figyelmeztettem volt a legközelebbi, legelső és legutolsó alkalommal. (a f. e. vasárnapon) már Dr. Csernátonit is, midőn kereken és határozottan²³ kijelentettem, hogy én a magyar P. iroda-

¹⁶ „Mert ha igaz, hogy a Petőfi esztétikai és irodalomtörténelmi nagysága többé nemcsak magyar, hanem még inkább világirodalmi kérdés; másrészt természetes, hogy Petőfi kimerítő életrajzát kiválóan magyar főtől várja az irodalom.” Petőfi-Múzeum, Kiadják: Dr. Csernátoni Gyula, Dr. Ferenczi Zoltán, Korbuly József, Kolozsvár, Nyomatott Ormós Ferencnél az Ev. Ref. Kollegium betüivel, 1888. január–március, 1–2.

¹⁷ Pirodalom: Petőfi-irodalom

¹⁸ Pbiographia: Petőfi-biographia

¹⁹ ad usum philistaeorum: a filiszterek (nyárspolgárok) használatára (lat.)

²⁰ Az eredetiben: „halb zog sie ihn, halb sank er hin”; Vidor Miklós fordításában: „a kar kinyúlt, utánahullt”. (Johann Wolfgang GOETHE *Válogatott művei. Versek*, vál. BENEDEK Marcell, Európa, Budapest, 1982, 136.) Az idézet Goethe *A halász* c. balladájából származik.

²¹ palpabilis: kézzelfogható (lat.)

²² „Folyóiratunk tisztán tudományos törekvéseinél fogva a Petőfiről szóló kutatások módszerén is változtatni óhajt, a mennyiben kizárja a tárczairói stylt, mint a mely, nézetünk szerint, lényegesen járult hozzá a Petőfiről szóló, kivált életrajzi adatok idegenszerű színezéséhez s ez által folyóiratunk a Petőfi-irodalom ügyét az emilyen kedélyes irányzatból újra ama tudományos alapra reméli visszavihetni, melyen br. Eötvös 1847-ben s Gyulai Pál 1854-ben megindították s mely egyedül lehet méltó Petőfihez.” Petőfi-Múzeum, Kiadják: Dr. Csernátoni Gyula, Dr. Ferenczi Zoltán, Korbuly József, Kolozsvár, Nyomatott Ormós Ferencnél az Ev. Ref. Kollegium betüivel, 1888. január–március, 2.

²³ **Dr. Cs. felesége is a megmondhatója, jelen levén a tárva nyitott ajtójába a mellékszobának még pedig velem szembe [betoldva: ülve], úgy hogy minden ceruzmozdulatom [!] figyelemmel kísérte – a kicsi liba! (Nem ismer engem[.]**

lom terén ezentúl active legfeljebb a coulissák mögül (illet. a kathedrémon, élő szóval) vehetnék részt; de éppen ezért szeretném legjobban, hogy ha most már a Kegyedék hárman által megindítandó Petőfi muzeum „egészen fölöslegessé” tenné az Acta Comp. nak 1877 ota folyó Petőfiana cz. rovatát;²⁴ hozátéve ünnepélyesen, hogy én ezt a rovatot (esetleg a Kegyed segítségével) kénytelen volnék tovább folytatni, abban az esetben hogyha az új Petőfi muzeum „nem tenné azt fölöslegessé” – Azt hiszem ez elég őszintén volt beszélve és érthetően; Dr. Cs. minden jót megígért; s ime . . . . (Némely kálomista ember előtt, ugy látszik, nem létez irtózatossabb dolog az egyenes utnál.)

A jó gondolatom pedig, ime kurtán: Legyen, szíves Kegyed legalább az Acta Comp. socii cz. lajstromába béiratkozni²⁵ és vegye át egyuttal az én „Petőfiana” rovatom szerkesztését, egymaga! Mit gondol?

Legczélszerűbb volna most mindjárt ujévtől fogva egészen önállóan szerepeltetni ezt a rovatot, mint a mely a hazai szaklapok sorába léphetne és ott bizonyára nem foglalná el a legutolsó helyet; természetesen a központhoz, Budapesthez kötve; noha [betoldva: legalább egyelőre] helyben Kolozsváron, személyes felügyeletünk, alatt nyomtatva, vagy akár Beszterczen (hol is a typographia szép Elzevier betű felett rendelkezik, cf. Petőfi-jelszava cz. 4 ives munkámat, mely ott készült) De e végből, hogy t i. Budapesten tiszteséges comuniofirmára²⁶ szert tegyek, elébb személyesen kellene felrándulnom, a mit ugyis szándékom tenni, szombathoz egyhétre január 7 én (bátyám, a képviselő²⁷ kíséretében.) Addig is kérem szíves válaszát [!], még pedig behatóbb levél alakjában. Miután rég túlestünk volna a hübelebalázsságokon, czélszerűnek tartom a mellékelt lapra rögtönözni egy tervezetet [betoldva: is]; kérem meghányi-vetni.

Marginalis glossával, stb. vel ellátva kérem aztán visszaküldeni!

Csalhatatlanságra egyébiránt korántse tartván igényt, kedves nejének kezeit csokolva és a testvérét tisztelve a Dr. med-et, ki szintén részt vehetne legalább erkölcsileg, minden jót kívánva ujévre

Meltzl Hugo

²⁴ Acta Comp: Acta Comparationis Litterarum Universarum (Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok). Meltzl és Brassai alapították 1877-ben, az első összehasonlító irodalomtudományi lapnak tekintendő. Állandó rovatai között volt a Petőfiana című is. A folyóirat neve a továbbiakban: ACLU.

²⁵ Meltzl az ACLU nevében 1887 decemberében küld Farnosnak egy nyomtatott meghívót, amelyben arra kéri, hogy iratkozzon fel az ACLU szerzőinek névsorába. A nyomtatvány megtalálható a nagyenyedi Farnos-hagyatékban.

²⁶ comuniofirma [communiofirma]: Meltzl valószínűleg először köznyomdában akarta kiszedetni a szöveget.

²⁷ Oskar von Meltzl (1843–1905): erdélyi szász kultúrtörténész, közigazdász, 1886–1898 között Nagyszében képviselője, a magyar–szász megegyezés támogatója.

Önkényt értetik, hogy az ily Petőfiana az Acta Comp.tól elszakadt, de különben egészen önálló szaklap maradna egészen a Kegyed fáradságának gyümölcse. Részemről nem vállalkozhatom sem expeditióra²⁸, se tulajdonképeni szerkesztésre, semmi esetre. De önkényt értetik az is, hogy a míg a kezdet nehézségein túlesünk, jószível vállalkozom – de csakis a Kegyed nominalis szerkesztése alatt²⁹ – akár egyedül is ily lap megcsinálására, tehát a költségekre is, a deficiten a netáni, fedezetet beleértve. Anyagilag nyerni Kegyed nem fog akarni; a morális, intellectualis, hazafias stb. magasabb siker egyelőre elegendő. Később materialissá is válhatik. E felett azonban soha se fogunk, azt hiszem, összeveszni, hanem testvériesen benne osztokodni [!], hogyha ugyan a mi korántse valószínűtlen, addig sirba ne szállanak.

A mellékelt terv szerint alapítandó folyóirathoz a mint látja, nem szükséges se pénze, se jelenléte, mint szerkesztőnek, sem itt, sem Budapesten, mivel a csupán 4 rendbeli szám megjelenése a várakozó idejébe esik ugyis és különben is itt vagyok én a coulissák mögött, mint regisseur. Többre azonban a (szellemi) vezetésnél nem vállalkozhatom, az Acta expeditiojával igen ellevén foglalva stb.

II.

Kv.,³⁰ 87. Dez. 30
pénteken

Kedves Barátom,

Váratlanul gyorsan érkezett válasza igen kellemesen lepett meg s sietek örömemnek kifejezést adni, hogy széles Magyarországon mégis csak akad még ember, ki, noha – van esze s noha modern író, mégsem adná oda a Petőfi Krisztust 30 pénzért, se pedig tagadná el harmadízben is, mint bizonyos félre vezetet [!] kedves közös barátunk.

Azonban nem szeretnék oka lenni annak, hogy egészen kézzelfogható végeredmény elérése nélkül is ide fáradva, időt s pénzt költsen s bármennyire ohajtanám is a személyes találkozást, mielőbb, mégis praktisubbnak [!] vélem

²⁸ expeditio: (itt) kiadás (lat.)

²⁹ nominalis szerkesztés: névleges szerkesztés (lat.)

³⁰ Kv.: Kolozsvár

hogy ha a kolozsvári utat egyelőre elhalasztaná; mindaddig, míg meg nem jártam volna Budapestet – feltéve, természetesen, hogy csupán csak egyedül ez ügy miatt szándékoznék ide jönni?... Mert bármennyire biztosítva legyen is az egyedüli szerkesztése alatt megjelenendő „Petőfiana” külön szakköz-löny, a kivitel fontosabb módozatai felett – igen sokféle lehetőséggel állván szembe – magam se vagyok még egészen tisztába!... Csak a födolgor tekint-hetem rendbe hozottnak a mai válasza után. t. i. azt a kérdést eldöntöttnek, végleg: hogy Kegyed a szerkesztésre, még pedig az egyedülire, vállalkozik. S ezzel egyelőre elég; mert a Dr. Cs-ék lapja se fog egyhamar elkészülni; kü-lönben szükség esetén az Acta Comp. számára már is kiszedve heverő anyag-ból azonnal jutna egy probaszámra is!

Hogy ha nem érezném magamat, nevezetesen a legutolsó romai utom, április, óta némileg kimerülve, vagy kimerítve és nem várnék (biztos kilátás-ban ugyan, de, ez idő szerint, mégis csak a kilátás stadiumában,) valami rk.³¹ bevételt, melyre csak néhány hét múlva tehetek szert; akkor azonnal megin-dítottam volna az egészséget a budapestiekre, kolozsváriakra, beszterczeiekre, *czaslaiokra*³² soroksáriak stbekre való tekintet nélkül és azt mondtam volna: jöjjön el mielébb!... A mit különben úgyis mondok!...

Időközben kérem gyűjtsen, tervezzen, gondolkozzék, meditaljon; vagyis gyűjtesenek, tervezzenek, gondolkozzanak, meditaljanak – ha szabad azzal a reménnyel kecsegtetnem magamat, hogy valamint az én feleségem az én működésem fellett, úgy a kegyedé fellett [!] is örangyal gyanánt örökodik a Kegyedé.

Reménylem azt is, hogy a legközelebbi napokban többet irhatok, hogy-ha netán addig személyesen ne lenne szerencsém Kegyedhez; még pedig be-hatóbban fogok írni, most vendégem levén (voltaképpen szép aszonyok cong-resussa feleségem kávékörében, de a melynek – zaja szobámba hallszik és némileg zavar,) most is sietek boldog újévet kívánva, b. feleségének kezeit csókolva:

Meltzl H.

³¹ rk.: valószínűleg a rendkívüli rövidítése

³² Czaslau: ha valóban helyes az olvasat, akkor talán a Csaslau néven is emlegetett cseh kerületi kapitányságról lehet szó, amely Prágától keletre fekszik. Nem világos azonban, ennek mi in-dokolná az említését.

III.

Petőfiana³³

Uj Series 1888.

Az egész Series XII-ik évfolyama

Önálló szaklap alakjában, szépirodalmi és széptani folyóirat. Alapította Meltzl Hugó az „Összeh. Irod. Lapokban” 1877-ben.

Kizárólag a nagy költő élete és művei tanulmányozása; nemkülönben a Petőfi-cultus lelkiismeretes terjesztése szolgálatában.

Megjelenik negyedévenként, a Petőfi-cultus legemlékezetesebb napjain, t. i. minden év jan. 1, márcz. 15, jul 31 és szept. 8-án, e nevezetes napokhoz illő alkalmi cikkekkel, legalább 1 és legfennebb 2 ívnyi tartalommal.

Az első füzet ára 30 kr. Előfizetés csak egész évre szólhat, és pedig 1 frt. 20 kr.

Nem előfizetők a könyvárusi forgalomba később kerülő példányokat csak tetemesen felemelt áron vehetik.

Előfizetések, valamint a lap anyagi és szellemi részét illető egyéb küldemények N.-Enyedre intézedők

Szerkesztő: dr *Farnos Dezső* főisk. h tanárhoz.

Az évi 4 füzet, külön lapsz, lehetőleg csinos zene- s egyéb műmelléklettel, kiskötetet képez, mely egyaránt diszére válik a hölgy-budoir asztalának, valamint a tudós könyvtárának.

Miután a Petőfiana csak hivatott dilettánsok, amatőrök pártfogására számíthat, a kiadás is csak szabott számu lehet. (70 Exemplaires numérotés).

Kolozsvár–Budapest–N.–Enyed 1887 decz.

Kolozsvárt előfizetéseket elfogadnak: Stein, Demjén, ((Márton K.), Lehman és Baldi.

Az első füzet hármaz lesz; megj. juliusban.

Felvilágosításul a Petőfiana érdekében.

A február hó elején, ugyancsak Kolozsvárt, tényleg megindítandó „Petőfi-Muzeum” című szaklap, nóha nemcsak eszménye, hanem még czime is a Dr. Farnoséval közös forrásból való, mégis egészen más vállalat, mely talán annál nagyobb reményekre jogosít, mennél egészségesebb önállóságra törekszik. Részemről az 1863 óta gyűjtött magyar anyagot egyedül [ceruzával

³³ Az itt következő szöveg egy előfizetési nyomtatvány.

aláhúzva] Dr. Farnos D. úrnak, szintén volt tanítványomnak, adtam át mai napon.

Kolozsvár, 1888. január 27.

Dr. Meltzl Hugo, egyet. tanár.³⁴

Sz. Juliát³⁵ kissé megmostam a német felhőimhez irt biographiában³⁶ is, továbbá a „P. jelszavá”ba.³⁷ Azt hiszem, hogy ez az aszonyi állat háládatlanul viselte magát a legnagyobb magyarral szembe.

hétfőn³⁸

Előadásra készülve, éppen csak annyi időm jutott, hogy ezt a néhány sort csatolhassam a tegnapi elkészült levelezőlapomhoz.

Rendnek muszáj lenni! Így tehát kérném szépen, a leveleimet esetleg többször is átolvadni jól kibetűzve. Arról nem tehetek, hogy oly gyakran lép

³⁴ A nyomtatvány szövege itt ér véget.

³⁵ Sz. Juliát: Szendrey Júlia; a szöveg innentől Meltzl kézírásával folytatódik.

³⁶ „Wie hätte ihn die eitle Julia nicht geliebt? Sie hätte es wohl gethan, auch wenn es sich um einen hauptstädtischen Dichter geringeren Schlags gehandelt hätte, als einen Petőfi.” Az idézethez Meltzl lábjegyzetét fűzött: „Zu zweiter Ehe war Julia mit einem Professor an der Budapester Universität verheiratet. Von ihrer dämonischen Schönheit war ihr noch in den Jahren, welche ihrem Tode unmittelbar vorangingen, ein gut Theil geblieben. – Man würde übrigens sehr irren, wenn man annehmen wollte, daß Julia ein weiblicher Schönheit gewesen sei, wie es Dutzende gibt. Hätte sonst ein Petőfi sie dermaßen feiern können? Seine gesamte Lyrik dreht sich um sie, wie um eine Zentralsonne.” Alexander PETŐFI, *Wolken (Felhők.) Lyrischer Zyklus*. Zum erstenmale ins Deutsche übersetzt, nebst einer Biographie des Dichters aus bisher unbenutzten Quellen von Hugo MELTZL VON LOMNITZ, Schmidt u. Erdtmann, Lübeck, 1882, 29. Fordítás: „Hogyaniszerette volna őt a hiú Júlia? Bizonyára megtette [szerette] volna, még akkor is, ha egy Petőfinél kisebb jelentőségű fővárosi költőről is lett volna szó.” „Második házasságában Júlia a budapesti egyetem egyik professzorának volt a felesége. Démoni szépségéből közvetlenül a halála előtti években is megmaradt egy jó rész. – Nagyon tévednénk, ha azt gondolnánk, hogy Júlia olyan női szépség volt, amilyeneket tucatjával találhatunk. Másképpen hogyan ünnepelhette volna őt ennyire egy Petőfi? Teljes lírája körülötte forog, mint egy központi nap körül.” (Fordítások tőlem.)

³⁷ A következő idézetek az alábbi kiadásból valók (az idézetek utáni zárójelben az oldalszámot adtam meg): MELTZL Hugó *Petőfi-tanulmányai = Petőfi-Könyvtár*, X. szerk. ENDRÓDI Sándor – dr. FERENCZI Zoltán, Kunossy, Szilágyi és Társa, Budapest, 1909. „Későbbi életében Júlia legáltalább külsejére nézve inkább hasonlított Steinnéhez. Mind a két asszony szellemes arczában van valami rejtélyesen vonzó, amit sohasem felejtethet el az a férfi, aki egyszer látta.” (50) „Júlia t. i. azokhoz a bizonyos szép hölgyekhez tartozott, kiknek szellemdús arcuk folyvást a legaetherikusabb lelket tükrözik vissza – de csak látszólag; holott a lélek maga reggeltől estig nem is tesz egyebet, mint csupa közönséges, anyagias kérdésekkel bibelődve, számítgat, meghányja-veti a külső tényezőket és tervez. (57)

³⁸ A nyomtatott szöveg hátoldalán kézírással.

közbe a vis major³⁹ p.o. tegnap d.u. is vendég alakjában. A Helys kalap ra⁴⁰ vonatkozó adatokat így tehát nem küldhetem. Husvét előtt alig fogok érkeezni ezeknek kikerésére⁴¹. Sok ezerre rug az apróbb ujságtöredék és kézirati notizek, meg levelek száma és egész hetet venne igénybe csak a felületesebb átvizsgálás. Különb[en] sok hever Beszterczen is, rendeztelenül!

Mihelyt a ma küldött portékát visszaküldte, küldök többet is

De kérem szépen, mindenekelőtte Juliat elővenni a Septemberi számra való tekintettel. A H Kal⁴² kérdése nem oly sürgetős.

Továbbá a Martius 15-e kérdését is szeretném Kegyedre tukmálni. Erre nézve a legközelebbi a[!]kalommal többet. Julia naplóját 1874 ota nem olvastam. Ugy emlékszem, hogy silány s [*betoldva: szenvelgő*]. Hegedűs Pista⁴³ birtokába volt néhány év előtt egy másolata e naplónak kéziratban egy⁴⁴ Bethlen Grófnő birtokából (gondolom eltérő szöveggel?)

Kérem esetleg mielőbb a netán támadó kételyeit közleni erre a kérdésre nézve is. Ezentúl nem fogok annyit – hizelegni kegyednek. Kérem, ne említse, esetleg, H. P.⁴⁵ ur előtt a nevemet.

ad Julia még:

Koszoru 1884. évf. Telegdi közleménye⁴⁶ (Sept. 14. 21. es 28. sz.)

Figyelő [*betoldva: 1886–87. évf.*] Vachot Sándorné visszaemlékezése⁴⁷

³⁹ vis maior: felsőbb akarat (lat.)

⁴⁰ Helys kalap: *A helység kalapácsa*, Meltzl rövidítése.

⁴¹ Esetleg: *ezeknek kiderítésre*, de egyik sem biztos olvasat.

⁴² H Kal: *A helység kalapácsa*, Meltzl rövidítése.

⁴³ Hegedűs István (1848–1925) kolozsvári születésű egyetemi tanár, az MTA tagja, klasszika-filológus, műfordító. 1887-től a kolozsvári, majd 1890–1919 között a budapesti egyetem klasszika-filológia tanára. Fordításai főként Aiszkhülosz, Menandrosz, Janus Pannonius írásai közül kerültek ki.

⁴⁴ [tussal] **Kalligraphiai levelek írására nem vállalkoztam soha életemben. Ilyesmire nincs időm most se és ezentul se lesz: Julia** [az utolsó szó ceruzával]

⁴⁵ H. P.: Hegedűs Pista, Meltzl rövidítése.

⁴⁶ TELEGDI László, *Petőfi-ről és az 1848 előtti irodalmi tényezőkről. Petőfi első feltűnése*, Koszoru 1884/37., 584–588, 1884/38., 601–605; *Petőfi Nagy-Károlyban 1846-ban*, Koszoru 1884/28., 617–620. A sorozat folytatódik decemberben: *Petőfi Sándor életéből, Petőfi és Szendrey Juliska* (1884/49., 777–781), *Petőfi a forradalom alatt* (1884/50., 790–793), [*Folyt.*] (1884/51., 809–813, erről azonban az eddig feltárt levelekben nem történik említés, annak ellenére, hogy az utolsó részben Telegdi elítélően nyilatkozik Júliáról, és ez beleillett volna Meltzl elképzelésébe is. („E híresztelések s találgatások azonban főleg addig forogtak közszájon, míg a hírlapok közé nem tették a hymen-hirt, hogy Petőfi Sándor felesége annyira megbizonyosodott már férje haláláról, hogy »sietősen elérkezettnek látta az időt: más férjjel lépni házasságra«. Koszoru 1884/51., 813.)

⁴⁷ Vachot Sándorné *Rajzok a multból* címmel közöl több visszaemlékezést, a Szendrey Júliáról szóló a *Petőfi új szerelme* címet viseli (Figyelő 1887/23., 332–336). „De bármi boldog s szerelmes vagyok is – mondá megválásor olyan mélabúsan, hogy szemeimbe könyök [!] szöktek, miköz-

IV.

Vasárnap

88. Jan. 29. reggel

Kedves Barátom. A majdnem oly váratlanul, valamint Kegyed ideutazása, történt enyhébb időjárással, béállott, a mint vehette észre tegnap, az én asthmám is; és így nem csoda, hogy éppen a legfontosabb ügyek szóba se jöhettek s a helyett talán tulságos tépelődésekkel foglalkoztam. Mert az asthmám különösen az emlékező tehetségre szokott némi bénító hatással lenni.

Most némileg jobban érezve magam, eszembe jut, hogy nekünk okvetetlenül tisztáznunk kell (még pedig more patrio⁴⁸: írásban) a „jus”unkat⁴⁹... Hogy ha szerencsés volnék t. családját személyesen ismerni, akkor természetesen nem tarthatnék attól, hogy p. o. kedves neje talán (esetleg) félre ne értse Kegyedhez való viszonyomat, legalább ez idő szerint mert bár mind a ketten terhes, azaz gyanús állapotban, azonban reményteljesben, éldegélünk. Így azonban, legalább részemről, szükségesnek tartom írásba is foglalni a tényleg létező szóbeli szerződésünket.⁵⁰

Ha úgy tetszik, elkészítem én a szerződés tervezetét, melyhez aztán Kegyed netáni észrevételeit nyíltan fűzi, oly nyílt szívüséggel melyet tőlem is megszokott. Annak idején aztán kérném (esetleg b. aláírásával ellátva) vissza! hogy két példányban lemásoltassék. Köszönettel venném, hogy ha Kegyed vállalkoznék legalább az egyik példány tisztázására, hogy minél kevesebbet kelljen írással bibelődnöm, mint az afféle beteg embernek.

Hogyha lehetséges, összegyűjtöm azonnal az ittlelvő ereklyéket, melyek a „Petőfiana” első számába szánvák és elküldöm mielőbb Kegyednek, azzal a kéréssel, hogy ezeket is pontosan lemásolni sziveskedjék, már t.i. szerkeszteni. Mert a szerkesztés, különösen kezdetben, amúgy is fölötte nehéz munkájához nem foghat hozzá elég korán. Bizonyára meg kell hánynivetni hónapokon keresztül az első szám tartalmát és berendezését. Csakis ebben az esetben reménylhetjük (!) magunk is, hogy kifogástalanul indulhat meg az egész vállalat, valahára.⁵¹

---

ben férjemmel melegen kezét szorított, s az enyémet ajkaihoz vonta, – életem első szerelme s felejthetetlen eszményképe: Etelke marad...” Figyelő. Irodalomtörténeti közlöny (23) 1887, 335.

⁴⁸ more patrio: hazai szokás szerint (lat.)

⁴⁹ „jus”unkat: jogunkat (lat.)

⁵⁰ A szerződés nincs a Farnosnak írt levelek között.

⁵¹ mint „kiválóan magyar fejű”

(Laicusnak, ferencizoltánoknak beöthös zsoldosoknak,⁵² vagy egyéb szellemi koldusoknak és crud naturalistáknak természetesen ilyesmiről semmi fogalmuk. Ezek „kiválóan” mokány- vagy csehfejűek, dickschädel-Toldyak.⁵³ Sietve

Legjobb üdvözlettel, Meltzl.

V.

Beszterce Erd⁵⁴ 89. Junius 27.

Kedves Barátom.

Becses levelét tegnapelőtt vettem, azonban asthmaticus állapotom miatt csak egyszer futottam át és most hamarjában a különben ügyes czikkék egész kérdését mint olyant nem akarván felvetni, az idecsatolt reviziohoz szolok csak. Legközelebb visszatérek [*betoldva*: ám] arra is.

Valamint azonnal észreveszi, a Faust II ik részéből szedett meglehetősen mysticus hangzású mottóval láttam el [*betoldva*: a revizioívet], melyben in fine⁵⁵ történik azt hiszem kellőképpen magyarázó czélzás is. Egyébiránt az egész csak javaslat. Részemről kettős oknál fogva tartottam illőnek:

1 ször az egész csodaszerű eset oly mysticus magába, hogy hozzá más motto mint ilyetén megdöbbenő módon az egész összefüggésből kiszakított de utovégre minden magasabb műveltségű európai olvasó előtt elég ismeretes sőt europaszerte elcsépelet allegorikai karének töredék leg többet mond, ceteris paribus⁵⁶; legalább nem trivialis; és különb is a philister többség csak azt szokta becsülni a mit – nem ért.

2 szor Kegyed a Faust II. részének fordítója,⁵⁷ legalább nagyobb részletének egyik legelső vagy éppen legelső közlője?

3 szor A Petőfiana aristocraticus (a szó legnemesebb értelmében) álláspontját e bizonyos „magasabb” körökb. korántse szívesen nézett dátum 1849

⁵² beöthös zsoldosoknak: szójáték Beöthy Zsolt nevére

⁵³ Dickschädel: nehéz felfogású (ném.). Szójáték Toldy Ferenc nevére.

⁵⁴ Erd: Erdély

⁵⁵ in fine: végül (lat.)

⁵⁶ ceteris paribus: hasonló körülmények között (lat.)

⁵⁷ Lásd Dr. FARNOS Dezső, *Goethe utolsó két szerelme. Tanulmány és műfordítás*, A Kisfaludy Társaság Évlapjai. Új Folyam (33.) 1898–99, 130–190. Idézi HALASI Zoltán, *Fordított diván. Szerkesztői gondolatok a Nyugat-keleti diván verseinek magyar fordításairól*, www.mufoorditok.hu/reg/muhelynaplo/halasi_divan.rtf. A *Faust*-fordításáról egyelőre nincs adatom.

alatt közvetlenül álló motto legalkalmasabb módon látszik restringálni; a menny[i]re ilyesmire egyáltalán mái nap még szükség volna bizonyos körökben – természetesen csak bizonyos magyar körökről szolok, mint a melyek conservatismus dolgában is messze túlhaladják még a németeket is.

4 szer utolsó és legfontosabb oknál fogva azért, mert Petőfi világlyróját kellő reliefbe helyezi legjobban az efféle mottó, a ka>t'e>qousia⁵⁸ modern világdramából szedett. Át kell látni valahára a soroksári világkritikának is, hogy Petőfi korántsem a „legnagyobb magyar lantos”,⁵⁹ hanem igenis (Steingrímur Þorsteinsson⁶⁰ izlandi Shakespere [!] fordító [*betoldva*: szavával]) a legnagyobb modern lyricus egyáltalán. A ki [*betoldva*: még] erről sincsen meggyőződve azt én olyan ostoba, betyár tökfilkónak vagyok bátor tekinteni, kivel nem is érdemes, szóba állani, legalább komolyan nem; legfeljebb az ironia, allusio s satira hangján. (Egész életemben eddigelé is követtem ezt a maximát és ezután is fogom követni.)

Minden jot kívánva

Meltzl

A negyedik⁶¹ columnára (p 4) esetleg elférne még egy [két olvashatatlan szó]⁶² kezdés utólag, hogyha netán valami kikerülte volna a figyelmét, idevág!

VI.

Mélyen tisztelt szerkesztő Collega Ur
rectius⁶³: Kedves Barátom.

Időközben kezembe akadván a mai levelezőlapján emlegette Brassaiféle nyílt levél⁶⁴ eltévedt *ms.*-val⁶⁵ együtt, ez az üres lapom a fentebbi czimezéssel, [mely

⁵⁸ Valószínűleg ka>t'e>qousia [kat'ekszuszia]: a hatalmánál fogva (gr.)

⁵⁹ Gyulai a „legnagyobb magyar lírai költő” névvel illeti Petőfit a róla szóló 1855-ös tanulmányában. GYULAI Pál, *Petőfi Sándor* = Uő., *Bírálatok, cikkek, tanulmányok*, s. a. r. BISZTRAY Gyula – KOMLÓS Aladár, Akadémiai, Budapest, 1961, 223. Ez azonban nem elégséges (és nem is valószínű) bizonyíték arra, hogy a „soroksári világkritika” Gyulai Pál metaforája volna.

⁶⁰ A neve más alakban: Steingrímur Thorsteinsson (1831–1913): izlandi költő, író és műfordító. Izlandi nyelvre fordította többek között Dante, Goethe, Byron, Heine, Tennyson és Schiller írásait.

⁶¹ A mondat piros ceruzával jelenik meg az oldal szélén.

⁶² A két szó közül az egyik valószínűleg rövidítés, de a halvány írásképp miatt ez nem dönthető el teljes biztossággal.

⁶³ rectius: helyesebben, jobban mondva (lat.)

⁶⁴ Brassai itt említett nyílt leveléről egyelőre nem derült ki pontosabb információ.

⁶⁵ Bizonytalan olvasat, ha a *ms.* a helyes, akkor valószínűleg a manuscriptum rövidítéséről van szó.

annak idején a MPolgár (ne olvassa hátulról!) illet. mai K.K. szerkesztőjének⁶⁶ volt szánva, (a Petőfiana ügyében!))⁶⁷ sietek közölni valahára a Brassai meglehetősen trivialis fejtegetését is Kegyeddél. (Hármunkon kívül az író, másoló, és szerencsetlen fejemen kívül, ugy se látta még ember fia!)

Nézzé meg jól! Látszik, hogy Bestellálásra⁶⁸ van írva, még pedig invita Minerva⁶⁹.

„Was ihr nicht fühlt Ihr werdet's nicht erjagen!”⁷⁰ Nem volt és nem is lehetett tulajdonképpeni rendelés. Én csak en passant⁷¹ érintettem [*betoldva*: volt], annak idején, az öreg úr előtt, hogy jó volna a Petőfiana tiszteletpéldányát megszolgálni. Most már érdekes psychologicum quid, hogy az öreg – kihez ad hoc még Petőfi műveinek egy példányát is küldtem [*betoldva*: volt] a könyvárústól: (addig nem létezett a házánál!–): hogyan szeretne mondani valamit Petőfiről és utóvégre maga is azon veszi észre magát, hogy havat aszal és zabot hegyez. De arra már nem volt elég – objectivitása, hogy a ledorongált pessimismus autorához forduljan tanácsért! Csakugyan igaza van La Rochefoucauld herzegnek [!] (vagy más francia aphorista mondta?) „on tire peu de profit des vieillards.”⁷² (Ezt a sententiát irtam, én [*betoldva*: suo tempore⁷³] annak a paksamétának a czimborítékára, melyben a B.al⁷⁴ sze[r]kesztett Ö. T.L.ra⁷⁵ vonatkozó okmányok vannak eltemetve.) A sorodai/mwn⁷⁶-nak.⁷⁷

⁶⁶ Kolozsvári Közlöny

⁶⁷ A szögletes zárójel itt Meltzl jelölése.

⁶⁸ Bestellálásra: megrendelésre (ném.)

⁶⁹ invita Minerva: Minerva akarata ellen, a szükséges képesség nélkül (hozzáfogni valamihez) (lat.)

⁷⁰ „Wenn ihr's nicht fühl't, ihr werdet's nicht erjagen”. Johann Wolfgang von GOETHE'S *Sämtliche Werke. Jubiläums-Ausgabe*, XIII., bev., jegyz. Erich SCHMIDT, Cotta, Stuttgart–Berlin, 190?. 25. (Fordításban: „Ha ezt nem érzed, ésszel nem feded fel”. Uó., *Dramák*, ford. KÁLNOKY László – JÉKELY Zoltán – SÁRKÖZY György, Európa, Budapest, 1963, 28.)

⁷¹ en passant: érintőlegesen (fr.)

⁷² Helyesen: „On tire peu de service des vieillards.” Meltzl téved, amikor a mondást La Rochefoucauld-nak tulajdonítja, ezt ugyanis Luc de Clapiers (1715–1747), Vauvenargues márkija, francia moralista írja a *Réflexions et maximes* (1746) c. művében. Jelentése: 'Az öregek kevés szolgálatot tesznek'.

⁷³ suo tempore: annakidején (lat.)

⁷⁴ B.al: Brassaival, Meltzl rövidítése.

⁷⁵ Ö.T.L.: Összehasonlító [Irodalom]történelmi Lapok.

⁷⁶ sorodai/mwn [szorodaimon]: (gúnynév) a sír szélén álló, vén szellem (gr.)

⁷⁷ **ne hogy szarodaimont olvassan. Goethének t.i. 'Scheisskerl' volt egyik kedvenc kifejezése az olyan tudósokra és írókra, kik egész életökben hason- és haszon lesve, majd az egyik majd a másik zászlót szokták cserbe hagyni, és [*betoldva*: mégis] sehogy se vergődhetnek zöld ágra. Mert az opportunismus legfeljebb csak a politika terén fizetheti ki magát. Brassai a minap nálam volt, a mikor is megemlítettem neki, minthogy kérdezősködött a Petőfiana iveit is, de ő csak – a saját cikkét szerette volna látni nyomtatásban s mélyen elhallgatott...**

October hava óta el volt temetve ez a nyílt levél is. Most másod ízben elolvasván, – én reám is lidércz ült! Azt hiszem, lehetetlen, a Petőfiana I. kötetből kihagyni; méltán sértve érezhetné magát B.; és noha ő engem nem éppen finom módon hagyott cserbe a éppen f. említett ([betoldva: különben] heterogen) téren; nem szokásom az efféléket viszonzni, a 'szeget-szeggel' élőnek sem az ethika, sem a litteratura terén nem levén hive. Sőt ellenkezőleg! Arany hidat!

Vegyük fel tehát ezt a cikket is;... lehetőleg – apróbb betűből szedve; mert fájdalom meglehetősen hosszú, [betoldva: sőt] az eddigi Ciceroból⁷⁸ két teljes ivre rugna!... Szolgáljon vigaszúl, hogy legrosszabb esetben is – érdekes curiosum. S a mellett, a mi földolog, mindenesetre jellemző nem csak őreá, hanem [betoldva: még a] honi tudományos viszonyokra nézve is! Aztán csak most veszem észre, hogy a levél nem is kettőnknek szol; tehát muszáj felvenni!⁷⁹ Istenem!... mily messze vagyunk meg az igazi philosophiának még csak sejtelmétől is! Visszaadhatni B-nak azonban az ő bibliai idézetét: „a zöldellő fán ezt mivelik [Petőfin]⁸⁰, a szárazon mi lészen?”⁸¹ Scepticismus álarca alatt fellépő sophista!

Hát a P. iparMuseum f.é. 2ik füzetéből tévedt-e el N-Enyedre is egy vagy más példány? Miután hallgat róla, küldhetek egyet; a napokban érkezett, vagy talán tegnap; még fel se vághattam.

Különben is „schiess in's kraut”⁸² a P. irodalom. A mult semesterben P. költeményein[e]k két apró kötetes commentárját látta? Egy ugynevezett „szúróróbat” tevén vele, megőződtem, hogy a szerző ignorans, még pedig legordinárébb módon; (P.o. a xrímek⁸³ schemáját ilyformán tünteti fel:

a
x
a
x

⁷⁸ Ciceró – itt: betűtípus. A ciceró 12 tipográfiai pontnak felel meg. Egy tipográfiai pont kb. 0,376 mm.

⁷⁹ **Ezt ravaszgából csinálta az öreg így de azért még se fogja becsempészni Hartmann iránt való faiblejét. Kihuztam! Effélékre már nem vállalkozom.**

Faible: gyenge (fr.), Meltzl itt valószínűleg a 'gyengesség' (faiblesse) szóra gondol.

Eduard von Hartmann (1842–1906): német filozófus, spekulatív filozófiával foglalkozott, Hegel és Schopenhauer rendszereit próbálta szintetizálni a saját életművében. A *Philosophie des Unbewussten* (1869) tette ismertté.

⁸⁰ A szögletes zárójel itt Meltzl jelölése.

⁸¹ Az idézet a Károli-fordítás szerint: „Mert ha a zöldellő fán ezt mivelik, mi esik a száraz fán?” (Lk 23,31)

⁸² ins Kraut schiessen: elvadul; szertelenül, vaktában csapong (ném.)

⁸³ xrímek: keresztírímek

x alatt a „waise”-t értve!)⁸⁴

Szeretném tudni vajjon kegyed kellő figyelemmel kíséri a Pirodalom⁸⁵ mozgalmait? Én fájdalom az előadásimtól alig érek rá körültekintgetni. De mégis elvállalnám, hogy ha tudnám, hogy Kegyed nem érne rá!⁸⁶ Kérem becses válaszát erre nézve is!

Minden jót kívánva, kedves nejjének kezét csókolva

Meltzl

Az igazság kedvéért (t.i. a justitia értelmében) csakhamar hozzáteszem, hogy Brassai irt még egy kis cikkecskét Petőfinek egyik rhätoromán fordítóját röviden bemutatva⁸⁷ (de ezt is csak az én unszolásomra,) nem tartottam szükségesnek ezt előbb bemutatni, mert tisztán csak referada és sajtó alá adtam azonnal tudtán kívül.

Különben tudta nélkül nem veszek fel semmit a P.ianába. A tervezett német nyelvü cikkem is készen hevert még Augustus havában. Szerencsémre haboztam sajtó alá adni. Most már végképpen lemondtam az utóbbi mozgalmak következtében erről a tervről.

Az előszó kérdését se tekinthetem még eldöntöttnek; még nincs – még-érve! Hiszen ez gyorsan megy szedő kezében!

PS. Kegyed annak idején azt írta, hogy Brassaitól mindig lehet tanulni valami, bármit írjon. Én is vallom ezt a regulát. Ezért, noha sajnalom [sajnálom] a pénzt a ráfordítottat, menjen sajtó alá ez a cikke is, mely azonban tényleg kivétel a regula alól. Egyébiránt a végleges eldöntés Kegyedre mint szerkesztőre bízatik!

Utóvégre kegyednek ad personam⁸⁸ szól a levél, már csak ezért se maradhat el.

⁸⁴ waise: vaksor, rímtelen sor. (ném.)

⁸⁵ Pirodalom: Petőfi-irodalom, Meltzl rövidítése.

⁸⁶ **Ha én t. közt tavaly ilyen időtájban azt is sejtettem volna, hogy majd megfog halni Trefortunk, s új ministerünk lesz; sohase mertem volna ujból a Petőfiana terére lépni!** Trefort Ágoston (1817–1888): államférfi, publicista. 1872-től haláláig vallás- és közoktatásügyi miniszter.

⁸⁷ Brassai cikke megjelent *Petőfi a Romancoknál* címmel: *Petőfiana évkönyv. Kizárólag a költő és művei szolgálatában. Egy színes műmelléklettel, Petőfi illetőleg Julia kiadatlan kéziratára*, szerk. FARNOS DEZSŐ, Kolozsvár, (1) 1888/89, 27–29. (A továbbiakban: *Petőfiana*.)

⁸⁸ ad personam: személy szerint (lat.)

VII.

Besztercze Erd pénteken⁸⁹
Kedves barátom

Becsés levelezőlapját f. h. 7-éről tegnap (posta elindulása után) vettem és örvendek, hogy a P. „kiválóan” buta fejű életrajz iparistája⁹⁰ beállott a (platonicus) „előfizetők” sorába.

Az idecsatolt régi hirdetésből kitűnik, hogy annak idején olcsóbban juthatott volna hozzá a költő egyetlen fiának druzsája [druszája] a 'Petőfiana'hoz. Akkor kellett volna Kegyednek írnia; nekie és társának is.

Ezt az úgy látszik kegyed részéről is elfelejtett lapocskát egyúttal válaszúlj csatoltam ide a kegyednek az Évkönyv „drága” árára tett ismételt célzásaira.⁹¹

Ebből láthatja, hogy [*betoldva: eleinte*] elég „olcsón” volt hirdetve t. i. 1 ft 20 kron s mégis... hát – kinek kellett?⁹² Alig bírt Kegyed 10 szál embert gyűjteni, azoknak is 4/5 része csupa – rokonsági és [olvashatatlan szó] szeretetből vállalkozott. Ily körülmények között – egészen eltekintve a minap felhozott fizikai okoktól! – nehezen lehetne állatni: vajjon minő logika legyen abban, hogy most már az olcsó terv helyébe lépett drága tervvel miért ne kelljen próbát tenni?

Bárminemű könyvkiadói (!) vállalat egyáltalán csak kétféle lehet: t. i. vagy „700 = 1000”⁹³ példánnyal ad minimum⁹⁴ a pennysystem⁹⁵ szerint; tehát massen production⁹⁶; vagy aztán az ellenkezője t. i. bibliophil system⁹⁷ minél kevesebb példányban – a nyerességi (!) szempont teljes mellőzésével. Az előbbi systemre magánember nem vállalkozhatik: ahhoz kiadó-könyvvarus kell, (verleger); az utóbbira pedig könyvvarus-kiadó nem vállalkozhatik [*betoldva: rendszerint*] – csupán magánember (maecenas, amateur stb). Most már tessék választani: tertium non datur.⁹⁸

⁸⁹ Valószínűleg 1889. június 7-re datálja a választ is.

⁹⁰ Utalás Ferenczi Zoltánra.

⁹¹ A melléklet nincs a Farnosnak írt levelek között.

⁹² még – kegyednek magának se!

⁹³ Ez a lipcsei kiadók elfogadott formulája (700 = 1000) – több százéves gazdag tapasztalat alapján.

⁹⁴ ad minimum: legalább (lat.)

⁹⁵ pennysystem: olcsón és sok példányban kiállított (könyv)

⁹⁶ massen production: tömegtermelés (ném.), helyesen: Massenproduction

⁹⁷ bibliophil system: könyvgyűjtők számára készült, művészi kivitelezésű (könyv)

⁹⁸ tertium non datur: harmadik lehetőség nincs (lat.)

Másfelől kérdés: vajjon érdemel-e egyáltalán kiméletet egy olyan publicum, melyből az efféle vállalatra a széles birodalom területén, alig akad egyetlen szál nyilvános intézet előfizetőnek. (Első sorban t.i. csakis a könyvtárakra lehetett számítani, a mi körülményeink között.)

Én tehát azt mondom, hogy ellenkezőleg az 5 ftnyi „előfizetés” is igen olcsó, az efféle jobbára ugyanis csak Talmi–magyarból álló parvenu közönségnek. Mert [*betoldva*: a képzelhető legjobb esetben is] $33 \times 5 = 165$ fto [*betoldva*: adna át] tehát még mindig kevésbé mint a mennyibe a mű kiállítási nyers költsége került!!!! Tessék számítani!

Kívánja-e Kegyed a „szabályszerűen bélyegzett” nyugtáim közlését? Ugy látszik holmi fillentésnek veszi, hozzá szokva a modern korszellemhez. De biz én nem vagyok „modern” a szó ezen modern értelmében.

Az Évkönyv egészen készen volna, hogyha a müncheniek nem késnének. Napról napra váróm [!] a mellékletet a nélkül nem lehet a készletet a könyvkötőnek adni füzés végett. Ide csatolom a müncheni müintézet utolsó hírére is; ebből látható hogy a plajbászós részlet reproductiója minő nehéz – kérem a levelező lapot vissza.⁹⁹ Mert pessimista levén, a müncheni intézet részeről a legrosszabbra kell elkészülve lennem t.i. ismételt reclamatióra még csak 3 napig várok, aztán [*betoldva*: goromba] sürgönyt küldök fizetett válasszal.

Minden jót kívánva

Meltzl

VIII.

Besztercze Erd
89 Julius 12

Kedves barátom.

Nagyobb biztonság kedvéért nem ártana Dekányné Vadady Bertától¹⁰⁰ még egy levelezőlapocskát kikérni, arra a kérdésre: vajjon a tintával írott részlet az [*betoldva*: egyuttal] átküldendő photographiában Julia keze-é? ....¹⁰¹

⁹⁹ A levelezőlap valószínűleg Meltzl lappangó hagyatékában van.

¹⁰⁰ Dekániné Vadady Bertáról van szó, aki a *Petőfianában* *Visszaemlékezés Petőfi nejére* címmel közzölt írást Szendrey Júliáról (*Petőfiana*, 22–25). A *Petőfianában* a cikk Dekániné Vadadi Berta aláírással jelent meg. A hivatkozásokban ezért az utóbbi írásmódot használom.

¹⁰¹ **Voltaképpen nem szükséges – de hát kegyed nem latszik eléggé bizni, azert javas-**

Valamint az idecsatolt [*betoldva*: müncheni] levelezőlap mutatja, odaadhatja bátran azt a photographiát [!], mert néhány nap múlva sokkal hívebb másolat birtokában lehet és lesz is.

Nekem Berta maga mondta, – igen jól emlékszem –, hogy Julia mint saját kéziratát ajándékozta neki, illet. mint sajátkezű másolatot, melyet női hiúságból őrzött! (mialatt az újabb költemények sajtó alatt izzadtak.)¹⁰²

Ebben az értelemben tettem is egy kis változást a cikkén, – melylyel egyet fog érteni! ... fájdalom az itteni nyomda napról napra halogatja e cikk revízióját és még csak néhány nap múlva fogom küldhetni.

De még nagyobb baj, hogy a Szt István korona egész területén már hetek óta hasztalanul keresek néhány ívet (még csak 150 re lett volna szükségem!) ugyanabból a papírból, melyre az előbbi 9 ív tényleg rég ki van nyomtatva. (Eredetileg csak 8–9 ivre volt tervezve egy-egy kötet!) A régi helyébe felajánlott új (jobb és drágább) papírnemekből hozattam, de annyira elűntek, hogy kár volna mindjárt az I kötetet ilyformán elékteleníteni csupán csak azért, hogy a Brassai idecsatolt levele felvétessék mindjárt az I kötetbe stb. Különbösen még hagyján a Brassai féle brimborium¹⁰³ – legnagyobb baj, hogy a kegyed alkalmi cikke se fér belé egészen! ...

Több napi megfontolás és feleségemmel történt hadi tanácskérés után, elhatároztam magamat merész „császárvágásra”:

Némi fejtörés után sikerült a kegyed 'P. eltűnésének irodalma'¹⁰⁴ cz. cikkének 4 columnáját 2 columnára reducálni, olyformán hogy meg lehet elégedve – tekintetbe kivált ha veszi a bosszantó vis majort, a fejemre csapottat. – Így aztán 10½ ív lesz az egész kötet, melynek legalább 34 példánya teljesen egyforma papírra készülhet a többi 50 ig pedig [*betoldva*: csupán] a cízmlapot viselné más (jobb) papírból¹⁰⁵)

---

lom[.] Egyuttal kedveskedhetik Bertának az ide zárt *auszüge* [a továbbiakban olvashatatlan szó, magyar toldalékkal]

¹⁰² A *Petőfianában* megjelent műmellékletéről van szó, Petőfi *Szeretlek, kedvesem!* című verséről. A bizonytalanság abból fakadt, hogy nem tudták eldönteni, hogy P. saját kézírásáról van-e szó, vagy Júlia másolatáról. A kézirat Meltzl tanúsága szerint Dékániné Vadadi Berta tulajdonában volt. A műmelléklethez kísérő szöveg is van, a szerzőjét nem tüntetik fel: feltehetőleg Meltzl vagy Farnos írta.

¹⁰³ brimborium: fecsegés, jelentéktelenség, banalitás (ném.)

¹⁰⁴ A cikk ezzel a címmel meg is jelent a *Petőfianában*, ahol egy lábjegyzet figyelmeztetett arra, hogy a szerzőnek (Farnosnak) megjelent egy alkalmi röpirata is, amely terjedelmesebben tárgyalja a kérdést.

¹⁰⁵ **különbösen mielőtt sajtó alá kerülne az ilyformán megnyirbált cikke mindenesetre átküldöm supravizióra.**

Reményem, hogy egyetért – de még akkor is, hogy ha nem ért egyet, nincs mit tenni egyebet! ...

Magam igazolására idezárom a papírszállító leveleit is és kérem alkalomilag vissza.

A Brassai revízióját pedig kérem küldje el egyenesen Brassaihoz minden felelősséget reám háritva, legczélszerűbben a késedelmet egész általánosságban csak érintve, (mint olyant) és őtet felkérve hogy saját kész revíziójával hozzám intézze vissza Beszterczére, mielébb.

Önkényt értetik (legalább részemről) hogy a kegyed külön is értékes czikke a vis major alatt nem fog elpárologni teljes épségében. Sőt ellenkezőleg! Azt hiszem, egyet fog érteni velem, hogyha még jóval Julius 31-e előtt könyvárusi forgalomba bocsátom csak 100 példányban, lehető lelegegánsabb kiállításban kis-fólióban a kegyed neve alatt – ily cz. a. ha jonak látja; (teljes épségben – 1 íven 8 lap)

Kritikai Észrevétel

Petőfi eltűnésének irodalmához

A segesvári csata XL. évf. alk.¹⁰⁶

irta

Dr. F D. stb.¹⁰⁷

Kérem becses válaszát. A nyomdába azonnal megrendeltem a 100 példányt, [betoldva: előre] számítva a kegyed beleegyezésére.

Minden jot kívánva

M.

IX.

BeszterErd hétfőn¹⁰⁸

Kedves barátom

Tegnap a posta indulása után vettem becses express-levelét s köszönöm szépen a figyelmet; mindazonáltal a mi csekélységemet illeti, a zavart csak annál nagyobbann tartom. Tény, hogy Berta ő nagysága vagy most, vagy ak-

¹⁰⁶ évf. alk.: évfordulójának alkalmából, Meltzl rövidítése.

¹⁰⁷ A röpirat megjelent, teljes címe: *Kritikai észrevételek Petőfi eltűnésének irodalmához 1849. júl. 31-ének 40. évfordulója alkalmából*, Kolozsvár, 1889.

¹⁰⁸ Valószínűleg 1889. július 15-e.

kor mikor velem beszélt, mondott egyebet mint a mit – képzelt, vagy tudott. Nem is csoda!

Petőfiné a „tükörfiókban” – tisztán emlékszem az eredeti – mindenesetre keresetlenebb – magyarázatra – „felejtette” a saját kéziratát, természetesen nem fektetvén rá semmi különös súlyt. Maga Berta akkoriban olyan taknyos gyerek volt, kivel Petőfiné szóba sem állt; tehát nem is ajándékozhatta neki!

De hát ez mindegy. Annál érdekesebb és pikánsabb *crux interpretum*¹⁰⁹ gyanánt szolgál a műmelléklet. Már csak ennek az egy darabnak kedvéért a publicatióknak nem hasonlítható össze holmi normalis könyvvállalattal, a minőt az Akademia stb. készít.

Csak annak tulajdoníthatom-é, hogy – meteorológiával foglalkozó poeta kegyed, mikor az 5 ft ellen való teljességgel a felhőkől kapott scrupulusait hozta fel? ... Tessék csak multiplicálni 33 x 3 ft = 99 ft. Ezzel szembe csak a nyomdászom s a papirkereskedőim stb számlái éppen kétszer annyira rugnak!!!!

Most már látott-e, besztercezi Gunsch Emanuel martius előtti hires hűlén kívül, (ki a kétkrajcáros kifliket az egész városból összevásárolva, egykrajcárért „árulta” profitra, mondván: „die menge trägt es”!)¹¹⁰ olyan tökfilkót, ki egy új portékáját 50%d a producálási költségén alól hirdesse ki, mindjárt első lépésre. 33 példánynál több nem mehet „kereskedelmi” forgalomba: ezek mindegyikének nyers kiállítási költsége (egészen eltekintve egyebektől, p. o. a munkától stb.) legalább is 5 ft¹¹¹

A kinek igen drága – az ne vegye! Különben tessék csak előbb színről színre megtekinteni a kész [*betoldva*: példányokat]; akkor távolról se fogja drágának tartani. Egyébiránt kegyed [*betoldva*: privatim] tehet a 33 példányával, a mi tetszik: mert volenti non fit injuria¹¹². Csak a nyilvánosság előtt volna Emanueliada, aránytalanul igen keveset igényelni [*betoldva*: vagy hirdetni]. (A többi 17 példány 50ig ajándék példány!)

Midőn régebben (tavaly) szó volt 2ft-3ftos előfizetésekről akkor még a kis 8°-rétű 4 olcsó fértályéves füzetke (à 2 ivecske) lebegett szemünk előtt. Az oriási különbség!... Magán vállalat in-folio tudtommal ez időszerint a Szt. István Korona összes területén nem létezik és a ki csak némileg szakértő,

¹⁰⁹ *crux interpretum*: a teológiában használt kifejezés, jelentése: a bibliamagyarázók keresztje (lat.). Olyan bibliai locusokra használják, amelyek nehezen érthetők és magyarázhatók.

¹¹⁰ Helyesen: die Menge trägt es = A mennyiség elbírja. (ném.)

¹¹¹ **igen, ha 100 példányba készült volna, akkor lehetséges volna, 3 fton hirdetni. (Csak-hogy akkor még egyszer annyi papír kellett volna – és ez is fölötte drága) de akkor is csak parlagon hevert volna a készletnek legalább 50%-ja. Nem hiszem, hogy akadna bárcsak 50 érdeklődő előfizető à 3 ft, a menyire én ismerem a mi közönségünket.**

¹¹² volenti non fit injuria: nem törvénytelenység az, amit valaki maga akar (lat.)

könnyen kiszámíthatja egy-egy példánynak realis értékét, netto is, brutto is; valamint a regieköltségeket is. Magam is csak félénken mentem belé a folióba; de miután oly erősen késett, fejedelmileg akartam jóvá tenni a mulasztásomat. Mindazonáltal nem fogom visszautasítani a röpiratából netán visszaszivárgó garasokat: (ezt is elég olcsón) 1 márkára terveztem, tehát bolti áron 60 xra (10 kr rabattal¹¹³). Azt hiszem 20 példánnyal (ajándék példány) befogja érni kegyed: maradna aztán nekem (illet. a könyvárusi forgalom számára) 80 példány? Egyébiránt ezt is tetszésére bizom t.i. a saját példányai számát. (60 xrnál olcsóbban nem hirdethető az igen diszesen kiállított röpirat! Azonban még diszesebb a „Petőfiana” maga!) Kérem tehát megizenni, hogy mennyi példányra van szüksége a röpiratából?

A kész 80 példányt szétküldöm – természetesen még a héten. Már csak a program kedvéért is szükséges, mire nyomban szétküldetik Julius 31 e körül (jövő szerdára egy hét!) a Petőfiana évkönyv is. Már t.i. az utóbbi Kegyedhez indítatik 33 példányban és csakis idő kiméltése tekintetéből küldök magam direkt uton a 17 példányból egy néhányat némely kolozsvári, budapesti és külföldi címekhez – ha ugye jönnek látja? A többiből is rezerválhatok még a kegyed számára.

Az előfizetők nevével ellátandónak tartottam az egyes példányokat azért, mivel így jobban becülik meg az egyes felek ezt a ritkaságot [*betoldva*: és nem is prédálhatják el oly könnyen]; de főleg abból az okból, melyből Angliában és franciaországban szokásos ez az eljárás az efféle limitált kiadású privat nyomtatványoknál: t.i. hogy egy és ugyanazon előfizető a kedvező helyzetét ne aknázhassa ki és ne vásárolhasson össze több példányt kedvezményáron zsidó rebachra.¹¹⁴

Kérem tehát, sziveskedjék a illetők egyszerű polgári neveit – elküldeni, hogy kiszedhessem idejekorán. Ezenkívül azok neveit is, akiknek tisztelet-példánnyal szeretne kedveskedni!

Melléklem egyúttal a saját lapszámomat is, felülvizsgálat céljából s kérem egyáltalán megjegyzéseit hozzá!

Kedves neje kezét csókolom, minden jot kívánva

Meltzl

¹¹³ rabatt: árengedmény (ném.)

¹¹⁴ előfordult már az efféle eset is, hogy 50 sőt 100 példányos kiadásokat az irodalmi ellenfelek összevásároltak és megsemisítettek! Már csak ezért se szabad igen olcsóra szabni az effélék árát (egészen eltekintvén a – fizikai nonsensztől a Petőfiana esetében.)

A ‚reback’ jiddis szó, jelentése: kereskedői haszon.

U.i. A kéziratot, ismétlem, nem tartom Petőfi a költő kezeírásának. Én lát-
tam (és birtam is) autographot Petőfitől; olyan volt az írása mintha aczelmet-
szés lett volna. Tény, hogy szellemes asszonyok az uraik írásába annyira be-
letalálják magukat, hogy saját kezök is követi és asszimilálódnak. P. o. Ida
nővérem két évvel a megházasodása után olyformán kezdett írni, hogy a só-
gorom írásától nem birtam megkülönböztetni első pillantásra (már pedig a
nővéremnek vagy annyi theoret [felülvonás] és prakticus esze [*betoldva*: és ön-
állósága], a menyi Juliának volt.) S különben is, sokszor tapasztaltam az effé-
léket, mindazonáltal lehetőnek tartom a tévedést a magam részéről is, kivált
miután nem fekszik előttem összehasonlítás végett egy vagy más authenticus
autographonja Pnek. (A facsimilek rendszerint durván készülnek, ezekután
nem lehet indulni!)

X.

[lelt. szám: 122]

BeszterczeErdKedden¹¹⁵

Kedves barátom

Tegnap hamarjában elfelejtettem, vagy jobban mondva nem értem rá egyet-
mást érinteni nevezetesen a kérdéseiből is. Sietve tehát még csak ennyit.

Alig küldtem el a leveletem, már megérkezett a b. levelezőlapja is fh.
21éről.¹¹⁶ Köszönöm!

Azt [*betoldva*: a gyorsan adott] utasításomat tegnap félreértvén a szedő,
már levonta az utolsó paginát magában foglaló belső felét az ívnek, hol hely
lett volna toldásaihoz bőven. Így kénytelen voltam Gyalokay¹¹⁷ nevét éppen
csak felemlíteni valahogy rövid 2-3 petitsorban¹¹⁸ a szöveg aljára csusztatott
jegyzetben, kapuzárás előtt. Ohajtom azonban, hogy legyen megelégedve.
A szedőkkel es nyomdászokkal is örökös háboru van: szeretik a helyet pré-
dálni, minden alkalmat felhasználva művészi és mesteri félreértések gyártásá-
nak ma már nem szokatlan vagy járatlan útján, eléállva a fait accomplival¹¹⁹.

¹¹⁵ Valószínűleg 1889. július 23-a.

¹¹⁶ Valószínűleg 1889. július 21-a.

¹¹⁷ Gyalókay Lajos (1825–1899) a szabadságharc idején őrmesteri, majd századosi rangot szerzett.
A segesvári csatában látta Petőfi menekülését.

¹¹⁸ petit: betűméret. A petit 8 tipográfiai pontból áll.

¹¹⁹ fait accompli: kész tény (fr.)

Csak magam részéről nem szeretem a rászedési politikát. Bizonyos pápista körökb[en] divik az mint a *savoir vivre*¹²⁰ legfőbb törvénye: innen gyökeret [!] vert némely ósdi kálomista körökben is. Brassainak is ez a praxisa. Én ezt utálom. Tehát nem is lehetett eszem ágába se, hogy előtte eltitkoljam a dolog valódi állását. Ellenkezőleg – becsusztattam a tartalomjegyzék alá [*betoldva*: erre vonatkozó a papirhiányt illően említő] egy kis jegyzetet, a mint az utolsó revízióból látni fogja, a napokban. Hát, egyszerűen „nincsen hely”, vagyis jobban illő papír – ez az egész! Erről nem tehet senki – a mi halad nem marad; erről se tehet sem kegyed, sem én. Brassai visszaküldte már a revízióját, nyomban; az öreg siet a halál torkának a szélén kaczerkoldva a halhatatlansággal. Majd megmondom neki egyenesen, hogy mi volt az oka az ő czikke, illet. levele – késedelmének, mely most már csak a II kötetbe, jövő évbe fér belé. Mert noha szerettem volna, hogy a kegyedhez intézett szózat (abból a tollból!) mint olyan el ne maradjon, mégis csak kár volna hogy ily személyes tekintetből egy tekintet kedvéért a díszes kötet kiállítása hajótörést szenvedjen. (Hogy Br. kiváló figyelemben soha életében nem részesítette a csekély személyemet azt nem róttam fel neki soha; ellenkezőleg mindig olyformán áloztam bosszut [*betoldva*: rajta] a mint a szentírás szabja elénk: a bal és jobb pofáról szóló classicus életszabályában!)

A Julia reliquiájáról irt cikkekcskéje revízióját is küldöm a napokban. Valahogy eligazítottam a scrupulusom okozta igen erős apoliticismust, utólagos jóváhagyása reményében.

A röpirata ma elkészül. Igen jó prodromusa¹²¹ lesz a nyomban ötet követő Petőfiánának. Ez utóbbi éppen csak előkelő kezekbe való. Hiszen ezt állítottuk volt fel főelvül a hölggyvilág és az aristocraticus körök megnyerését [megnyerését] a az igazi Petőficultus számára. Ezekben a sphérákban pedig a külsőségeknek nagyobb szerep jut, mint bármely egyébnek: tehát már csak ezért se szabad sulmeisteri vagy lateiner árskálának¹²² lebegni a kiadó előtt. A mi pedig a tartalmat illeti, azt hiszem, ez a publicatio méltó feltűnést kelthet erről az oldalról is – persze nem fog igen zajosan nyilatkozni. Sőt ellenkezőleg – attól tartok, hogy agyon fogják hallgatni akarni – more soroksáriana.¹²³ Ebből a szempontból újból fölötte czélszerűnek tünik fel a Kegyed röpirata, mely [*betoldva*: könyebb kezelésénél és] nagyobb kiadá-

¹²⁰ *savoir vivre*: élni tudás, jó modor (fr.)

¹²¹ prodromus: előbeszéd, előfutár (lat.)

¹²² sulmeisteri vagy lateiner árskála: a kevésbé díszes kiállítású (tehát olcsóbb) könyvekre vonatkozó kijelentés (ném.). Az előző mondatokban Meltzl arról beszél, hogy a kiadvány elsősorban a felsőbb körök számára íródik, így az árat is ehhez igazítja.

¹²³ *more soroksáriana*: soroksári szokás szerint (lat.)

sánál fogva a könnyü lovasság szerepére a [!] ellentáborral szemben igen alkalmas.

Attól ne tartson, hogy igen keveset nyujtana önálló alakban. Hiszen eltekintve attól, hogy nálunk éppen ellenkezőleg az szokott legnagyobb hiba lenni, hogy ha valaki „igen alapos” dolgokkal, „nehézkés német” módszerrel lép fel; mégis csak tartalmaz többek közt egy pikáns szózatfelét, még pedig a központ egyik egyetemi intézetének kebléből. Az efféle nálunk elég jógczím [!] egész foliansok írására. De különben is sokat ér, az a határozottan kimondott „ignoramus”¹²⁴ és „ignorabimus”¹²⁵ is! Ez aztán a valódi ’ignoramus’ – nem [*betoldva*: pedig] a Brassai-é, mely engem Voltaire egyik kedvencz *histoiette*-jére¹²⁶ emlékeztete. Ugyanis midőn Richelieu meghalt, egyik skepticus bölcs [*betoldva*: homlokát redőkbe szedve] à la Brassai így nyilatkozott: némelyek azt híresztelik, hogy Richelieu meghalt volna; mások pedig hogy még életben van. Részemről nem hiszem sem az egyik sem a másik versiót (ignoramus – ignorabimus!). Azt az elcsépelt álszerénységet, mely már a Du Bois Raymond szájába se hangzott valami originalis módon, miért kellett majmolnia egy öreg embernek, kinek Du Bois az unokája lehetne? Lásza, az ilyenekben rejlik a vastag „germanizáció”. (Imitálni minden divatötletet, mely valamely „hires” nemét¹²⁷ professor sárcaputjában tenyészik – ellenben tüzzel-vassal pusztítani a Lessingek, a Kantok, Schopenhauerek, Goethek befolyását!) Ezek aztán a hazafiak rectius hasafiak. Pedig Brnak még csak nagy hasa sincsen – s azonkívül azokhoz a kevés földikhez tartozik, kiknek egy Lessing és Kant nagyságáról legalább van némi fogalmuk – már t.i. in theoria.

Egyik előbbi b. észrevételére: „anyagi áldozatot potló emlék” – jól van az így az én búcsúszavamban; mert én egy „200 frankos” alapítványt tettem volt 1884-b[en] melyet simpliciter¹²⁸ agyonhallgatott a Török-Jokai féle bizottság, miért is visszavontam illet. a Petőfiana költségeire fordítom. A „P. jelszava” cz. [*betoldva*: névtelen] művecskémből (ugyanerre a célra!) egyedül Gerecze Péter vett 2 példányt. A bpesti összes sajtó egyhangulag nem létezőnek tekintette; pedig a helyszinén jelent meg es szétküldetett [*betoldva*: a lapokhoz]. Most már kérdem: történt-é még valaha ilyesmi valahól [!] a világon? És mi erre a méltó válasz? Szerény félrevonulás, mellyel maradok őszinte tisztelője

Meltzl.

¹²⁴ ignoramus: mi mellőzzük (lat.)

¹²⁵ ignorabimus: minket mellőznek, mellőztetünk (lat.)

¹²⁶ histoiette: történetecske (fr.)

¹²⁷ német (elírás)

¹²⁸ simpliciter: egyszerűbben (lat.)

A „jövő iskolaév elején” lapsus calami¹²⁹ volt. Az s-et (segéd) becsusztattam. A karakter-t tegye csak ki a röpiratban! Miután itt legelőször lép fel mint olyan. A Petőfiana czimlapján izetlenség volna!

XI.

Kedves barátom¹³⁰

7rendbeli levél közül, melyet a világ majdnem minden irányából vettem tegnapelőtt, a Kegyedé legjobban érdekelt. Mindazonáltal nem birtam úgy a mint szerettem volna postafordultával elkészülni a [*betoldva*: rá adandó] válasszal; tegnap estve pedig vendégeim voltak (az új tankerül. főigazgató Dr. E. B.¹³¹ feleségestől szűkebb földim) s így hát mára maradt.

Visszaküldöm tehát ma a „Tájékoztató” szavát igénytelen észrevétele-
[i?]mmel együtt. Bővebb commentárra aligha szorultak – jórészt merőben csak stilaris javaslatok

Hogyha nem érne rá átdolgozni, illet lemásolni, kérem a másolatot is rám bízni. Így nem merem a nyomdába küldeni, a nélkül, hogy előbb a szerzővel közöltem volna. A nagy közönséghez még pedig egyúttal az utókoré-hoz (in infinitum¹³² reményem!) szolani nem csekély feladat. Nem árt tehát 2-szer 3szor is meggondolni, hogy mit mondjunk; illet. mint mondjan Kegyed! A legközelebbi vasárnapon úgy örvendtettem, mikor friss fővel elővettem reggel korán a Petőfiana collectareat. Kopogtat az „Országos Középtanodai Tanárvizsgáló Bizottság kolozsvári székhelyének” pedellusa az egész drága szabad napot egyetlen férczmunka íróján kellett fel használnom és azt is csak azért hogy – megbuktassék. Ilyen hálás ez a munka is.

A Kegyed „mostani hangulat”a és „nézete” – távolról se lehet olyan – „mostani” mint az enyém. Mindazonáltal, ismétlem, tovább is kifejtendő a petőfi megénekelve-átkozta birka erény: a türelem.¹³³

Többek közt a Brassai cikkével szembe is. Brassai elutazott tordára [!].

Czikkét mégegyszer – legutoljára – mellékeltem ide – talán szakíthat annyi időt és rövidíthet még kegyed is – lehetőleg legco[n]servatívabb mó-

¹²⁹ lapsus calami: tollhiba, elírás

¹³⁰ 1889. júl. 21-e után

¹³¹ Erődi Bélát 1888. december 28-án nevezték ki a kolozsvári tankerület főigazgatójává, állását 1889. februárjában foglalta el.

¹³² in infinitum: a végtelenségig (lat.)

¹³³ Utalás Petőfi *A türelemről* c. költeményére.

don – ezen a nessze [!] semmit – fogdmegjól-on, nem fér bele így egy ívbe! Körülbelől 10–15 sorra több! Én átfutottam legalább 6szor, átdolgoztam legalább 3 szor! Eljutottam az „ignoramus” legéjszakai Ferencz Jozsef földjének legéjszakai pontjáig, a hol már kezdődik [!] Madách Adamjának legutolsó jelenete: a világvégnek kezdete... „und bin so klug, als wie zuvor”¹³⁴

Minden jót kívánva

Kv. csütörtökön

d.u.

ad 22!

Az arckép nem jelenthetne [!] meg joformán hozzá való szöveg nélkül. A mi a kotát [!] illeti joszível¹³⁵ készítettem Bpsten is, akár 13ftos kiadásban is, ha olcsóbban (ugy másként) nem volna lehetséges. Sejttem azonban hogy talán nem érdemli meg a ráfordított költséget? ... Nem levén zeneértő Kegyedre, bízom az elhatározást.

A mi a pontos megjelenést illeti: szintén Kegyed igen szerencsés passust csusztatott be a tájékoztatójába tehet (melyet részemről szoros praeclusio¹³⁶ terminussal töldottam meg!) nincs mitől tartani. Ráérünk még a magyar tudós közönség közönyének tapasztalására! Én már előre rápingáltam a „lasciate ogni speranza”¹³⁷-t ebben a tekintetben. Mindazonáltal – hogyha másért nem, magunkért illet. az utókor-ért kell tenni és menteni a mig idő van, illet serkenteni a anyaggyűjtőket, azt iparosokat stb.

Vachoténak még nem mertem írni. Amugy is meggyült különböző bel- és külföldi asszonyokkal a bajom. Tegnapelőtt Torma Zsafia¹³⁸ is irt, ujbol, 1 hét folyamán kétszer is: könyvtárban kellene kutatnom – ékiratokat, baby-loniait suméro-accad holmikát¹³⁹ stb! Tessék most már Petőfianat szerkesztve-kiadni, vagy kiadva-szerkeszteni[.]

¹³⁴ „Da steh ich nun, ich armer Tor! / Und bin so klug als wie zu vor”: idézet a *Faust*ból. GOETHE *Sämtliche Werke*, 19. (Fordításban: „S most itt állok balgán! Mivel / bölcsőbb nem lettem semmivel.” GOETHE, *Dramák*, 23.)

¹³⁵ Nem dönthető el, hogy az o után van-e egyéb betű is, mint a 'sz', de a szöveg értelme miatt erre az olvasatra hajlok.

¹³⁶ praeclusio: kizárás (lat.)

¹³⁷ „Lasciate ogni speranza, voi ch'entrate.” DANTE ALIGHIERI, *La divina commedia*, Ulrico Hoepli, Milano, 1989, 20. (Fordítás: „Ki itt belépsz, hagyj fel minden reménnyel”. DANTE ALIGHIERI, *Isteni színjáték*, ford., jegyz. BABITS Mihály, Szent István Társulat, 2002, 82.)

¹³⁸ Torma Zsófia (1840–1899) a kolozsvári egyetem bölcséleti doktora, sikeres régészeti kutatásokat folytatott Tordos és Déva mellett, nevét a külföldi szakemberek is ismerték.

¹³⁹ Bizonytalan olvasat.

Ps. Egy à propos támadt ötlet: a félreértésből üresen maradt columnára (köz[v]etlenül a Kegyed chronologiai táblája előtt!) vajjon nem illenék egy kis aphorismaszerű cikkecske Torma Zsófia tollából a „tűz” cz. – költeményéhez Petőfinek adott reflexiók (a napisten – az ó-thráko dák kökorszakbeli leletek alapján stb.) esetleg a szövegbe nyomtatott egy két figuráskával. Bettina Arnim grofnéja Goethe rajongo imádoja, Petőfihez-intezett költeményeb (az 50es évekb) Petőfit a „Sonnengott”nak címezte!¹⁴⁰ stb, stb, Kerem b. véleményét, hogy esetleg [olvashatatlan szó] menesszek Szászvárosra! Torma Zsófia a mai Magyarország legtudósabb asszonya.¹⁴¹

XII.

B. Erd. Szerdán¹⁴²

Kedves Barátom

Igen sietve, attól tartva, hogy elmulasztom a postafordulását; irok: tegnap este vettem b. küldeményét: azonnal a nyomdába – a helybelibe – adtam.

Kívánsága szerint idecsatolva küldöm a „P. és a nő” második felét, a Dekániné cikkének a kivételével.

Lényegtelenebb tévedések mellett is (– p.o. P. nem viselhetett őrnagyi egyenruhát a midőn leg utolsó erdélyi utjára kelt, így aztán Vhné nem látta akkoriban, hanem előbb? tertium non datur –) az átküldött emlékirata Vahotnének fölötte becses.

A Sz. györgyiról¹⁴³ igaza van én is úgy itéltem mind kegyed; annak idején történt ez, midőn még nem voltam annyira készülve (vagy éret?) Petőfihez; afrikai utam előtti időkben. Azóta az allegoria iránt való scholasticus ellen-szenvem tisztult es jobban tudom tudom [!] megkülönböztetni az allegoriát az – allegoriától. Embere válogatja. Tessék csak még egyszer áttanulmányozni. Alkalom adtán többet erről és egyebekről is. Kénytelen vagyok vele az Évkönyvet itlen készíttetni, nem csak azért mivel Kolozsvárt még jobban késnek mint itten; levén ottan túlhalmozva munkával valamenyi számba vehető műhely; hanem azért is, mivel a helybeli nyomdász most hozat egészen

¹⁴⁰ Bettina von ARNIM, *Petőfi dem Sonnengott*, <http://gutenberg.spiegel.de/arnimb/gedichte/petoeffi.htm>

¹⁴¹ Arról nincs tudomásom, hogy elkészült-e a szöveg, a *Petőfianában* nem jelent meg.

¹⁴² Valószínűleg 1889. július 23-án.

¹⁴³ Az utalást nem sikerült azonosítani, az olvasat emiatt is bizonytalan.

uj gépet és kulomb[en] is Elzevier betű fölött rendelkezik, nem úgy mint a kolozsváriak. Budapesten nem készülne el ujjév előtt.

Minden jót kívánva:

Meltzl H.

[oldal szélén] Nehány lap Correcturát a napokban küldök. Csak most foghattak hozzá a f. hó kezdetén

[másik oldalon]

bocsánat a használt papirosért! Sietek¹⁴⁴

P. Irok Vachottnének is holnap – még pedig arczkép csere végett stb. A Sz. Julia féle gyászjelentés Kolozsvárt hever. Kívánsága szerint meglesz. Kolozsvárra azt hiszem, holnap délbe utazom; de azért netáni küldeményeit intézze csak ide, [olvashatatlan áthúzás]

XIII.

Besztercze Erd. 89. Julius 24. szerdán

Kedves barátom

Má [ma] egy hét múlva lesz a Julius 31-ének XL ik évfordulója és ime a brochure-je kész – még pedig majdnem igen hamar. Küldök idecsatolva egy probanyomtatványt a legelső „abzug”ot,¹⁴⁵ mely elég piszkos. Most már kegyedtől függ, az egész publicatiót [*betoldva*: mint olyant] végképpen elfogadni, vagy

¹⁴⁴ A lapon ez a szöveg található, két, egymást metsző vonallal áthúzva:

Bistritz Siebenb.

Verehrter Herr Professor.

Obschon ich gar nicht ahnden kann, wo Sie zu suchen und zu finden sind; so kann ich doch nicht umhin an Ihren 80. geburtstage einen schuss in's blaue zu tun. Wir Orientalen pflegen, wie Sie wissen, bei allen festlichen gelegenheiten lärmend vorzugehen.

Möge Ihr IX. decennium [a szöveg itt megszakad]

[Fordítás: Beszterce, Erdély / Tisztelt professzor úr. Jóllehet még csak sejtellem sincs arról, hogy Ön hol keresendő és hol található meg; mindazonáltal nem kerülhetem el, hogy az Ön 80. születésnapján a sötétben tapogatózzak. Mi, keletiek, azt ápoljuk, ahogy ezt Ön is tudja, hogy minden ünnepi alkalommal lármásan viselkedünk. Legyen a IX. évtizede]

¹⁴⁵ abzug [Abzug]: levonat (ném.)

refutálni¹⁴⁶ és esetleg refutálva végképpen saisirozni¹⁴⁷, illetőleg maculaturává¹⁴⁸ átváltoztatni. Addig is [*betoldva*: más] ember fia szeme elé nem fog kerülni (kivéve a szedőét [*betoldva*: a könyvkötőét] és a feleségemét.)

Hogyha azonban czélszerűnek találja, akkor kérem egyuttal izenje meg, hogy mennyi hány példányra van szüksége? Azt hiszem, hogy kegyed küldhetné onnan néhány központisoroksári szerkesztőnek meg a kolozváriaknak is stb. az ingyenpéldányokat.¹⁴⁹ Addig is míg b. válasza érkezik, a könyvkötő kisimítja (– egy íves, ily röpiratoknál a boríték és brochure nem szokásos! –) az egész készletet. A papír elég jó, nóha távolról sem oly elegans, a minő a Petőfianaé. Ez utóbbi nyomban követni fogja azt hiszem legkésőbbben jövő szerdán éppen 31 én, a röpiratát. (De addig is még egy igen fontos, ut gyorsan elintézendő revíziót küldök, a mint többször irtam már!)

Fontos még a II kötetre maradt $\frac{3}{4}$ ív (Brassai levelével) kiegészítése. E végből a Kegyed eroticus statisztikájához¹⁵⁰ még hetekkel ezelőtt készítettem volt valami bevezetésfélét. Az egész czikk még igen is szorul a javitgatásra: Kérem körülbelől augustus hó első hetének végeig elintézni, hogy ha egyet értene vele. T. i. a nyomdának égető szüksége van a Brassai felemésztette garmondra¹⁵¹ és várva várja az illető ív lenyomatát. A Kegyed laphosszát mely csak 25re [*betoldva*: teszi a] fehérnép számát kiegészitetem 31-re: – a feleségem háta kezdett borsózni, készül czikket írni ellenünk az anyós hozzájárulásával!

Minden jot kivanva

Meltzl

Az első példányt összehajtva küldöm, a többbit természetesen kímélni fogom.

¹⁴⁶ refutálni: megcáfolni (lat.)

¹⁴⁷ saisir: lefoglal, elkoboz (fr.)

¹⁴⁸ maculatura: selejtpapír; nyomdászati kifejezés (lat.)

¹⁴⁹ körülbelől ilyformán hogy éppen f. h. 30 ra illet. 31. ére érkezék meg.

¹⁵⁰ eroticus statisztika: az eddigi kutatásaim során nem találtam ennek feloldására utaló nyomot, talán ez is Petőfivel kapcsolatos.

¹⁵¹ garmond [garamond]: betűtípus. A garamond 10 tipográfiai pontból áll.

XIV.

Besztercze Erd. hétfőn délben 89 Jul. 29

K B.¹⁵²

Tegnap óta az időjárás brüsk módon rosszabbra fordulván, éjjel asthma volt, későn keltem fel, s így alig értem rá a posta elindulása előtt átnézni az utolsó reviziókat a levélborítékba csusztatott, néhány sor kiegészítéseül küldöm ezt a zártlevelezőlapomat nyomban. Azonban ez csak holnap fog elindulhatni: olyan pompásan van berendezve a helybeli posta állomás melynek csupán pénzben a forgalma több egy milliónál – kettős megyének székhelyén! ... A kis fiammal pedig a postahivatalnok még gorombáskodik, a ki arra a kérdésre: vajjon elindul még ma a revizió? azt izeni: „ha elviszik, elindul.” [Olvashatatlan szó] 3/4-Azsiában élünk.

De ez még hagyján: utovégre is a rüpkötséghez, mely a soroksári központból¹⁵³ sugárzik, hozzávolnánk már szokva. De az utolsó pillanatban a müncheni világhírű műintézet is – eltornászta a dolgot, ti i. most folyt a nagy német tornázati congressus mely egész hétig tartott Münchenben és felforgatta a sörivás metropolisának egész létét. Én annak idején csak félig tréfásan irtam volt, idézve Goethe szép szavát: „Die Schwierigkeiten wachsen, je näher man dem ziele komt [!]”¹⁵⁴ Rettenetesen beteljesült minden tekintetben ez a josló szép szó. Ohajtom, hogy legalább a 2 ik kötettel kevesebb baj legyen. Ennek a legfőbb értekezése az Index Petőfianus lenne, négy sz[ám]. E végből a jövő hónapokon keresztül több izben átvolna kutatandó Petőfi összes [!] szövege. Concis¹⁵⁵ betürendes munka, mely vagy 4 ívre in fol. terjedhetne (egyelőre) jövő husvétkor (legkésőbb) sajtó alá mehetne. természetesen minden egyes locus classicus külön apró czédulára volna tisztán irandó könnyű papírra mely aztán utólag beilleszthetnek [!] a maga helyére betürendben, összeragasztva gummi arab.al¹⁵⁶

De hát ezt hagyjuk még egyelőre. A mi a ma küldött reviziot, a legutolót illeti, kérem: több izben is, nyugodtan, átolvasni A czimlapot (minél egyszerűbbe[n]) így képzelem:

¹⁵² K B: Kedves Barátom

¹⁵³ Soroksárra Meltzl több utalást is tesz, de egyelőre még nem sikerült pontosan azonosítani az általa megrajzolt ellenfelet.

¹⁵⁴ „Die Schwierigkeiten wachsen...”. Johann Wolfgang von GOETHE, *Die Wahlverwandschaften* = GOETHE'S *Sämtliche Werke*, XXI., 191.

¹⁵⁵ concis: rövid (lat.)

¹⁵⁶ gummi arab.: gummi arabicum (lat.)

[bekeretezett rész]

PETŐFIANA [pirossal]

ÉVKÖNYV

KIZÁRÓLAG A KÖLTŐ ÉLETÉNEK ÉS MŰVEINEK¹⁵⁷

[betoldva: Tanulmányozásának] SZENTELVE

SZERKESZTI

FARNOS DEZSŐ

I. KÖTET

1888 / 89

KOLOZSVÁR¹⁵⁸ stb

nB Kérem jól megvizsgálni, átgondolni stb. és *megjegyzéseit*¹⁵⁹ megtenni. A „lettél mielőtt léteznél” jó? a „vagy”, a mit kegyed javasolt, talán kissé kétértelmű? (=vel) Szent Ariadne keresztény martyrné, mely ki sziklában tünt el.¹⁶⁰

A tiszteletpéldánynak szánt darabok némelyikére rányomathatom az illetők címeit. A készlet ellenben pusztán csak számozva maradtol (11 en túl) – az express levelezőlapján javasolt változást kérem csak megtenni: a dolog lényegén nem változtat semmit; de legalább praecisebb[en] van kifejezve mert hát évek mulva az antiquariusi kereskedelem egyik raritása lesz ez a Petőfi-ana, többek közt. De legalább minden egyes példány holléte lehetőleg szem előtt tartassék stb. ezért is a számozás szükséges. Minden egyes példánynak meglesz a maga történelme

Minden jot kívánva

M.

[lap szélén]

A Krit. észrevételét küldje el Lauka Gusztávnak¹⁶¹ is: Nagy-Becskereken él [betoldva: Tisza Kálmán kegyelméből] talán egy gyöngéd levélke kíséretében; valamint Vachot Snének is stb. Dr. Gereczének is. L. Gusztáv sokat tud még Pról! Csernátoniéknek kár volna Petőfianat küldeni. Elég esetleg a Krit. Észrevétel. Ez se sürgős talán.

¹⁵⁷ életének és műveinek: a -nek mindkét esetben bekarikázva

¹⁵⁸ A *Kolozsvár* szó piros ceruzával jelenik meg.

¹⁵⁹ Bizonytalan olvasat.

¹⁶⁰ Szent Ariadne (?–130): frígiai herceg rabszolgája, aki annak születésnapján megtagadta, hogy pogány szertartásban vegyen részt. Büntetésből megkorbácsolták. Ariadne megszökött a tulajdonosától, és egy szikla rejtette el. Emléknapiját szeptember 17-én ünneplik (lásd www.catholic-forum.com/saints/sainta7h.htm).

¹⁶¹ Lauka Gusztáv (1818–1902) bölcsész, jogász, szerkesztő, a Petőfi-Társaság tagja.

XV.

Kv. 89. oct. 26. szombat

Kedves barátom

Véletlenül értesültem Dr. Erődi Béla részéről, hogy a Fővárosi Lapok tegnap ideérkezett számában¹⁶² bizonyos Horváth Ilona erős hangon tartott „felszólalást” rectius nyilatkozatot – hiszen [*betoldva*: a modern] Magyarország nem csak a banketteknek, hanem a nyilatkozatoknak is classicus földje! – tett közzé Dekányné Vadady Bertha ellen; de a mely voltaképpen az egész Petőfi-ana-t – szőröstől börsőtől illeti. És ez engem fölötte bántott.

Megvallom, hogy én a budapesti lapok, ha jól emlékszem tavalyi hirei után indulva, azt hittem, hogy Szendrey Juliánál nem él többet senkije,¹⁶³ az édes apján kívül, (ki oly páratlan cynismussal merészelt viselkedni a legnagyobb magyarral szemben annak idején!) Ha tudtam volna, hogy még létez egyik leánya, habár csak második férjetől is, – magam is több figyelmet fordítottam volna Bertha asszonyság kemény fordulataira. Ámde az egészben [*betoldva*: a] cikke oly kézzelfoghatóan bona fide¹⁶⁴ támadja meg a Julia emlékét, hogy távolabban álló semmi különöst se láthata a különben is ország-szerzte ismeretes és már többször is nyilvánosság elé is került tények felsorolásában. Az egyetlen „orgia” kifejezés egy kissé igen erős talán – – talán? Éppen itt van az a bökkenő, az irodalomtörténelmi tudomány szempontjából fontos problema elrejtve. Mert minő angyali türelemmel kellett megáldva lenni éppen a türelmet oly classicusan kisatírázó Petőfinék, hogy az efféle extravagantiákra hajlékony asszonynyal bárcsak másfélvezen át békében élhetett.

Az utókort Julia csak mint Petőfiné érdekli – nem pedig mint Horváthné! Ehhez semmi köze a tudományunknak, kivéve hogy ha Horváth Ilona Ő Nagysága az irodalmi pályára lépve több szerencsével haladva [*betoldva*:

¹⁶² A Fővárosi Lapok 1889. okt. 23-i számában „*Petőfiána*”. *Évkönyv ötven példányban* címmel a *Petőfiána* rövid bemutatása után közlik Vadadi Berta visszaemlékezését (2155–2156), majd a 1889. okt. 30-i számban *Egy költőnk nejről. A „Petőfiána” egyik közleményére* címmel Sz. aláírással jelent meg egy tárcza (2207–2210), amelyben a tárcaíró Vadadi Berta szövegéről értekezik. Szendrey Júlia viselkedését a temperamentumával és a forradalom kimenetelével magyarázza; végkövetkeztetése szerint Vadadi Berta cikke ugyan sok jó meglátást és új információt tartalmaz, de hiányzik belőle az empátia.

¹⁶³ **Honnan vettem volna különben? – úgy emlékszem hogy a fiatal Horváth haláláról szolva, emlegették a lapok, hogy Julia „utolsó gyermeke” is meghalt volna! És úgy vagyok értesülve, hogy maga Horváth Árpád is halott.**

¹⁶⁴ bona fide: jóhiszeműen (lat.)

mint tegnap] netán elhomályosítaná idővel még a Julia költői babérait is, a mit szivemből kívánok az ő érdekében és a hazájában is.

Nézetem az, hogy a fővárosi lapok pletyka hajlamu szerkesztőjéhez sem-mi válasz nem küldendő. Kegyed azonban mint szerkesztő, egyuttal Dekanné nevében, minél rövidebb (s önkényt értetőleg minél udvariasabb) magán-levélben mielőbb felvilágosítaná Ő Nagyságát, hogy az ő létezéséről semmi tudomása nem volt a távol erdélyi részekben senkinek sem az érdekeltek közt, sajnálatat kifejezve, [*betoldva*: sőt bocsánatot kérve], hogy akaratlanul bán-tottuk s más derekas remediumot¹⁶⁵ nem tudva, mint azt, hogy a kiadóval egyetértetőleg, ugyanannyit tért, a menyit Dekánné használt fel, vagy ha Ilona Ő nagyságnak tetszenék [*betoldva*: többet is] a mennyit akar, es azonkívül tegnapi nyilatkozatának szöszerinti után nyomtatásra a Bertha replicájával együtt, felajánlana neki [*betoldva*: a Petofiana II kötetéből], önkényt értetőd-
vén, hogy a Berta [*betoldva*: netáni] replikája (esetleg) ennek tetszésétől füg-
gene – de hogy személyes fegyverek használata keményen tiltva van, mind a három fél részeről.¹⁶⁶

Tisztességesebb elégtételt úgy se kaphatna Ilona k. a., mert már olyan nincs, még a mi törvényeinkben sem, hogy egy törvényesen megsemmisült házassággal dolg-kapcsolatos dolgoknak érintése – 20, illet 40 évvel az illető családfő és neje halála után, – sajtóvétséget képezhetne. Egyébiránt Kegyed ottan felvilágosításért fordulhat egy jóra való jogászhoz. Én nem kérdeztem senkitől; mert szivemből utálok minden [*betoldva*: személyeskedő] feleselést és ebben az esetben is, ha egyedül állanék mint szervő, egyszerűen revocál-nám¹⁶⁷ az illető pasusokat [!] a bona fide történt elbeszélésre való hivatkozással, mert halottakkal senki se tisztességes ember ugyse visel harcot háborut. Még V. Károly császár is ezzel replicált¹⁶⁸, mikor azt insinualták¹⁶⁹ neki, hogy a Luther csontjait máglyára tésesse.

Dr Gereczének még mindig tartozom válasszal.

Minden jot kívánva, kedves nejeinek kezét csókolom

Meltzl

¹⁶⁵ remedium: orvosság (lat.)

¹⁶⁶ Egyébiránt szentül megigérheti azt is hogy ezentúl Juljáról sohase lesz szó a végzetes 49-beli Julius 31e szent datumán túl eső időkből. Az azelőtti időkből pedig [*betoldva*: egyebet mint] csak dicsőítésére és tiszteletére valót [*betoldva*: mondani] lehetsé-ges nem volna is volna lehetséges. [!]

¹⁶⁷ revocálnám: visszavonnám

¹⁶⁸ replicált: válaszolt (lat.)

¹⁶⁹ insinualták: arra céloztak (lat.)

Hogy ha netán valami lépésre határozná el magát Ilona k[is]a[sszony]nyal szemben, talán nem ártana előbb velem is közölni illet[ve] velünk: Ilyen dolgokba a sok szakács nem szóhatja el a ~~dolgot~~ portékát, kivált a mi fajtánkból való.

B. levelét vettem, a minap. Az esztetikai cikkeknek örvendek: de a programból, a tulajdonképpeniből, is kell valami.

Márton K könyvkereskedőnek én még az nap, melyen a megrendelés érkezett megizentem volt, hogy fordulna kegyedhez directe és ezért nem tartottam szükségesnek előbb elküldeni a bécsi 4 példányra szóló megrendelést részemről is.

Ezentúl reményem nem fognak többet hozzám fordulni sem az írók, sem a könyvárusok; mert nekem nincsen fölösleges példányom ugyse. Bár küldtem volna el elébb a John Ingramét is és nem adtam volna tulságos udvariasságból oda kölcsön annak a firkaó indiskrét asszonynak. Legyen átkozott a neve! Megigérte szentül hogy neveket nem fog említeni mikor azzal fenyegettem, hogy elküldöm a cikkeit felülvizsgálás végett kegyednek. Ime itt a feleségemnek intézett másolt levélkéje. Hazudott [olvashatatlan szó]¹⁷⁰ (az irodalmi tanszék, az Imreé, van üresedésben és a betöltés napirenden... Erről csak később értesültem!)

¹⁷⁰ Valószínűleg rövidítés.

Epigrammata quaedam Patris Constantini

Halápy Konstantin kéziratban maradt költeményeiről

A 18. századdal foglalkozó irodalomtörténészek számára közhelyként hangozhat a megállapítás, hogy a magyarországi latin költészet kutatása az irodalomtudomány némiképp elfeledett, s jelentős részben még feltárára váró korszaka. Bár ez a mennyiségét tekintve óriási, részben kiadott, részben máig levéltárakban heverő anyagot létrehozó irodalom többnyire az alkalmi költészet keretei között mozog, jelentőségét tekintve még mindig érdemes megfontolni Waldapfel Imre múlt század első felében megjelent tanulmányának megállapítását, mely szerint „irodalmunk történeti ismerete nem képzelhető el a magyarországi latinság figyelembevétele nélkül”.¹

Halápy Konstantin, a század mára már szinte elfeledett, de kortársai között nagy népszerűségnek örvendő piarista költője volt. Már életében több kötete jelent meg, köztük epigrammák is,² de a levéltári vizsgálgódás kiderítette, hogy léteznek olyan kéziratok is, amelyeket az eddigi kutatás nem ismert, vagy épp

¹ WALDAPFEL IMRE, *Humanizmus és nemzeti irodalom*, It 1933, 16.

² Halápy egyetlen monográfiusa, Friedreich Endre foglalta össze a szerző műveit (FRIEDREICH Endre, *Halápy Konstantin emlékezete 1698–1752*, Temesvár, 1903). A nyitrai poézis- és retorika-tanár első kiadott műve az 1730-ban megjelent *Tripartita devoti Parnassi Syrinx* című, elégiákat, klasszikus és leoninus ódákat, valamint kétsoros epigrammákat tartalmazó kötete volt. Ugyancsak ebben az évben jelent meg két iskoladrámája, *Torridae Amaryllidis erga Daphnidem Flammulae* címmel. Néhány évvel később, 1735-ben mintegy tízezer verssort tartalmazó kötettel, a *Myrias versuum*mal állt a nyilvánosság elé; epigrammáit olyan tetszés fogadta, hogy azokat újjakkal kiegészítve ismét kiadta. A következő tíz év a rend szolgálatában telt, így csak 1745-ben jelentkezett újabb kötettel (*Epigrammatum moralium Aenigmatum ac Tumulorum libri VII*). Utolsó megjelent műve a 381 mesét tartalmazó *Apologorum moralium libri VII*, mely azonban két kiadást is megért. Élete utolsó irodalmi vállalkozása a Kalazanci Szent József életét feldolgozó, emblémákból és szimbólumokból álló munka, amelyet Friedreich még elveszítettnek tekintett, ám jelenleg Piarista Levéltárban elérhető. A mű teljes címe: *Vita Symbolica Beati Patris Iosephi Calasantii a Matre Dei fundatoris Clericorum Regularium Pauperum Matris Dei Scholarum Piarum* (Privigyé, 1750).

eltűntnek tekintett. Halápy példája is jól mutatja, hogy a tervezett szövegkiadás megvalósulását olyan alapos kutatásnak kell megelőznie, melynek során az egyes szerzők összes fellelhető munkáját fel kell deríteni, még ha az egész korpusz kiadása nem indokolt is. Halápy Konstantin itt vizsgált kéziratát a Magyar Piarista Rend Központi Levéltára bocsátotta rendelkezésemre, amiért ezúton is szeretnék köszönetet mondani.³

A feldolgozott kézirat *Ludi scenici et epigrammata a Christiano Kácsor scripta et collecta* címen nyilvántartva a Magyar Piarista Rend Központi Levéltárában található.⁴ A 18. századból származik, és a Halápytól összegyűjtött költemények mellett négy iskolajátékot tartalmaz.⁵

A kézirat felépítése a következő:

pp. 1–45. „Actio Bacchanalistica. 1727 die ultima Februarii Nittriae producta.”

pp. 49–84. „Rosa. Acta Prividiae a Novitiis Scholarum Piarum.”

pp. 89–100. „(Száráz) Georgius: „Infelix homo sive Sivenus adolescens a virtutis semita ad vomitum reversus.” 1738 után.

pp. 101–137. (Halápy) Constantinus: „Epigrammata quaedam”

pp. 141–162. „Alexis... seu adolescentis a Deo ad statum religiosum vocati eumdemque assecuti osmana fictis sub coloribus icon.

A szövegek, a címmel ellentétben, több kéz írását mutatják. Az első száz oldal Kácsor Keresztély kézírása, a többi ismeretlen kezéké, kivéve a Halápy-epigrammákat követő levelet, amelyről biztosan állítható, hogy autográf Halápy-szöveg.⁶ Tanulmányomban a 101–137. oldalakon található 158 epigrammát dolgoztam fel. Ezeknek az epigrammáknak a létezéséről Halápy egyetlen monográfiája, Friedrich sem beszélt, s később Jelenits István is csak a kiadott epigrammákat említi tanulmányában.⁷

Az epigramma műfaját kedvelő Halápy egy olyan hagyományhoz kapcsolódik, amelynek művelése a kezdetektől fogva jellemezte a magyarországi neolatin költészetet. A magát *simia Martialisként* aposztrofáló Janus Pannonius költészete je-

³ Ugyancsak hálaival tartozom Déri Balázs tanár úrnak, aki támogatta, hogy az e tanulmány alapjául szolgáló szakdolgozatom neolatin témához kapcsolódjon.

⁴ Jelzete: 211 For. 0-5/3 (V 154), mérete 225×170mm, terjedelme 164 oldal.

⁵ A kéziratban szereplő iskolajátékok, tudomásom szerint, mindeddig szintén nem jelentek meg nyomtatásban. Az epigrammákat tartalmazó rész kiadásra való előkészítése megtörtént.

⁶ Ezt egy autográf Halápy-szöveggel, a *Vita Symbolica* című munka kéziratával összehasonlítva állapítottam meg.

⁷ JELENITS István, *A latin nyelvű epigramma a 18. századi piaristák költői gyakorlatában*, Itk 1969, 176–198.

lölte ki az utat, többek között, a későbbi magyarországi epigrammaköltészet számára,⁸ s vált, még a 18. században is, viszonyítási ponttá a latinul verselők számára. Epigrammaköltők sora indult a janusi hagyományból táplálkozva a 16. és 17. században, olyan szerzők, mint Lászlai János, Rimay János vagy Zsámboki János,⁹ s a műforma kedveltsége, megújulása a 18. században is töretlen maradt, s már egyre többször szólalt meg magyar nyelven.

A több műfajban alkotó Halápy is elsősorban epigrammaköltőnek tekinthető, aki szintén Martialis modorát követi, természetesen Ovenus figyelembevételével.¹⁰ A műfaj korabeli kedveltsége a teoretikus formába öntést is megkívánta.¹¹ A neolatin költészet epigramma-elméleteinek alapját a 16. században Scaliger fogalmazta meg a későbbiekben is nagy tekintélynek örvendő poétikai munkájában.¹² Az ő elgondolásai élnek tovább kevés módosítással olyan, későbbi neolatin poétikákban, mint a protestáns Vossius, a jezsuita Masenius, majd a 18. században Iuvencius műveiben, vagy a kisebb közösségeknek „házi használatra” készült poétikai összefoglalásokban, mint amilyen a magyarországi piaristáknál Mösch Lukács *Vita poetica* című költészettana.

Ezek a poétikák az epigramma műfajának eredetét, a görög kezdeményezések után, elsősorban Catullus és Martialis nevéhez kapcsolják. Definícióikban az epigramma legjellemzőbb vonásaként a rövidséget (*brevitas*) emelik ki, többnyire a műfaj eredeti, felirat jellegére hivatkozva. A műfajnak alapvetően két típusát különítik el, úgymint az egyszerű (*simplex*) és szerkesztett (*compositum*) változatot. Az egyszerű epigramma valamely dolog, személy vagy tett egyszerű leírását tartalmazza, míg a szerkesztett epigramma tételekből vezet le valamit, amit csatánót formájában fogalmaz meg. Ez utóbbi változat az osztott struktúra továbbélését mutatja. E két alaptípus mellett az epigrammának szinte megszámlálhatatlanul sok fajtáját tartják számon (tulajdonképpen annyi fajtája lehet, amennyi tárgya). Mösch Lukács harmincnál is több altípusát különíti el, tulajdonképpen tartalmi szempontok alapján.¹³ Ez is jól mutatja, hogy az epigramma milyen változatos megszólalási lehetőséget biztosított a neolatin költők számára.

⁸ Vö. HORVÁTH János, *Irodalmi nyelvünk kezdetei* = Uő., *Tanulmányok*, I., Kossuth Egyetemi, Debrecen, 1997, 33–56.

⁹ TÓTH Sándor Attila, *A latin humanitas poétikája*, II/1., *Poesis specialis artis poeticae*, Gradus ad Parnassum, Budapest, 2000, 216.

¹⁰ SZÖRÉNYI László, *Neolatin lírai költészet a XVIII. századi Magyarországon* = Uő., *Studia Hungarolatina. Tanulmányok a régi magyar és neolatin irodalomról*, Kortárs, Budapest, 1999, 138.

¹¹ Az áttekintéshez vö. TÓTH, I. m., 216–222.

¹² *Poetices libri septem* című, 1561-ben kiadott munkájában foglalta össze legteljesebben a század költészetről alkotott eszméit.

¹³ MÖSCH Lukács, *Vita poetica per omnes aetatum gradus deducta sive poesis tota vitalis docens, canens et ludens*, Tyrnaviae, 1693, 138–153.

A neolatin poétikák a *brevitas* mellett még a műfaj általános jellemzőjeként emelik ki az *argutia* (esetleg *acumen*, *conceptus*), a *venustus* és a *perspexuitas* fogalmát is. Az *argutia* valamely váratlan véleményt fogalmaz meg, s mint ilyen, a csattanót jelöli a poétikai szóhasználatban.¹⁴ A *venustus* a catullusi *lascivus* kifejezőmódra vonatkozik, míg a *perspexuitas* a szöveg logikus felépítését célozza. Formailag az elégikus *distichont*, a *hendecasyllabust*, és a *iambicus* versmértéket tartották követendőnek az epigrammaköltők számára.

Mindezek mellett megfogalmazták azokat a hibákat, melyeket a költőnek feltétlenül kerülnie kell. Így az erőtlenséget, a homályosságot, amire már a *perspexuitas* követelménye is utalt, valamint az obszcén gondolatokat, kifejezéseket – ez utóbbi elgondolás igen messze áll a martialisi vagy catullusi költészet világtól. Az újlatin poétikák a bennük megfogalmazott elveket gyakran példákkal, idézetekkel támasztották alá, hol klasszikus, hol a szerző saját költészetéből kiemelt példákkal, mint azt Möschi *Vita poeticája* is mutatja. Ezek az elméleti elgondolások lettek aztán irányadók a poétikai oktatásban, s határozták meg a neolatin epigrammaköltészet gyakorlatát. Hogy mennyiben követi a martialisi hagyományra épülő kortárs poétikák útmutatását a korabeli gyakorlat, azt jól példázza Halápy epigramma-költészete, amelynek egy szeletét alkotják a kéziratban maradt epigrammák.

Halápy epigrammáit vizsgálva megállapítható, hogy többnyire szem előtt tartotta az epigrammáírás legfontosabb formai sajátosságát, a *brevitas* elvét. A 158 epigrammából a többség két vagy négy sorból áll, a hosszabb versek többsége hat-, illetve nyolcsoros.¹⁵ A leghosszabb vers, a 157. ötvenkét soros, ami az említett elméleti munkák szemszögéből nézve nehezen nevezhető epigrammának, de Martialisnál is találunk akár 50–60 soros költeményeket, mivel szerinte minden lehet epigramma, ha osztott struktúrájú, ha ellentét feszíti.¹⁶

Nem követi azonban a martialisi változatosságot a metrumok vonatkozásában, mivel egyedül az elégikus disztichont választja epigrammáinak formájául, a kézirat mindegyik darabja ebben a formában íródott. Nincs ez másként nyomtatásban megjelent epigrammái esetében sem, melyek szintén egytől egyig disztichonos formájúak. Ez a metrikai egysíkúság hasonlóképp jellemző az alkalmi

¹⁴ Vö.: „Argutia est animi sententia, aliquid praeter opinionem cum ratione adflectens. Appellatur etiam conceptus et acumen.” *Uo.*, 137.

¹⁵ Maga Martialis is törekedett e tekintetben a változatosságra, s hosszúság–rövidség tekintetében is bővítette a lehetőségek körét, de több versében is kénytelen volt védelmezni hosszabb epigrammáinak létjogosultságát. Vö. ADAMIK Tamás, *Martialis és költészete*, Akadémiai, Budapest, 1979, 191.

¹⁶ Lásd ADAMIK Tamás, *Martialis és költészete* = MARTIALIS, *Válogatott epigrammák*, Magyar Könyvklub, Budapest, 2001, 228.

költészet más művelőire is.¹⁷ Sorai közt csak ritkán találni metrikai hibát. Ezt észlelte Friedreich Endre is, aki Halápyt nem tekinti igazi költőnek, csupán verselőnek, de kora egyik legügyesebb verselőjének, s megállapítja, hogy forma tekintetében senki sem állta ki vele a versenyt.¹⁸

Halápy epigrammái a martalisi varietas követelményének leginkább a versek tematikájának sokféleségével tesznek eleget. Maga Martialis költészetének változatossága is elsősorban abban a tematikai gazdagságban rejlik, mely koronként lenyűgözte olvasóit.¹⁹

Halápy esetében, papköltőről lévén szó, nyilvánvalóan fontos szerephez jut a vallásos tematika. Kiadott versei között nagy számban találunk olyanokat, melyekben bibliai eseményeket, Jézus, Mária és a szentek példáját állítja az olvasó elé. Ebből a gyűjteményből erre a típusra viszonylag kevés példa hozható. A 137. epigramma *Sancti Petri lapsus* címmel a Péter tagadásában rejlő tanulság felismerését fogalmazza meg, majd a 139.-ben Jób türelmének példáját állítja az olvasó elé, aki az égi jutalom kedvéért minden nehézséget nemes szívvvel, „*generoso pectore*” viselt. Több alkalommal valamilyen bibliai reminiscencia adja a vers kiindulópontját.²⁰ A Zsoltárok könyvéből származó *siralomvölgy* kifejezést fejt ki a 129. epigramma,²¹ s a szintén sok helyen előforduló *erunt duo in carne una*²² citátumra épül a nem túl invenciózus 136. epigramma,²³ ahol a szerző megállapítja, hogy bár egy testté lett férfi és nő, a harag mégis kettéosztja őket.

Ha nem is hangvételük, de a felidézett személyek révén a vallásos tematikához tartoznak az ellenreformáció személyeskedő durvaságaira emlékeztető, protestánsokhoz címzett versek. Ezekben Halápy többször is pellengérré állítja Luthert, kigúnyolja csodatetteit (3.), de nem kegyelmez feleségének, az egykori apáca Bóra Katalinnak sem (2.). Megírja továbbá sírversét, melyben egy elmés szójátékkal a *saxo* és *Saxo* szavakban rejlő grammatikai homonimitásra épít: *omni / durior hic saxo Saxo Lutherus erat*.²⁴ (148.) Kálvinnak szintén sírverset szerkeszt, amely nem szűkölködik durva, ízléstelen megjegyzésekben. Az egykor disznó-

¹⁷ Például Szerdahely György Alajos *Silva Parnassi Pannonii* című verseskötetében egyetlen vers erejéig mond le a disztichon formáról, s akkor is az önálló hexameter kedvéért.

¹⁸ FRIEDREICH, *I. m.*, 49. Metrikai bizonytalanságot egyedül a 119. epigramma harmadik sorában álló hexameterben találtam, s ennek is az lehet oka véleményem szerint, hogy a szöveg másolója az utolsó előtti szót kifejejtette a versből: *Umida si vino repleverit ? videbis / In caeno porcos, in vomituque canes.*

¹⁹ Vö. ADAMIK, *I. m.*, 1979, 189.

²⁰ A bibliai idézetek forrásaihoz felhasznált kiadás: <http://vulsearch.sourceforge.net/cgi-bin/vulsearch>

²¹ Ps 83,7.

²² 'A kettő egy testté lesz.' Az idézetek nyersfordítását a továbbiakban lábjegyzetben közlöm, utalva a magyarra nehezen fordítható szójátékokra.

²³ Gen 2,24.

²⁴ 'Minden kőnél durvább volt ez a szász Luther.'

húst evő vallásalapító teste holtában a férgeknek nyújt lakomát: *O, quam / lautas convivis pulpa dat ista dapes.*²⁵ (9.) Máskor hitehagyókat szólít meg (1., 6., 10.), vagy csak az országban elharapódzó eretnokség jelenségéről elmélkedik (4., 5.). Büszkén említi gyermekkorának városát, Lévát, amely ellenállt a tévelygésnek, és lerombolta a reformátusok templomát (7., 8.). Máshol *mea nutrix*ként emlékezik a városra, ahol nem tudjuk pontosan mikor és mennyi időt töltött, de a kéziratban olvasható és a nyomtatásban is megjelent epigrammái mind a város iránti megbecsüléséről vallanak (146., 147.).²⁶ A protestáns–katolikus ellentét már szelídebb formában szólal meg a 32. epigrammában, amely a vers két „hősét”, a *frigidus catholicus* magatartást megtettesítő Pétert és az eretnek Pált egyaránt elmarasztalja, ahogy olvashatjuk: *Nemo salutiferam cumulabit in aethere messem, / Cum careat Petrus semine, Paulus agro.*²⁷

Hat hosszabb epigrammát (87–92.) rendtársainak címez, ezekben a megszólítottak laudációját fogalmazza meg. Az utolsó két versben egy Rómában tartózkodó barátját szólítja meg, s óva inti, hogy hazatérjen, mondván: *Dulcia Romanae, cave, desere climata terrae, / Non capit ingenuum Pannonis ora tuum.*²⁸ Szintén ez, a magyarországi latin költészetben is többször megjelenő toposz²⁹ a kiindulópontja annak az epigrammának, amelyben azon kesereg, hogy Pannóniában olyan kevés a költő (28.).

Még mindig a vallásos tematikánál maradva, megfigyelhető a keresztény és a római mitológia – barokk költészetben nem szokatlan – keveredése. A 138. epigramma Jézus és Bacchus kelyhének különbségéről beszél: *Hinc quicumque bibunt, caeli propylaea subibunt, / Pars erit illegis, qui bibit inde, gregis.*³⁰ A bor és mámor istene többször is megjelenik epigrammaiban (119., 48.), amelyek közül az egyik legérdekesebb a kecskeduda szinte enigmatzerű leírása: *In silvis vivus salices carpebat amaras, / Mortuus in Bacchi concitet aede pedem.*³¹ Bacchus természetesen csak egy a Halápy által megidézett mitológiai alakok közül.³²

²⁵ 'Ó, milyen finom lakomát nyújt az a hús a vendégeknek (ti. a férgeknek).'

²⁶ Vö. FRIEDREICH, *I. m.*, 2.

²⁷ 'Senki nem fogja halmozni az égben az üdvös termést, mert Péter vetőmagnak, Pál termőföldnek van híján.'

²⁸ 'Óvakodj elhagyni a római föld édes tájait, Pannonia határai nem fogadják be tehetségedet.'

²⁹ Vö. SZÖRÉNYI László, *Latin nyelvű Árkádia a tizennyolcadik századi Magyarországon* = Uő., *Studia Hungarolatina*, 127.

³⁰ 'Akik ebből isznak, a mennyország tornácaira jutnak, aki azonban amabból (iszik), a törvénytelen nyáj tagja lesz (ti. a pokolba jut).'

³¹ 'Életében az erdőben a keserű fűzfákat tépkedte, halálában a lábat mozgatja Bacchus házában.'

³² Cerberus, Circe, Orcus vagy épp a Styx megjelenése mellett, mely két utóbbi nála a keresztény alvilág szinonimájaként használatos, a római és görög vonatkozások a különféle földrajzi helyek megjelenésében is megragadhatók. Pl. Abyla, Calpe megnevezése az első epigrammában.

Ami Halápy költészetében leginkább „martialisi örökségnek” tekinthető, azok a szatirikus hangvételű jellemrajzok. Kíméletlenül kritika alá vesz bármilyen külső vagy belső emberi tulajdonságot. A 19. versben valakinek a nagy orrát gúnyolja ki, megállapítva: *Plus cerebri nasus, quam caput intus habet*,³³ majd egy másik helyen a nagy orr apológiáját fogalmazza meg: *Defendunt tauros lunatae spicula frontis. / Cornua quod tauris, hoc mihi nasus erit*.³⁴ De szívesen kifigurázza a nagyfejű Apitiust (18.), fejének egyes részeit egy-egy ormótlan tárgygal azonosítva.³⁵ Nem kíméli a reszkető kezű Bibulust, s néhol ízetlennek is érezhetjük tréfáit: *Bracchia sic agit, qui spargit semina, sed tu / Agricolae fuso munus in aere facis*.³⁶ Sokkal jobban foglalkoztatják azonban, Martialishoz hasonlóan, az olyan emberi gyengeségek, mint a gőgösség (63.), a tisztiségekre való túlzott vágyakozás (47.) vagy épp a fősvénység, amit egy elmés szójátékkal fogalmaz meg: *Accipit ignarus sed nunquam dona rependit. Accipiter post haec, non homo Quintus erit*. (61.)³⁷ Láthatjuk, hogy Halápy ezekben az epigrammákban él a legötletesebb megoldásokkal, s bár az ezüstkori szerző témavilága egyértelműen visszaköszön műveiben, ez azonban jellemzően csak kiindulópontot jelent számára. A 104.-ben az esztelen Sabináról mondja: *Nunquam se stultam vidisse Sabina fatetur / Nam speculum raro consulit illa suum*.³⁸ Az iszákosság is szerepel témái között, jót gúnyolódik a részeges költőn, akit nem a mesterségbeli tudás vagy a természettől kapott tehetség, hanem csupán egy kis iszogatós késztet a verselésre.³⁹ Szintén Martialis világát idézik azok a versek, amelyekben az egyes foglalkozások képviselőit választja célpontul. A hullavivő Diaulussal szemben Halápnál a pénzéhes orvos alakja jelenik meg (108.), aki miután látja, hogy betege meggyógyult, kéri az ellenszolgáltatást. A következő epigrammában azonban a betegről „halljuk”, hogy bár fizikailag meggyógyult, de újabb kín gyötri: *Nam patitur magnam flacca crumena phthisim*.⁴⁰

³³ 'Több esze van az orrában, mint belül a fejében.'

³⁴ 'A bikákat félhold alakú homlokuk hegyei védélmezik: ami a bikáknak a szarv, az számomra az orr.'

³⁵ Hasonló módon jár el a 134. epigrammában, ahol a címbe megjelölt Telephus testének egyes részeit azonosítja különféle dolgokkal, majd meg is állapítja: *Non hominem video, sed hiulco vertice montem*. 'Nem embert látok, hanem magasló tetejű hegyet.'

³⁶ 'Így mozgatja kezeit, aki magot vet, de te a földműves feladatát a tágas égben végzed.'

³⁷ 'Kap, de sohasem ad ajándékot a tudatlan. Súlyom lesz ezután, nem ember Quintus.' A humor forrása az *accipit* és *accipiter* szavak azonos tövében, illetve az utóbbi kettős jelentésében ('súlyom', 'kapzsi') rejlik.

³⁸ 'Azt mondja, sohasem látta magát bolondnak Sabina. Mert ritkán kérdezi tükrét.'

³⁹ *Arte fit orator, generat natura poetas, / Qui cum materno carmina lacte bibunt. / Te, Lentine, nec ars, nec te natura polivit, / Sed quaecumque facis metra, bibendo facis*. (45.) 'A mesterség teszi a szónokot, a természetet szüli a költőket, akik az anyatejjel isszák a költeményeket. Téged, Lentinus, sem a mesterség, sem a természet nem csiszolt, hanem ami metrumot írsz, mind italozva teszed.'

⁴⁰ 'Mert kókadózó pénztárcája súlyos sorvadástól szenved.' Hasonló módon alkotnak párt a 115–118. epigrammák.

Szintén a pénzsóvárság, s nem a martialisí advocatusra jellemző szószátyárság a szövegekben megjelenő ügyvédek legfőbb vonása (14., 15.). A pénz mint önálló téma más szövegekben az anyagi és szellemi gazdagság ellentétében jelenik meg (24, 66.), amely toposzra Martialisnál is több példát találni.⁴¹ Sajátos kontextusban foglalkozik a gyógyszerésszel,⁴² de nincs kímélet sem a kérkedő matematikus,⁴³ sem a kémikus számára (20.). A Martialisra jellemző humor vagy a sértő megjegyzések tehát nem állnak távol Halápy világától, azonban verseiből a kortárs poétikák irányelveinek megfelelően teljes egészében hiányzik a pajzán, frivol hang. Leginkább megfigyelhető ez a nőkkel kapcsolatos szövegekben: Halápy versei sincsenek túl jó véleménnyel a nőkről, akiket Éva rossz példáját követő leszármazottaknak tekint, ugyanakkor a Martialisnál oly gyakori erotikus vonatkozások teljességgel hiányoznak szövegeiből (33., 98., 75.).

Ókori elődjéhez hasonlóan Halápy is megfogalmazza a költészetről, illetve más költőkről alkotott elgondolásait, mindezt mások kritikájának keretében teszi. Ezekben az epigrammáiban elsősorban bizonyos formai elgondolásokkal foglalkozik. Már a *Myrias* címében hangsúlyozza, hogy kerüli az *eclipsis* és a *synaloiphe* jelenségét, amit ebben a gyűjteményben is megismétel. A 112. epigrammában egy Virgilius nevű, neoterikusnak nevezett költőt marasztal el, aki halmozza verseiben az *eclipsist*, ami azonban Halápy szerint kerülendő, mivel homályossá teszi a szöveget.⁴⁴ Egy másik költőhöz címzett versében már az említett *syneloephe* jelenségét is kritizálja (155.), de elmarasztalja azt a leoninusokban író költőt is, aki csupán verseinek formájával foglalkozik: *Dicturas florem, sed omitis Abromus odorem, / Cum nil dulce sapis, te fugit omnis apis.*⁴⁵ Ugyanakkor több mint húsz versében maga is leoninust alkalmaz, ami ebben az időben már is kissé idejétmúlt jelenség, hisz a piarista epigrammaköltészetre csak kezdetben, a század legelején volt igazán jellemző a leoninus, s később elsősorban azokban a formákban élt tovább, melyeket énekelve, esetleg hangosan szavalva volt szokás előadni, így elsősorban az ódaköltészetben, mivel nagy divat volt a szapphikus s a többi ódai forma magyaros-rímes változata. Az epigramma ezzel szemben inkább néma,

⁴¹ Vö. 10/27; 10/76.

⁴² *Cum careat cunctis caelestis patria morbis, / Vix erit in nitido pharmacopola polo.* (95.) 'Mivel az égi haza nélkülözi az összes betegséget, aligha lesz a ragyogó mennyben gyógyszerész.'

⁴³ *Quod numeres, addas, iam te super omnia tollis, / Cum bene nec quot sint bis duo, Paule, scias.* (110.) 'Mert számolsz, összeadsz, magadat már mindenek fölé helyezed, miközben nem tudod, Pál, hogy mennyi kétszer kettő.'

⁴⁴ *Hac eclipsis in eclipsis mutatur opacam.* A neoterikus elnevezés itt talán értelmezhető a Janus Panoniusnál is használt értelemben: mint olyan, aki nem az ókori példákat követi.

⁴⁵ 'Virágról akarsz beszélni, de az illatát elhagyod, Abromus, amikor nem kellemesen okoskodsz, elmenekül tőled minden méh.' A humor forrása a *sapis* ige 'izlik' és 'eszés, okos' jelentésének összejátszása.

elmélkedő olvasásra szánt forma.⁴⁶ A legtöbb leoninus epigrammában a közép-metszet előtti szó rímel belső rímként a sorvégi szóval, mintegy hangsúlyozva a metszetet. A leoninusnak egy másik, a magyarországi költészetben kevésbé alkalmazott változatára, amikor sorvégi szó rímel sorvégi szóra, Halápynál egyetlen példát találhatunk, a 122. versben az első sor végének *Iesus* szava alkot rímpárt a második sor végén álló *Deusszal*. Többnyire azok a megoldások a legjobbak, ahol Halápynak sikerül a ragrímét elkerülnie, például: *pridem–fidem* (10.), *sapis–apis, florem–odorem* (35.), *raris–Charis* (43.), *expungi–fungi* ('gombák')(77). A költő a költészetnek nem csupán elméleti kérdéseivel foglalkozik, máshol egyszerűen csak a művészi impotencián ironizál (120.), s az ókori elődhöz hasonlóan az ő gyűjteményéből sem hiányozhatnak az olvasóhoz vagy egy tisztelt barátához címzett ajánlások (23., 94., 151.).

A Halápy életében utolsóként megjelent kötettel mutat rokonságot egy aesopusi történet feldolgozása a víz tükrében látszó „másik” kutya csontja után áhító kutyról (86.). Az ismert történet azonban némileg módosul, miszerint itt a kutya egyenesen belegázol a vízbe az enivalóért, de a vízínövényekbe fennakadva sem ételt, sem menekülési lehetőséget nem talál. A vers utolsó két sora a tanulságot is megfogalmazza: *Tu quoque si dono minime contentus es uno, / Invidiosa sors ne te privet utroque, cave!*⁴⁷ A mese mellett az epigrammák gerincét képező rövid történetekkel más helyen is találkozhatunk (76., 157.).

A Halápy verseiben tapasztalható tematikai sokszínűséget látva azonban a martialis hagyományok mellett figyelembe kell vennünk az alkalmi költészet ama jellegzetességét, mely minden lehetőséget megragadott a versírásra. Így annak a barokk neolatin költészetnek a vonásai, amely Halápy munkásságának ihletője volt,⁴⁸ formai és tartalmi szempontból egyaránt megragadhatók epigrammaiban. Ide sorolhatók azok a költeményei, amelyek a barokk világ játékos életbölcseégeit fogalmazzák meg. A vers címében megjelenő szentenciaszerű megállapítást fejtí itt ki a szerző; hol az *usus omnia facillat*⁴⁹ bölcsességét, máshol a *Qualis homo, talis sermo*⁵⁰ igazságát. Utóbbival kapcsolatban talán nem túl nagy merészség megjegyezni, hogy akár Kazinczy *Írói érdemében* is felfedezhetjük még ennek a hagyománynak a nyomait.

⁴⁶ JELENITS, *I. m.*, 181.

⁴⁷ 'Ha egy ajándékkal sem vagy megelégedve, vigyázz, nehogy a sors mindkettőtől megfosszon.' A kutya kapcsán szintén eszünkbe juthat a martialis filozófus, vagy épp Manneia kuttyuskája, természetesen egészen más kontextusban.

⁴⁸ SZÖRÉNYI, *Latin nyelvű Árkádia...*, 124.

⁴⁹ 'A gyakorlat mindent könnyebbé tesz.'

⁵⁰ 'Olyan a beszéd, amilyen az ember.'

Az Árkádia-tag Faludi Ferenc magyar nyelvű költészetéből jól ismert motívum a szerencse forgandósága, amely Halápy számos versének szintén kiindulópontja volt. A sors *fallax* jelzővel jelenik meg a 41. epigrammában, míg a 39. a szerencse változandóságára (*inconstantia*) figyelmeztet: *Heu cave! Dum sortis blanditur adorea, mortis / Victima si fies, quam sit acerba, scies.*⁵¹

A neolatin költészetben nagy népszerűségnek örvendő verstípus a *kronostichon*, melynek Halápy hazánkban az egyik legnagyobb mestere volt,⁵² s amelyre szintén találni példát a vizsgált költemények között. Egy baráthoz szól a 143. epigramma, melynek első két, jókívánásokat megfogalmazó sora rejti s megjelölni szándékozott 1743-as évszámot: *VIVE Dies Latas, Ut soL, tUa fULgeat aetas; / Ut dent Ista: pIIIs Vota Litabo DIIs.*⁵³ A gyűjtemény 131. darabja egy anagramma, mely Halápy kiadott költeményei között is nagy számban található. Itt a *nasus* szót egy kérdéssé alakítja: *Dic mihi cum tanta subolete proboscide, quid sis! / An sus? Responsum dat tibi nasus: ita.*⁵⁴

Bár a kortárs alkalmi költészetre jellemző az aktualitások, olykor a politikum megjelenése, mindez, talán épp a műfajnak köszönhetően, szinte teljes egészében hiányzik a gyűjteményből, kivéve talán az említett „Pannonia szellemi sivársága” toposzt, vagy az 58. epigrammát, amely azt illusztrálja, hogy az az ország szerencsés, amelyet egy ember irányít.

Halápy költeményeinek e rövid áttekintése nyomán is látható, hogy a költő követi a martialisi hagyományokra épülő, neolatin epigrammaírás irányelveit. E hagyományok egyszerre jelennek meg szövegeiben. A nyomtatásban megjelent és most bemutatott epigrammáinak nagy száma is mutatja, hogy könnyedén verselt, ötletes megoldásai bizonyítják, hogy a megbízható kismester kezével alkalmazta a műfaj formai, tartalmi követelményeit. Bár irodalmi munkássága nem produkált önérvényű alkotásokat, tevékenysége mégis nagymértékben szolgálta a korabeli piarista költészet kibontakozását, s növendékei közül a kortárs európai szellemi élet többeket egyenrangú tagjának ismert el. Mindezeket figyelembe véve megállapítható, hogy az újkori neolatin költészet kutatása „önmagában” sem érdektelen, ugyanakkor a nyomában kibontakozó magyar nyelvű irodalom vizsgálatával kapcsolatban is új perspektívák vethetők fel.

⁵¹ 'Jaj, vigyázz, míg a sors ajándéka kedvez, ha a halál áldozatává válsz, megtudod, milyen kegyetlen.'

⁵² Vö. SZÖRÉNYI, *Latin nyelvű Árkádia...*, 124.

⁵³ 'Élj hosszú napokat, úgy ragyogjon az életed, mint a Nap; hogy ezeket megadják, a kegyes isteneknek áldozatot mutatok majd be.'

⁵⁴ 'Mondd meg nekem, oly hosszú ormánykinövésed, ki vagy! Talán disznó? Választ ad az orrod: Bizony az.'

Filozófia és személyes irodalom

*A bihari remetében**

*Kinek legyen előttem annyi hitele,
hogy szavára én, Énségemet meg-
tagadjam, és általa természetemből
ki vetkezzem?**

A bihari remete Bessenyei György művei között különleges helyet foglal el. Az idős író tudatában van műve újdonságának és eredetiségének: „Soha magyarul nyomtatot irással, még ily formában okoskodni nem kívántak” – írja *Jegyzés* című utószavában. Arról is beszámol a befejezés pillanatában, milyen kivételes szellemi erőfeszítés árán született meg műve: „valamit még irtam, soha annyira mint ez, meg nem szorongatot”. Fontosnak tartja azt is, hogy olvasója tisztában legyen a megoldott filozófiai kérdés jelentőségével: „Az egész emberi természetet, [...] rövid summába venni” (474). De vajon mit ért ez alatt Bessenyei? A mű kettős címe arra látszik utalni, hogy a filozófusnak sikerül összeegyeztetni azokat az ellentmondásos etikai kérdéseket, amelyek az ember kettős meghatározottságából származnak. A mű első része – *A bihari remete* – a természetben élő ember gondolkodásával és cselekedeteivel kapcsolatos dilemmákra keres választ: a magányos bölcset arról elmélkedik, hogyan függ össze az emberi természet Istennel és az őt körülvevő világgal. Az elmélkedés végén a bölcset úgy határozza meg, hogy visszatér az emberek közé: „barlangját el hagyván falusi papságra megyen hol buzgóságát, szolgálattyaival egybe köthesse” (429). A mű második része az előző gondolatokra építve az embert történelmi és társadalmi lényként kívánja megérteni – ahogyan az alcím megfogalmazza: *a világ így megyen*. Létezik-e a világban a rossz, képes-e az ember az együttélésre, fel tudja-e fogni és tudja-e követni a természet igazságát? Csalódva abban, hogy a tudományok és olvasmányai segítenek a válaszadásban, saját tapasztalataira és meggyőződésére alapozza gondolatmenetét, ahogyan mottóul választott idézetünk is sugallja. Ez a döntés együtt

* A tanulmány a T 43374 sz. OTKA-pályázat munkálatai során íródott.

** BESSENYEI György, *Prózai munkák 1802–1804*, s. a. r. KÓKAY György, Akadémiai, Budapest, 1986, 381. (A továbbiakban a hivatkozott oldalszámok erre a kötetre vonatkoznak.)

jár a filozófiai próza legszemélyesebb formájának választásával, amelyben az általános filozófiai kérdések és az önmagáról való gondolkodás összefonódnak.

Az emberi természet megértésének filozófiai kérdését már 1777-ben úgy fogalmazta meg Bessenyei, mint az elképzelhető legnagyobb kihívást: „Mitsoda nagy vigasztalásomnak esmérném, ha e' Scilla 's Charibdis között a' természet igazságának golyobissát minden ember számára öszve tapasztathnám. Ezen örömmre vonatattván kívántam belső hányattatásomat Tisztelt Professor Uram elibe terjeszteni, ki e' dologban vagy halgatásra, vagy tovább való fáradságra fog inteni.”¹ A morálfilozófiai kérdés megválaszolásának dilemmáját, amelyet a felvilágosodás szinte minden filozófusa felvetett, Bessenyei így foglalja össze: „Ha penig kéntelenítettni fogunk a' természetnek igazságát felére érzésből felére okoskodásból fel-állítani, kívánsággal akarván fel-keresni azt a Tudóst, ki e' két dolognak közép erére vezetne, honnan mindeniknek hatalmát 's térségét két felől meg láthatnám. Erre pedig igen nagy szükségünk van, mert a' természetnek törvényeit, tsupán józan okoskodás szerint meg-határozni vagy tsak a' szivnek-érzésihez szabni, felette nagyon meg-különböztetett dolgok egymástól.”²

Első alkotói korszakának több írásában találkozunk olyan gondolatmenettel, amelytől azt remélhette, hogy közelebb viszik a válaszhoz. Németül írt prózai művében, *A magány foglalatosságai* című munkájában megpróbálja feltárni az összefüggéseket Isten, a világ rendje és az emberi értelem, a természet törvénye és a társadalom etikai problémái között. Művében sok, közvetlenül is idézett forrást használ, amelyek nincsenek mindig összehangolva, így filozófiai koncepciója heterogén, noha hangneme magabiztos.³

Verses műveiben is jelen van ez a kérdés, mint az ember létezésének filozófiai problémája. Az egzisztenciális problémákat saját személyére vonatkozó kérdések formájában veti fel az 1773 és 1776 között született *Bessenyei György magához* című költeményében: „Ki vagyok? Mi vagyok? Merül s miből jöttem? / Hol voltam? S hogy esett hogy világra lettem?”⁴

A válaszban Isten mibenléte, a világ rendje és az ember természete kérdéskörét köti össze a filozófus. Időskori verses művei közül a legárnyaltabb és legteljesebb megfogalmazásokat *A Természet Világában* olvashatjuk. Ez a hosszú időn át érlelt bölcséleti költemény – *A bihari remetéhez* hasonlóan – filozófiai összegzés a természetről, az emberről, a társadalomról és az erkölcsi értékekről. Gondolatait filozófiai költeményében úgy fogalmazza meg, hogy az emberre általában

¹ BESSENYEI György, *Egy Professorhoz = Bessenyei György Társasága*, Bécs, 1777, 49.

² *Uo.*, 48.

³ A kérdésre vonatkozóan lásd Kókay György bevezető tanulmányát: BESSENYEI György, *Idégen nyelvű munkák és fordítások 1773–1781*, s. a. r. KÓKAY György, Akadémiai, Budapest, 1991, 34.

⁴ BESSENYEI György, *Költemények*, s. a. r. GERGYE László, Akadémiai, Budapest, 1991, 199.

vonatkoznak, a személyesség nem kap benne olyan nagy szerepet, mint a fiatalkori versben vagy az ugyanabban az időszakban keletkezett prózai műben.⁵

A filozófusok életük alkonyán készült személyes műveikben gyakran keresnek választ arra a kérdésre, hogyan alakult sorsuk, hogyan használták ki lehetőségeiket, megvalósították-e terveiket, milyen örökséget hagynak az utókorra. *A bihari remetét* is olvashatjuk ilyen módon, hiszen önéletrajzi utalások szövik át az egész művet. Bessenyei nem elsősorban életének alakulására akar fényt vetni, sokkal inkább gondolkodásában próbál meg rendet rakni, legnagyobb filozófiai dilemmáit próbálja megválaszolni, úgy, hogy olvasói számára is nyilvánvalóvá tegye gondolkodásának főbb elemeit. Már a mű felépítése lehetővé teszi, hogy bemutassa, melyek azok a filozófiai kérdések, amelyekben mindig (többé-kevésbé) azonos volt önmagával és különbözött másoktól. Ugyanakkor *A bihari remeté*-ben munkásságában egyedülálló személyes formát választ Bessenyei az elbeszélő megkettőződését lehetővé tevő fiktív szereplő közbeiktatásával.

A személyes irodalom egyik legismertebb formája az önéletrajz, de számos más műfaji változata is előfordul. *A bihari remeté*-ben Bessenyei nem az önéletrajzi formát választja. Bár sok a műben az önéletrajzi jellegű elem, a műfaj legfontosabb jellemzői hiányoznak belőle. Nem találunk benne eseménytörténetet, és az író csak helyenként tekint vissza életének, személyiségének történetére. Nincs benne önvédelmi szándék. Nem jellemzi a szerző, az elbeszélő és a főszereplő azonossága.⁶

A mű Bessenyei gondolatainak előadása egyes szám első személyben, énje azonban – a személyes elbeszélői forma használata ellenére – nem jelenik meg közvetlenül a műben.⁷ Az elbeszélő az első mondatról kezdve színre visz egy elképzelt személyt, a „Bihari Remetét”, ő lesz a főszereplő, az elbeszélő megkettőződése, aki egyes szám első személyben beszél. A kezdettől jelen levő szereplőnek köszönhetően a szerző életéből felidézett utalások áttételessé válnak. A szerző önmagától eltávolodva vall fiatalságáról: „Ifiúságában úgy látta, hogy az emberi értelem mindenre ki terjedvén, mindent ki tanulhat, és meg is foghat, valamit tsak érzésében vagy látásának határában fel tanulhat. Ere magánosság, örökké

⁵ Itt is kérdésekkel indítja gondolatmenetét, de módosítja a megfogalmazást: „Merül jösz.? min állasz? mit tsinálsz? hova mégy?/ 'S Hogy erőre mehes, magadból még mit tégy?” BESSENYEI GÖRGY, *Időskori költemények*, s. a. r. PENKE Olga, Balassi, Budapest, 1999, 272. A témáról részletesebben a bevezetőben (*Uo.*, 60–63).

⁶ Vö. Philippe LEJEUNE, *Önéletírás, élettörténet, napló*, ford. BÁRDOS Zsuzsanna és mások, l'Harmattan, Budapest, 2003, 18–33.

⁷ Emiatt az önéletírás letgátabb definíciója sem alkalmazható rá, amely például Montaigne *Essai-jét* is a műfajba sorolja. Georges GUSDORF, *De l'autobiographie initiatique à l'autobiographie genre littéraire*, Revue d'Histore Littéraire de la France 1975, 959–1002; Damien ZANONE, *L'autobiographie*, Ellipses, Paris, 1996, 37.

tartó olvasás, és éjjeli nappali gondolkodás kellett”. (375) Ebben a részben mutatja meg egyéniségének sajátosságait, s másoktól való különbségét, amelyet nemcsak ő maga vett észre, idézi azoknak az ítéletét is, akiknek a társaságában élt és akik egyéniségének, viselkedésének sajátosságait gyakran elutasították: „Miért ögyelegjek, mond magában, az emberek lármája közt, hogy ez jobbrul taszítson, amaz balrul huzzon? az bolondnak állítson, ez magasztallyon.” (376) A Remete alakján keresztül ad általános képet egyéniségéről és utal életének a megszólalást megelőző magányos időszakára.

A személyes irodalomnak vannak stilisztikai, retorikai és nyelvi jellemzői: az egyes szám első személyű elbeszélés, az olvasó megszólítása, és gyakori benne az elbeszélő megkettőződésének játéka is. Alapvető jellegzetessége, hogy szerzője meg van győződve létezése egyedi, sajátos jellegéről és arról, hogy különleges egyénisége másokat is érdekel. Az egyén bemutatása jelenti a mű központi gondolatát, noha nem ad teljes és közvetlen képet róla.⁸

Bessenyei már a dedikáláshoz olyan személyt választ (gróf Bánfi Györgyöt), akit egyéniségének egységével és eredetiségével jellemez: „életébül erkölcsébül olyan érdemü egyetlen egy valóságot formál[na]k bölcsessége és cselekedetei] melyhez a körülötte, véle élő halandók közzül senki ne hasonlított”. (373)

A *bihari remete* bevezetője magányos bölcslet visz színre, akinek fiatalsága Bessenyeiére emlékeztet. Rajta keresztül emlékezik a tanulmányokkal eltöltött fáradtságos évekre, amikor egymásnak ellentmondó olvasmányai „tsatázó tenger”-ré váltak és nem csillapodó reményére, hogy „a természet titkait mingyárt” felfedezi. A bemutatást lezáró gondolatban idézi fel a kényszerű magányos bölcselkedés nehéz időszakát: „elmjében magát tiz esztendeig főzné és gondolatnak tengerében uszni kezdene”. Érdemes odafigyelni a meghódítandó tudásnak a tengerrel való asszociálására, amely a bevezető részben kétszer is előfordul (375–377). A Remete meditálásának első mondatata is (amelyben az egész megismerésére képtelen részként jelenik meg a gondolkodó ember) ezzel a hasonlattal indul: „Mit tegyek hát e feneketlen méjségü és véghetetlen ki terjedésü dolgoknak tengerében, melynek színén, annak nagyságához képpes, nem vagyok testemben egy mustár mag?” (378) A hasonlat még a mű végén, a *Jegyzésben* is jelen van „Gondolat tenger áradt fejemre”. (474) A tengerre utalás a szövegben újra és újra előkerül, amikor egy megoldhatatlan kérdés miatt félbeszakad a gondolatmenet („fejünkön felül tsap”). Ez a stilisztikai elem *A bihari remete* folytatásában, a formailag sok eltérést mutató *Az értelemnek keresése* című műben is megmarad, ahol már nem jelenik meg a Remete elképzelt alakja (469, 479, 533, 551).

⁸ Lásd Sébastien HUBIER, *Littératures intimes*, A. Colin, Paris, 2003, 33–37. Roland Mortier Rousseau személyes írásaiban tár fel hasonló szándékot: *Rousseau et la dissemblance* = Uő., *Le Coeur et la Raison*, Voltaire Foundation, Oxford, 1990, 323–335.

Az elbeszélő bevezetőjének végén megjelenik a Bihari Remete, akinek alakját Bessenyei gyönyörű természeti képben mutatja be. A narrátor háttérbe kerül, teljesen átadja helyét ennek a szereplőnek. Eckhardt Sándor figyelt fel arra, hogy ennek a jelenetnek a szerkesztése emlékeztet Jean-Jacques Rousseau *Emiljének* IV. kötetére, ahol a szavojai káplán megjelenik. A két mű gondolatmenetében is feltárt hasonlóságokat és több konkrét szövegegyezést.⁹ Kifejezte reményét, hogy Bessenyei időskori filozófiai prózája értékének megfelelő méltatást kap. Kókay György kiváló kritikai kiadása jelenti a legfontosabb lépést ezen az úton.¹⁰ Kutatásaihoz kapcsolódva szeretnénk elemezni Bessenyei elbeszélési módjának sajátosságát, és feltárni, hogyan függ össze ezek változása a mű gondolati láncával. Arra is választ keresünk, hogy az elbeszélő megkettőződése hogyan járul hozzá egy viszonylag egységes filozófiai rendszer megvalósításához, amelynek megteremtése az író más prózai műveiben kevésbé sikerült. Elemzésünkben azt is megvizsgáljuk, milyen kapcsolatban van az elbeszélési mód és a filozófiai gondolatok rendszere Rousseau művével.

Még egy rövid kitérőt szükséges tennünk Rousseau hatása kapcsán. Bessenyei gyakran hivatkozott rá, főleg fiatalkori munkáiban. Az elemzett műben nem utal a francia filozófusra, ami nem meglepő, hiszen az időskori munkákban ritkán idézi forrásait. Ismerte értekezéseit, társadalomelméleti írásait és *Emiljét*, noha ennek csak *A szavojai káplán hitvallása* című része hatott rá nyilvánvalóan. Az *Emil*, amely 1762-ben jelent meg, kivételes európai népszerűségnek örvendett. Semmilyen jel nem utal arra, hogy Bessenyei ismerte volna a *Vallomásokat*, amely jóval Rousseau halálát követően jelent meg, első része 1782-ben, második része csak 1789-ben. Ez azért érdekes, mert a pedagógiai regény idézett fejezete is a felvilágosodás legmarkánsabb személyes irodalmához tartozik, amelynek azonban ezt a jellegét Rousseau kifejezetten önéletrajzi művei elhalványítják.¹¹

Rousseau káplánját a szakirodalom „maszk”-nak tekinti.¹² *A szavojai káplán hitvallása* című részhez választott elbeszélői forma igyekszik eltakarni a gondolatmenetért felelős szerzőt. Ez a szövegrész Emil vallásos neveléséhez kapcsolódik, Rousseau a nevelési regénybe illeszti bele. Emil nevelője, aki ifjú tanítványa neveléséért és a nevelés folyamatának elbeszéléséért egyaránt felelős, itt a korábbiakban alkalmazott és a közvetlen tapasztalatokra épülő módszert és a személyes

⁹ ECKHARDT Sándor, *Bessenyei és a francia gondolat*, EPhK 1919, 205–217 és 1920, 43–53.

¹⁰ Lásd Kókay György ezekre a kérdésekre is kiterjedő bevezetőjét és jegyzeteit: 50–70.

¹¹ Ide tartoznak elsősorban a *Vallomások [Confessions]*, az *Egy magányos sétáló álmodozásai [Rêverie du promeneur solitaire]* és a *Párbeszéddek. Rousseau, Jean-Jacques bírója [Dialogues. Rousseau juge de Jean-Jacques]* című művek.

¹² A téma értő bemutatása Pierre Burgelin bevezetőjének *Rousseau et les masques* és *Le Vicairé savoyard* című fejezeteiben, amely a mű kritikai kiadásához készült: Jean-Jacques ROUSSEAU, *Émile. Éducation. Morale. Botanique*, Gallimard, Paris, 1969 (a továbbiakban: *Émile*), cxxvii–cxlvi.

elbeszélést félbeszakítja. A regénynek ebbe a különálló részébe új alakokat kapcsol, az elbeszélő a „szavojai káplán” lesz, aki nem is Emilnek, hanem egy fiatalembernek mondja el gondolatait Istenről és a világról. Hallgatója harmincéves korában, külföldön, szerencsétlen körülményei miatt a kálvinista vallásáról kénytelen volt áttérni a katolikusra. Érzelmi mélyhulláma idején találkozik a káplánnal, aki bizonytalanságait igyekszik eloszlatni hozzá intézett beszédében. A káplántól a szót sem ő, sem a nevelő nem veszi át. A „hitvallás” megismerése ugyanakkor segít Emilnek megérteni az Istennel, a világgal és az emberi természettel kapcsolatos kérdéseket. A káplán beszédjének lejegyzéséhez Rousseau még egy alakot kitalál, aki a teljes szöveget lejegyezte (őt „auteur du papier”-nak nevezi).¹³ A nevelő még arról is tájékoztatja az olvasót, hogy a lejegyzést követően átalakította a szöveget, mert Emil számára könnyebbé kellett tennie a bonyolult filozófiai rendszert. Az előadott meditáció tehát több szereplő alakján szűrődik át. A protestáns hitről a katolikusra való áttérést fájdalmasan megélt Rousseau számára az elbeszélő megsokszorozódása a rejtőzködést jól biztosítja, sehol nem kell közvetlenül megszólalnia. Ugyanakkor a káplán megfogalmazásaiban nyilvánvaló a szándék, hogy a választott vallás kérdésében semlegesnek mutakozzék. Három vallásról beszél Európában: a keresztény, a török (mohamedán) és a zsidó vallásról, és arról is nyilatkozik, hogy katolikus papként a protestánsokat is gyámolítaná. Istent a világ rendjét biztosító magasabb rendű értelemnek tekinti, aki azonban nem azonos a világgal.¹⁴ A kinyilatkoztatás, a tételes vallások ebben a felfogásban értelmetlenné válnak. Rousseau vallásfilozófiájában különleges helyet foglal el a „hitvallás”, amelynek személyessége nyilvánvaló, annak ellenére, hogy egy pedagógiai regényben kapott helyet és hogy írója többszörös áttétellel fogalmazta meg benne gondolatait. A „maszk” az író és az olvasó számára érdekes, a korabeli cenzúra természetesen azonnal elítélte (és el is égettette) az *Emilt*, és kiváltképpen hevesen bírálta *A szavojai káplán hitvallása* című részt.

Bessenyei érzékenysége a téma iránt nem kizárólag filozófiai érdeklődés. Az *Emil*ben szereplő alak, aki a káplán hallgatója, bizonyára benne is felidézte saját áttérését. A magyar író azonban Rousseau-tól egészen eltérően formálja meg Remetéjét. Az egyes szám első személyben fogalmazó elbeszélő – ahogyan

¹³ „Kezeskedem, hogy az itt közlendő tények igazak, s hogy valójában megtörténtek annak az írásnak a szerzőjével, melyet most idemásolok.” Jean-Jacques ROUSSEAU, *Emil vagy a nevelésről*, ford. GYÓRY János, Tankönyvkiadó, Budapest, 1978 (A továbbiakban: *Emil*), 230; „Je garantis la vérité des faits qui vont être rapportés. Ils sont réellement arrivés à l’auteur du papier que je vais transcrire.” *Émile*, 558.

¹⁴ „Isten most már nem testi és nem érzékelhető. A legfőbb Értelem, amely a világot mozgatja, nem azonos többé a világgal.” *Emil*, 254. „Dieu n’est plus corporel et sensible; la suprême intelligence qui régite le monde n’est plus le monde même.” *Émile*, 592.

már említettük – a bevezetőben neki tulajdonítja Bessenyei életének néhány eseményét. Mindent tud róla: gondolatait és érzelmeit ismeri („magában el tökélli”, „nem úgy érti osztán a remete okait” 429, 434). A Remete magányos, nem lép kapcsolatba senkivel. Az elbeszélő nem helyezkedik a hallgató szerepébe, noha ő jegyzi le a Remete gondolatait, és amikor számot ad mozgásáról, akkor is inkább csak tagolja a szöveget és nem törekszik a láttatásra: „barlangjából ki kél”, „hives barlangjába le botsátkozik”, „fohászkodásait végezvén, egy kevesse halgatásnak adgya magát, és más tárgyak felé fordul” (377, 400, 419). Bessenyeinél nem maszkokról, hanem az elbeszélő megsokszorozásáról van szó. Ezért is érdekes, hogy a magyar filozófus nemcsak hasonló gondolatokat és gondolatmenetet tulajdonít a Remetének, mint amilyeneket Rousseau káplánja vall, de még vágyaik is egybeesnek – ő is falusi pap akar lenni. A Remete, akinek elmélkedése a legnehezebb vallási kérdéseket megválaszolja és logikus rendbe kapcsolja, elhalványodik és eltűnik, amikor a kételyek sokasodnak és amikor a rousseau-i gondolatmenettől jelentősen eltér a magyar filozófus. „Énségét” a két alakon keresztül árnyaltabban tudja megfogalmazni. Másága, azaz a többiektől való különbsége is felerősödik a megkettőződésnek köszönhetően: ezt hangsúlyozza a bevezető és több jegyzet is, a meditáció szövegén kívül.

A „hitvallás”-t bevezető tájleírás Rousseau-nál egy beszélgetés színhelyét mutatja be, elemei Bessenyei leírásához hasonlóak: az évszak (nyár), a napszak (napfelkelte), a táj (helyek, folyó), a látószög (magaslat), a közeli (fák) és a távoli táj (házak). A kép lezárásában Rousseau a kitarulkozó természet nagyszerűségét a beszélgetés témájaként jelöli meg.¹⁵

Bessenyei a meditáció színhelyéül választott tájat mozgásban mutatja be. A „négy éltető elem”: a tűz, a föld, a víz, a levegő,¹⁶ amely a természeti környezetet adja, éppúgy jelen van benne, mint a távolabb látható városok és falvak a bennük zajló élettel.¹⁷ A képet a fények élessége (ragyogás, tündöklés), a színek pompája (piros, arany, gyöngyszín) és a hangok teszik elevenné. Bessenyei elbeszélője a leírt táj funkcióját Rousseau-tól eltérően jelöli meg: az „Ég és Föld között” fekvő helyszín lehetőséget ad a Remetének, hogy „lelkét felemelje” és hogy elmélkedését „Isten és emberek előtt” adja elő. Ez a meditációs táj érdekes hasonlóságokat mutat a *Tariménes útazása* című regény ritka tájleírásaival, így a

¹⁵ „Mintha a természet minden pompáját kítarta volna szemünk elé, hogy témát nyújtson beszélgetésünkhöz.” *Emil*, 234. „On eut dit que la nature étaloit à nos yeux toute sa magnificence pour en offrir le texte à nos entretiens.” *Émile*, 565.

¹⁶ A tűz = „a Nap, e Világnak elevenítő, és éltető tűz[e]”, a föld = „Bértz”, „térsegek, halmok, hegyek”, a víz = a „Kőrös, tekervényes folyásával”, a levegő = „Párája, felette szélyel el terült, mely fellyeb fellyeb emelkedvén magát a magas Egekhez tsatolta.” (377)

¹⁷ „pásztorok sikkangatása”, „barmok bőgése”, „szolgálóknak kiabálása” (377)

királynő megjelenését előkészítő képpel, amely a naplementét mutatja meg hasonlóan gazdag színekkel, de ahol a város mozgalmassága betör a természeti képbe, s még inkább Trézéni lakóhelyének bemutatásával, ahol a magányos bölcset az író hasonló elemekből építkező természeti képpel jellemzi.¹⁸

A Remete elmélkedése módszertani kérdéssel kezdődik: honnan induljon el gondolkodásában, és mi legyen annak az alapja? A létezés alapkérdését olvasmányai alapján így teszi fel: „vagyok é valósággal”? Válaszának kiindulópontja saját maga lesz és saját tapasztalatai: „magamat tapasztom. Valamit másoktól hallottam, fíre teszem, úgy keresvén magamat, mintha magamban lettem volna világra, minden más okoskodó léleknek hallása és ismérte nélkül.” (380) A kartézianus módszert követő logika Rousseau első igazságként feltüntetett gondolatát idézi,¹⁹ a létezést a tapasztalással azonosító gondolatot, amely az érzékeknek kiemelt szerepet tulajdonít, miközben a másoktól származó tudást háttérbe helyezi. Ehhez a logikához kapcsolódik a létezést az érzéssel azonosító gondolat is: „Az érzés legnagyobb tanubizonyosság mindenre. Vagyok, mert érzem magamat.” (389)²⁰

A Remete első filozófiai gondolatsora a szabad akaratra vonatkozik. Úgy véli, hogy ennek létezése elengedhetetlen „Énsége” egységének biztosításához. Az egyes emberek szabad akaratát igyekszik összeegyeztetni Isten mindenhatóságával. Bessenyei számára ez a tétel kivételesen fontos, ezért is teszi gondolatmenete élére. Első fejezetének logikája feszes, a kiválasztott gondolatra koncentrálni, nem tesz semmilyen kitérőt. Rousseau-nál ez a gondolat később következik, és más kérdésekkel is összefonódik. Bessenyei elhagyja a gondolatmentben a káplán első két „hittételét”: Isten létének bizonyítását, aki a világ mozgatója és a világ rendjének biztosítója, és azt a gondolatot sem itt találjuk, miszerint az ember a föld szerencsétlen királya, természetének ellentmondásai miatt. A szabad akarat kérdése a francia műben a harmadik „hittétel”.²¹ Bessenyei nem tér ki sem arra, hogy a rossz az embertől függ és nem az Istentől, sem arra, hogy az egyén azonosságát az emlékezés biztosítja.²²

¹⁸ BESSENYEI György, *Tariménes útazása*, s. a. r. NAGY Imre, Balassi, Budapest, 1999, 332–333, 196–197.

¹⁹ Rousseau a „De ki vagyok én?” „Mais qui suis-je?” kérdésre adott választ nevezi első igazságának: „Létezem, és megvannak az érzékeim, melyek révén benyomások érnek.” *Emil*, 238. „J'existe et j'ai des sens par lesquels je suis affecté.” *Émile*, 570–571.

²⁰ Ez a gondolat is Rousseau-tól származtatható: „Érzékeléseim énbennem mennek végbe, hiszen éreztetik velem létezésemet.” *Emil*, 238. „Mes sensations passent en moi, puisqu'elles me font sentir mon existence...” *Émile*, 571.

²¹ „Az ember tehát szabad a cselekedeteiben, s mint ilyen egy anyagtalan szubsztancia indítása alatt áll. Ez az én harmadik hitcikkelyem.” *Emil*, 250. „L'homme est donc libre dans ses actions et comme tel animé d'une substance immatérielle; c'est mon troisième article de foi.” *Émile*, 586–587.

²² „Azt jól tudom, hogy az én azonossága csak az emlékezet útján hosszabbítható meg, s ahhoz, hogy valóban ugyanaz legyek, emlékezniem kell, hogy voltam.” *Emil*, 252. „Ce que je sais bien

A *Lelki isméret* című következő rész az emberi akarathoz kapcsolódik. A különbözőség kérdését veti fel, amely, mint láttuk, írásának egyik visszatérő motívuma: hogyan lehetnek az emberek bűnözővé, ha a lelkiismeret isteni adomány? Nemcsak saját tapasztalatai, hanem az emberiség történelmének eseményei is kétségessé teszik a választ. Ezek a nyugtalanító kérdések gondolatmenetét két irányba terelik. Az ember mint társadalmi lény ellentmondásos, ezért önmaga és Isten felé fordul, a Remete is úgy határoz, hogy önmagát kutatja: „magam leszek világ magannak”. Másrészt az ember természeti lényként önmagán keresztül megérthető: „Él bennem a természet. Világ ő magának”. (386–387) A külső világtól való elzárkózás Rousseau módszerét idézi.²³

Ezek a morális kérdések azonban a világ rendjének és Isten mibenlétének megértését is feltételezik, ezért imával fordul Istenhez. Imája a természetvallás megfogalmazása. A Remete a korábbiakban Istent nevezte „úr”-nak, „istenség”-nek, a „világ oka”-nak, „örökké való böltsesség”-nek. Az imában és az ezt követő fohászokban az Isten egyedüliségét még inkább egyértelművé tevő terminológiákat keres: „Örök Rend”, a „Nagy Természet” teremtője, a „világnak Istene”, a „természetnek URA”, „Mindenhatóság”, „Látható Láthatatlanság”, „Végzetlen ki terjedésben álló hatalom”, „egy gondolat, egy Látás, egy akarat [...] az örök időkben” (388–389). Az ima nyomai nem lelhetőek fel a francia műben, amelyet ugyanakkor kétségkívül jellemez a filozófiai terminológiák gazdagsága Isten megnevezésében.²⁴

Ebben a szövegrészben, ahol *A bihari remetében* erősen érezhető a Rousseau-mű gondolati hatása, jól látható, hogy Bessenyei a francia író logikáját és írásmódját követi, amelyet aztán saját gondolatainak bemutatására használhat fel. A káplán hitvallásának retorikai és gondolati szempontból legismertebb része, amely a lelkiismeretet isteni ösztönnek nevezi, Bessenyeinél elemeiben és a műben szétszórva figyelhető meg.²⁵ Bessenyei a lelkiismeret kérdését Rousseau-hoz

c'est que l'identité du moi se prolonge par la mémoire, et que pour être le même en effet, il faut que je me souvienne d'avoir été.” *Émile*, 590.

²³ „Szálljunk magunkba...”, „...hitemet eredeti és kezdetleges fogalmaira korlátoztam.” *Emil*, 256, 276. „Rentrons en nous-même...”, „...j'ai resserré ma foi dans les notions primitives...” *Émile*, 596, 624.

²⁴ Vö. André ROBINET, *Lexicographie philosophique de „nature” dans la Profession de foi du vicaire savoyard*, Études sur le XVIIIe siècle, (5) 1978, 23–42.

²⁵ „Lelkiismeret! Lelkiismeret! Isteni ösztön, halhatatlan égi szózat, egy tudatlan és korlátozt, de értelmes és szabad lény biztos vezetője, csálhatatlan bírása jónak és rossznak, te teszed az embert Istenhez hasonlónak! Neked köszönhető, hogy természete kiválóvá lesz, cselekedete erkölcsössé.” *Emil*, 260. „Conscience, conscience! Instinct divin, immortelle et céleste voix, guide assuré d'un être ignorant et borné, mais intelligent et libre; juge infaillible du bien et du mal, qui rends l'homme semblable à Dieu; c'est toi qui fais l'excellence de sa nature et la moralité de ses actions...” *Émile*, 600.

hasonlóan összekapcsolja az emberi természet sajátosságairól való elmélkedéssel. A Rousseau-i filozófia terminológiai az emberi természet jellemzésére – érzés, érzékenység, szánakozás, félelem a fájdalomtól – a magyar szövegben is gyakran előfordulnak.

A magyar filozófus akkor távolodik el és száll szembe Rousseau gondolataival, amikor az a tudománnyal alátámasztott lelkiismeret veszedelmes voltáról elmélkedik. Ettől kezdve már csak egy-egy kisebb szövegegyezés mutatható ki. Nem veszi át sem a Rousseau művében található dialógust, sem a kinyilatkoztatásról mondottakat.

Az elbeszélő hosszabban megszakítja a Remete elmélkedését egy lábjegyzettel, ahol a Remete gondolkodásának menetét és okait magyarázza, odafigyelve arra is, hogy „a gyengébb olvasóknak elméjekre homályt ne borítottson”. Nyilvánvalóan megfogalmazza azt a Rousseau-étől alapvetően eltérő véleményét, miszerint „a lelki ismétel valósággal két féle: Természetből és tudományból való”. (399)

A forrástól való eltávolodással párhuzamosan az elbeszélés módja is megváltozik: átalakulnak a külső körülmények (a napszak), a narrátor az elbeszélést fokozatosan újra magára vállalja, és ezt követően már csak időről időre utal a Remete jelenlétére és gondolataira. Felidézése lehetővé teszi a vezérmotívumokhoz való visszatérését. Ebbe a szerkezeti részbe kerül például a lelkiismerethez intézett fohász, amely kétségkívül Rousseau korábban már említett és idézett szövegére utal: „Ó! Lelki ismétel! Menyűl alá szállot szabad akarat, és ragyogó böltsesség, tsak te vagy egyedűl ditsőssége az embernek, és jó neved magadnak?” (419)

A filozófiai módszer a következő részben módosul. Megmarad az alapja: a gondolkodó egyén saját érzelmeire épít. De új témák felvetése helyett még egy ideig az eddigieket gondolja tovább, a már tárgyalt kérdések új megvilágításával (lelkiismeret, szabad akarat, a hit sokfélesége), a témák új irányba mozdításával, valamint új terminológiák említésével (test és lélek, élet és halál). Megkezdődik lassan a filozófiának egy eddig nem tárgyalt területéhez tartozó kérdéskör tárgyalása (a társadalmi ember természete, a társadalom működése, a törvények), amely a mű utolsó harmadának lesz a főtémája.

A személyes forma megmarad, de az egyes szám első személyű kifejezőmód váltakozik az egyes szám második és a többes szám első személyvel. Egyre erőteljesebben elválnak az írás aktusa a Remete elmélkedésétől. Kétségkívül az elbeszélőnek kell tulajdonítani a szerző életére utaló kijelentéseit: „Hogy irnám e munkát most reggel hatodik Martziusban ha tegnap semmit sem ettem, és az éjjel nem aluttam volna?” (404) A Remete nem tűnik el teljesen a társadalmi kérdéseket tárgyaló részben sem, sőt a gondolati váltást is neki tulajdonítja a narrátor: „Elmélkedésében a Remete éléb menvén, a társaságbeli embernek kezdi erköltsi állását visgálni.” (429) Sorsának alakulása, amelyről a szöveg számot ad,

összefügg a gondolati váltással: „magában el tökélli, hogy barlangját el hagyván falusi papságra megyen”. (429) Ugyanakkor a narrátor egyre gyakrabban érzi szükségét, hogy jegyzetben kommentálja a szöveget, így tartva fenn még egy ideig a Remete elbeszélői funkcióját, de már inkább csak halvány utalások formájában. Az utolsó harmadban azonban a narrátor már sehol nem említi a Remetét és az elbeszélést, valamint a filozófiai gondolatokat saját nevében, egyes szám első személyben adja elő.

A *Természet veszedelme* című résztől kezdve a Rousseau filozófiájával ellentétes gondolatok sokasodnak. Bessenyei nem tudja elfogadni azt az állítást, hogy a tudás ártalmas lenne, ellenben a tudatlanságban látja a társadalmi bűnök okát. Megpróbálja párhuzamosan bemutatni a vétkeket a korabeli társalomban és az európai történelemben, ugyanakkor megvédeni a haladás gondolatát és főleg a tudomány áldásos szerepét: „Nem az értelem világa teszi a kárt, hanem setétsége szül el tévedést”. (413) Határozottan cáfolja az aranykor álmát: „A régi idő tsupa embertelenség, kegyetlenség volt.” (448)²⁶ Ugyanakkor *A bihari remetében* bírálja a sztoikusokat is, akik érzelmeiktől mentesnek akarják mutatni magukat. A szavojai káplánhoz hasonlóan Istent a természetben csodálja: „Hiszem hogy van, mert a nagy Rendet, és böltsességének munkáját szememmel látom.” (423) Hozzá hasonlóan fontosnak tartja a vallás gyakorlásának szabadságát és azt, hogy tiszteletben tartsák a különböző országokban élő népek vallását. Bizonyára nem véletlen az sem, hogy a papi hivatás társadalmi jelentősége mindkét szövegben megfogalmazódik.²⁷

A mű utolsó része a filozófiai általánosítás helyett a gyakorlati élet szintjére viszi át a gondolatmenetet. Itt egy újabb *én* jelenik meg, aki – az elbeszélőtől eltérően – a mindennapi problémákkal szembesül: „Én, azokat vizsgálom akik közt élek”. (438) Bemutatja az emberek gyarlóságát, akik „két világban” folytatják életüket (a „beszéd” világban és a „tselekedet” világban), akik a hírnévért emberségüket áldozzák. A magyar filozófus mondata – „Az ember nyomorult állat” – akár Rousseau-t is idézheti,²⁸ de a szöveggörnyezet, a gondolatmenet, a példák teljesen eltérnek. Bessenyei hangja pesszimista: „Én az emberekhez nem bízom”, „az embernél fenébb állat a természetben egy sints” (463, 465). Itt már

²⁶ Ez a gondolat már sokkal inkább Voltaire-re emlékeztet, idézni is fogja világtörténetéből az általa is lefordított korszak kapcsán, visszautalva fiatalkori mesterére és munkájára *A bihari remete* folytatásában, az *Az értelemnek keresésében* (558).

²⁷ „Régóta vágytam a kitüntetésre, hogy plébános lehessenek. Még mindig vágyom erre, de nem remélem többé.” *Emil*, 280. „J'ai longtemps ambitionné l'honneur d'être Curé; je l'ambitionne encore mais je ne l'espère plus.” *Émile*, 629, 429. – Lásd korábban idézett szöveget!

²⁸ „Igaz tehát, hogy az ember a föld királya, amelyen lakik.” „Az állatok boldogok, csak a királyuk nyomorult!” *Emil*, 246–247. „...l'homme est le Roi de la terre qu'il habite...”, „Les animaux sont heureux, leur Roi seul est misérable.” *Émile*, 582–583.

nem a régi történelem példáit idézi. Három jegyzetben reagál a francia forradalom tragikus eseményeire, kitekintve a kortárs történelemre. Műve egységét kicsit megbontva, a monarchiában keresi azt az államformát, amely az ember számára a legelviselhetőbb (462–464). Azonban mintha nem tudna belenyugodni műve pesszimista végkicsengésébe. Visszatér a káplán egyik hittételére, a lelkiismereti szabadság kérdésére. A gondolatmenet teljesen egyéni és eltér Rousseau-étól, hiszen a lelkiismeret igazságát az isteni teremtés mellett az emberi értelemről eredezteti: „Nem hitetés, nem is véték; csak az értelem fedezi [az ember] indulatinak eszetlenségét, gyengeségét és sundaságát”. (473)

Vizsgálódásainak tárgya itt már az ember mint „polgári személy” és az emberek társas együttélése. Jelentőséget kap a mű kettős címe, amelynek második része fejezetcím: *A világ így megyen*, és a szövegben is többször ismétlődik.

A mű első részében a természeti ember vizsgálatához a magányos elmélkedés és a filozófiai hipotézis alkalmazásának módszerét egyesítő személyes írás módját tartja fenn: „ugy keresvén magamat, mintha magamban lettem volna világra, minden más okoskodó léleknek hallása és ismerete nélkül”. (380) *A bihari remete* utolsó része a vizsgálódást közvetlenebbé, konkrétabbá teszi.

Az értelemnek keresése szorosan kapcsolódik *A bihari remetéhez*: Bessenyei a címbe is hangsúlyozza ezt az összetartozást. *A bihari remete* végén található *Jegyzés* alapján úgy tűnik, mintha a filozófus végre megtalálta volna a keresett választékot, a folytatás tehát kiegészítésnek lenne tekinthető. Ez azonban nincs teljesen így. A folytatásban, rögtön a mű elején, újra nyugtalanítóan felcsendül az a kérdés, amelyet *A bihari remetéből* (és verses műveiből is) idéztünk: „Avagy, nem szabad é kérdenem hogy mi vagyok? és hogy lelki valóságomnak, mi a természeti?” (481) Ebben a műben azonban, amelyben a személyes prózának azt a változatát alkalmazza, ahol az elbeszélő az olvasóval folytat dialógust, a vallási viták, a vallásháborúk és a társadalmi rendszerek hibáit vizsgálja mélyebben. Sorjáznak a kérdések, a kételyek: „mihent az egész világot veszed fel értelmre, minden eszed füstöt vét”. (530) Úgy tűnik, visszatérnek a bizonytalanságok, amelyekkel fiatalkori műveiben küszködött, amikor nemcsak az emberi természetet, hanem a „nagy természet”, az örökkévalóságot, a lélek halhatatlanságát, a teremtés titkát, Isten mibenlétét próbálta megérteni: „Nékem ugyan a természetnek miveit és azoknak határát el látnom nem lehet, ’s néked sem. Csak ahoz képpeszt beszéllek a mit meg érthetek, vagy meg érteni láttatom magamnak. De hogy nints é benne tévedés, nem tudhatom.” (542) Írásmódja ziláltabbá válik. Ezt a kéziratban több, lap aljára ragasztott jegyzet is tanúsítja. A művet megtoldja egy fejezettel a téma feszítő hatása alatt, pedig már a *vége* szóval lezárta írását, megjegyezve, hogy sok gondolat kimaradt belőle. Az utolsó részben megpróbálja helyreállítani a mű gondolati egységét: visszatér a lélek, a lel-

kiismeret, a tudomány, az isteni hatalom, a különböző vallások kérdésére. Ebben a műben gyakrabban idézi olvasmányait is. Az utolsó fejezet a pesszimista *Az értelemnek meg lábalhatatlan értetlensége* címet kapja. A művet Voltaire világtörténetének felidézése zárja le, amelyből azt a korszakot idézi fel, amely már ifjúkorában is nyugtalanította: a középkort, amelyet az emberi természet megcsúfolásaként lát, beszél a véres háborúkról, a jogtalanságokról, amelyek a gyilkosságot változtatták törvényé.²⁹ Jövőképe reménytelen: „Tsak az Isten tudja mikor lesz a világnak esze.” Úgy tűnik, csak a magányos bölcselkedés vezet elfogadható válaszokhoz: „Minden józan okosság magános böltsekre marad.” (558) A befejezés pesszimizmusa is összeköti a két művet, hiszen *A bihari remetét* lezáró jegyzésben arról vall, hogy a nagyváradi törvényszéken tett látogatása indította műve megírására, ahol tanúja volt annak, hogy „ember kép alatt élő fene vadak, rémitő büneiket vasban vontzol[ják]” (474).

Tegyük újra fel a gondolatmentünk elején felvetett kérdést: miért érzi olyan különlegesnek Bessenyei ezt az írását? A művet záró jegyzésben ezt mondja: „Egész életemnek olvasása, tapasztalása, gondolkozása, és érzése állították öszve e kis műnkát”. (474) Kijelentése meglepőnek látszik, hiszen talán egyetlen művében sem utasítja el annyiszor a könyveket, mint ebben az írásában. Ez is Rousseau-ra visszautaló gesztus volna? Rousseau idézett műve hasonló módszert követ, amikor elutasítja az általa olvasott filozófusokat, arra hivatkozva, hogy nem szabadították meg bizonytalanságaitól, és helyettük a természet könyvére és ön-maga tanulmányozására támaszkodik gondolatmenetében.³⁰

Bessenyei gondolata azonban erősen eltér Rousseau-étól. *A bihari remete* az élmények, a gondolkodás, az olvasás személyességét tartja fontosnak. Nem ismeretanyaga, hanem elmélkedése, „okoskodása” eredeti. *A' társaságnak eredete és országlása* című mű bevezetője jobban emlékeztet a francia filozófus módszerére: „Minden Könyvet béteszek, és a Természetben rejtezem [...] ennek szavára figyelmezek”. Ebben a műben hasonlóan fogalmaz: a tudósok igaznak látszó, mégis oly eltérő és összeegyeztethetetlen „vetélkedése” „szüntelen háborgó tenger, melynek révpártja, látásodnak határából kitűnik.” Csak a tapasztalattól („Látom a' Világot”), a személyes meggyőződéstől („tanátskozván lelkemben örök igazsággal”) vár megnyugvást.³¹ (89)

²⁹ „Voltaire a tizedik század előtt, és utána rajzolván a Nemzeteknek erköltseit, azt teszi ki, úgy is osztán rólla, hogy *Európa megbolondult.*” (558) Lásd fordítását: BESSENYEI György, *Egész Európa' formája a' XIdik században* = Uő., *Társadalombölcseleti írások 1771–1778*, s. a. r. KULCSÁR Péter, Akadémiai–Argumentum, Budapest, 1992, 155–165.

³⁰ „Becsuktam tehát valamennyi könyvet. Hiszen van egy könyv, amely nyitva áll mindenki előtt: a természet könyve.” *Emil*, 276–277. „J'ai donc refermé tous les livres. Il en est un seul ouvert à tous les yeux, c'est celui de la nature.” *Émile*, 624.

³¹ Nem lát abban ellentmondást, hogy a műben ugyanakkor hosszú szövegrészeket idéz egy fran-

A személyes irodalomnak *A bihari remetében* alkalmazott formája azonban a legáltalánosabb filozófiai kérdés megválaszolását tette lehetővé számára, amelyben ugyanakkor az önmagával való azonosságot és a másoktól való eltérést egy egész művön keresztül, nyilvánvalóan fogalmazhatta meg, míg máshol ez a mondanivaló csak megjegyzések formájában, előszavakban és jegyzetekben van jelen: „Mindent fére teszek és magam leszek világ magamnak. A bennem élő természetnek ítélletéhez ragaszkodom. Mert, ha ítéllet tételem, az az, próbám, okosságom nints, mivel hidjek? Minél fogva ismerhessem meg valakinek igasságát mellyet lelkemmel közleni kíván. Én vagyok hát első próba magamnak.” (387)

---

cia történeti munkából. Lásd tanulmányunkat: *Bessenyei György egyik elfelejtett francia forrása. Dom Joseph Vaissete történeti földrajza*, ItK 1991, 25–41.

Két újabb Csokonai-könyvről

Demeter Júlia – Pintér Márta Zsuzsanna: „Jöszte poétának”.

Egy ismeretlen Csokonai-versgyűjtemény;

Lukács László: Csokonai a néphagyományban

Csokonai halálának 200. évfordulója csöndesen, mondhatni némileg elrejtve zajlott le; s ez nem is meglepő, hiszen Csokonai születésének és halálának az éve sajátos módon egyaránt hátrányosnak bizonyul az ünneplések szempontjából: születésének minden ötvenedik és századik évfordulóját a nála éppen ötven évvel később született Petőfi és Madách ünneplése homályosítja el, halálának évfordulóját pedig József Attila születésnapja. Ez, a már Martinkó Andrástól szóvá tett sajátosság (*Vitéz Mihály siratása. Képzelt monológ egy Csokonai-emlékülésen* = *Uő., Teremtő idők, Szépirodalmi, Budapest, 1977, 5*) persze még inkább megnöveli a jelentőségét annak, hogy az évforduló irodalomtörténeti eredményeit számba vegyük, hiszen Csokonai 2005-ben nem vált országos és szakmán kívüli ügygé: hiányoztak a látványos akciók (emlékbizottságok, óriásplakátok, pályázatok, szoborállítások stb.), s tudományos tanácskozások is voltaképp csak azokon a helyeken szerveződtek, ahol Csokonai számontartása hagyományosan része a helyi identitásnak (Debrecen, Csurgó) – ez alól csak a Károli Gáspár Református Egyetem konferenciája volt a kivétel. (A tanácskozás anyaga azóta nyomtatásban is megjelent: „*S végre mivé leszel?*”. *Tanulmányok Csokonai Vitéz Mihály halálának bicentenáriuma alkalmából*, szerk. HERMANN Zoltán, Ráció, Budapest, 2007.) Mindazonáltal, ha az új tudományos eredményeket nézzük, a 2005-ös év igazán sikeresnek minősíthető. A legnagyobb irodalomtörténeti esemény persze még az évforduló előtt történt: sikerült befejezni a Csokonai-kritikai kiadást, az utolsó kötet is megjelent 2002-ben, s egy sorozatszerkesztői megemlékezés hivatalosan is bejelentette a könyvsorozat végét (*Zárszó a sorozathoz* = CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Feljegyzések*, s. a. r., jegyz. BORBÉLY Szilárd – DEBRECZENI Attila – OROSZ Beáta – SZÉP Beáta, Akadémiai, Budapest, 2002, 845–846). A 2005-ös Csokonai-évforduló szakmai értelemben tehát egy olyan bázisra támaszkodhatott, amely minőségileg új helyzetet jelent a 18–19. századi magyar irodalom törté-

netére irányuló kutatásokban; a több évtizedes munkával feldolgozott s kezelhetővé tett Csokonai-recepció textológiai tanulságai újabb interpretációs lehetőségeket kínáltak az értelmezések számára.

Éppen ehhez a kivételes eredményhez képest – hiszen a magyar irodalomtörténeti kutatás általában is csak nagyon kevés esetben dicsekedhet befejezett szerzői kritikai kiadásokkal – váratlan és örvendetes fejlemény, mi több, a tervezhetetlen kutatás látványos példája, hogy Szatmárnémetiben, a Szatmár Megyei Könyvtár régi anyagában két kutató egy eddig ismeretlen, kéziratos Csokonai-versgyűjteményre bukkant. Az ott és akkor éppen más irányú, drámatörténeti vizsgálódásokat folytató szakemberek (Demeter Júlia és Pintér Márta Zsuzsanna) nemcsak a találat filológiai jelentőségét ismerték fel, hanem igen gyorsan fel is dolgozták a kéziratot, s miután felfedezésükről több, előzetes cikkben is számot adtak, még a 2005-ös évforduló keretében, önálló kötetben is kiadták a *Szatmárnémeti Gyűjtemény* névre elkeresztelt versfüzet teljes anyagát. Valami olyasmi történt itt, aminek természetesnek kellene lennie, de ami bizony csak többszörösen is szerencsésnek nevezhető fejlemények következtében állhatott elő: a véletlen felfedezést – ráadásul egy határon túli közgyűjtemény anyagában – olyan szakemberek tették, akik képesek voltak megfelelő színvonalon feldolgozni az anyagot, s élni tudtak azzal a lehetőséggel is, hogy számos közreműködő előzékeny segítségével (közülük emeljük ki a lektort, Debreczeni Attilát és a sorozatszerkesztőt, Fenyő Istvánt) azonnal publikálják is azt. Nagyon gyorsan – bár mondhatnánk persze úgy is, a megfelelő időben és formában – válhatott így a *Szatmárnémeti Gyűjtemény* részévé a Csokonai-életműről folytatott filológiai kutatásoknak.

A kéziratos versesfüzet jelentősége ugyanis, ahogyan ez ebben a kiadásban élénk tárul, nem merül ki abban, hogy néhány esetben autográf szövegforrást kínál bizonyos, eddig nem ismeretes Csokonai-versekhez, más esetben pedig gazdagítja az egykorú (autográf és mástól származó) másolatok körét. Ahogyan ezt a bevezető tanulmány is – kellő visszafogottsággal – leírja, sokkal lényegesebb az, hogy a *Szatmárnémeti Gyűjtemény* felbukkanásával előkerült egy olyan típusú füzet, amelyhez fogható eddig mindössze egyet ismert a Csokonai-filológia, az ún. *Zöld Codexet*. Ez utóbbit pedig a kritikai kiadás úgy kezelte, mint Csokonai diákkori verseinek hitelt érdemlő forrását, s ez a szemlélet meghatározta azt is, ahogyan az irodalomtörténeti kutatás a benne található szövegek státusát megállapította. A *Szatmárnémeti Gyűjtemény* felbukkanásával azonban nemcsak a *Zöld Codex* egyedisége szűnt meg, hanem jelentősége is alapvetően átminősült: a *Szatmárnémeti Gyűjtemény* első, 195 lapos egysége ugyanis nyilvánvalóan Csokonai preceptorai működéséhez kapcsolódik, s egyik, kétséget kizáróan nem azonosítható diákjának az előzetesen megadott kritériumok szerint

megírandó verspróbáit tartalmazza, Csokonai saját kezű javításaival és kiegészítéseivel. Innen nézvést a *Zöld Codex* datálása éppúgy felülvizsgálandó, azaz későbbre teendő, mint ahogy az onnan a kritikai kiadásba beillesztett versek attribúciója is kétségessé válik, hiszen több magyar és latin nyelvű szöveget alighanem – többkevesebb bizonyossággal – ki lehet venni a Csokonainak tulajdonítható költemények közül. Ám a *Szatmárnémeti Gyűjtemény* még ezen túl is felvethet megfontolandó kérdéseket. A füzet funkciójának meghatározása ugyanis arra látszik mutatni, hogy további, hasonló dokumentumai is lehetnek Csokonai poétikát tanító működésének, bizonyos kérdéseket (például a Csokonaitól később nem autorizált korai versek korpuszának a meghatározását, ezeknek a szövegeknek a datálását) tehát célszerű nyitottként kezelnünk. Figyelemre méltó persze a versformák rendjében haladó tanterv is, amely a korszak retorikai-poétikai gondolkodásának további elemzésre méltó eleme. Ám ez a forrás igen érdekesen árulkodik Csokonai költői alkotómódszeréről is. A más forrásból egyértelműen Csokonainak tulajdonítható versek többségénél ott szerepel ugyanis a *dictat* szó is, ez pedig arra mutat, hogy a propozíciós költészeti feladatokat Csokonai saját verseinek diktálásával szemléltette, akár sententiáról (mint a *Musa vetat mori* esetében), akár picturáról (mint *Az Estvéről* esetében) volt szó. A versek diktálása pedig magában foglalhatja a versek rögtönzését is – s ha ezt feltételezzük, érthetővé válik, hogy Csokonai számára miért volt olyannyira fontos ennek a versesfüzetnek is a birtoklása: mert hogy a *Szatmárnémeti Gyűjtemény* járt a kezében, azt a beírt saját kezű versek egyértelműen bizonyítják, s a tőle származó versszövegek kereszttel való megjelölése szintén azt valószínűsíti, hogy egy kötetterv összeállításához használták föl a füzetet. Figyelemre méltó, hogy a saját kezűleg beírt költemények datálása arra az időszakra látszik mutatni, amikor 1795 májusában Csokonai legációban járt, s ekkor Pestre is fellátogatott – azaz először tett tudatos kísérletet arra, hogy a lehetséges karrierlehetőségek közül a Debrecenen kívüli pályafutást is komolyan feltérképezze. A füzet filológiai tanulságai ezen a ponton Csokonai költői identitásának megszilárdulásához is fontos adalékot jelenthetnek: filológiai adalékot találhatunk arra, hogy éppen ekkor lesz lényeges Csokonainak az, hogy költészetét kiemelje a pedagógiai példaadásból és a rögtönzésből, s megkísérelje elemelni az alkalmiságból. A *Szatmárnémeti Gyűjtemény*ben bejelölt Csokonai-versek listája pedig azért érdekes, mert a füzet anyagából a költőnek tulajdonítható művek egyértelmű kijelölése összefügghet a saját verseskötet koncipiálásával, illetve azzal az időszakkal, amikor Csokonainak 1796-ban a Diétai Magyar Múzsában alkalma nyílik közzétenni addigi verseinek reprezentatív részét. A *Szatmárnémeti Gyűjtemény* ebben a szituációban azért lehetett fontos, mert Csokonainak egyébként feltehetőleg nem álltak rendelkezésére saját verskéziratai. S egyáltalán nem biztos, hogy csak az őt Debre-

centől elválasztó térbeli távolság miatt: számolnunk kell azzal is, hogy verseinek egy része talán eleve szóbeli rögtönzés eredményeképpen született – Csokonai-ról a későbbiekben több olyan anekdotikus feljegyzés maradt fenn, amely a vers-rögtönzés kivételes képességét tulajdonítja a költőnek, s ez az adottság a tanítás szituációjában jól alkalmazható, hatásos pedagógiai eszköz is lehetett; s ezért lehetett a költőnek szüksége arra, hogy begyűjtse az életművének erről a szeletéről tanúskodó egykori kéziratos gyűjteményeket. Persze ezek a következtetések részben csupán hipotézisek, s számos ponton korántsem teljesen egyértelműek az adatok: például továbbra sem világos, hogy ha mind a *Zöld Codex*, mind a *Szatmárnémeti Gyűjtemény* diktálásán alapuló oktatási módszer dokumentuma, akkor mivel magyarázhatók a jelentősebb eltérések bizonyos szövegek között – miközben a különbségek némelyike valóban kielégítően magyarázható a félrehallással (erre tanulságos példákat hoz a bevezető tanulmány: 27–29). Mindazonáltal a *Szatmárnémeti Gyűjtemény* kiadását éppen az teszi rendkívüli jelentőségűvé, hogy a sajtó alá rendezők érzékenynek mutatkoztak az ehhez hasonló tanulságok észlelésére és rögzítésére: bevezető tanulmányuk sok szempontú és árnyalt problémavázlatot ad mindarról, amihez a versesfüzet tanulságai elvezethetnek. S mivel a versek szövegének közlésénél a kiadók a kritikai kiadás szövegét használták fel – indokoltan –, ezzel a gesztussal bizonyosan ezen edíció átdolgozásának a szükségességét is világossá tették. Hiszen alig pár évvel a kritikai kiadás lezárása után az életmű korai fázisának majdnem teljes újragondolásra van szükség: ezt a feladatot a debreceni egyetem Textológiai Műhelyében újakezdett, hálózati kritikai kiadás magára is vállalta. Az pedig már a jövődő irodalomtörténeti kutatás feladata lesz, hogy számos ponton átrajzoljuk a Csokonai-líra szövegátárait, s megpróbáljuk a tanulságokat integrálni az életmű értelmezésébe.

Az évfordulót követő időszakban jelent ugyan meg, de eredetét tekintve szintén a bicentenáriumhoz sorolható Lukács László munkája is, amely egészen más irányból közelít a Csokonai-életműhöz. A neves néprajzkutató vállalkozása jól jelzi, hogy Csokonai „népiességének” a kérdését – annak számos érintkező problémájával együtt – érdemes és időszerű újragondolni a folklorisztika oldaláról is, hiszen az adatok bővülése mellett szemléletileg is számos új megfontolás bukkan fel az utóbbi évtizedekben, mondjuk, ahhoz képest, ahogyan ezt a problémát 1936-ban exponálta egy néprajzi kismonográfia (DOROGI-ORTUTAY Gyula, *Csokonai utóélete*, Pécs, 1936); ebből a szempontból Küllős Imola dolgozata már fontos finomításokat végzett el a korábbi megállapításokon (*Közköltészeti és folklorhágyományok Csokonai Vitéz Mihály műveiben* = „S végre mi vé leszel?”, 239–253). Persze Lukács nézőpontja alapvetően más, mint Küllős Imoláé volt: nem Csokonainak és az úgynevezett „folklorának” – bármit jelentsen is ez a 18. század vé-

gén, a 19. század elején – a viszonyát kívánja megragadni, hanem a folklór Csokonai-képét igyekeznek összefoglalni. Lukács László könyve ilyenformán rendkívül nagy feladatra vállalkozik, viszonylag csekély terjedelemben, s a korábbi eredmények szintetizálásának szándéka és új adatok föltárásának igénye egyaránt jellemző rá. A monográfia szerkezete jól kirajzolja a vizsgálandó területeket: a hiedelemtörténetek után a szerző foglalkozik a Csokonai-jövendölésekkel, a Csokonai-anekdotákkal, majd „Csokonai népdallá vált versei”-nek is szentel egy fejezetet, s végül röviden utal a tárgyalkotó népművészetben megragadható Csokonai-ábrázolásokra – megjegyzendő persze, hogy a gazdagon illusztrált kötet képanyaga szintén jórészt ehhez az utolsó egységhez szolgáltat adalékokat. Az irodalomtörténet-írás mindenestre igen hálás lehet a Lukácstól felsorakoztatott, hatalmas adatmennyiségnek, hiszen a szerző magabiztosan ismeri a szakirodalmat, s él azzal a lehetőséggel is, hogy már az évforduló legfontosabb publikációinak tanulságaira is támaszkodhat; sajnálatos azonban, hogy a rendszerezésre való igény nem kapcsolódott össze élesen és pontosan megfogalmazott hipotézisekkel, valamint a jelenségek mélyebb analizisével. Pedig erre számos lehetőség kínálkozott volna, hiszen a könyv témája folklórisztika, irodalomtörténet, kultusztörténet érintkezési pontján áll, s ez lehetővé tehetett volna egészen finom elemzéseket is. Hogy csak néhány, a könyv nyomán föltehető – bár ott, sajnos, meg nem fogalmazott – problémát sorra vegyünk: fölmerülhet a kérdés, adódik-e valami összefüggés a Csokonai nevéhez kapcsolt, kéziratossá és nyomtatott formában egyaránt terjesztett jövendölések jelensége és magának a költői életműnek a folklórizálódása között? A költőszerepnek a folklór oldaláról megmutatózó, sematikus átfogalmazásáról van-e itt szó (azaz a költő általában olyféleképpen képzelendő el, mint aki mágikus tudás birtokában van), s innen nézvést esetleges, hogy éppen Csokonai köré rendeződik el ez a hiedelem – bár ennek ellentmondani látszik, hogy Berzsenyi körül is kialakultak hasonló képzetek –, vagy egyáltalán nem véletlen, hogy Csokonai lesz a jövendőmondás legfontosabb ágense? Ez a kérdés átvezethet egy másikhoz is: van-e területi vagy felekezeti jellege a Csokonai-anekdoták terjedésének, s mit lehet tudni a Csokonai-versek terjedésének szociológiai bázisáról? Bármennyire is hézagok és gyakran felemás szempontokra épültek is a különböző időszakból származó néprajzi gyűjtések, sokat segíthetett volna a jelenség – akár csak hipotetikus – körülírásában, ha a szerző legalább kísérletet tesz a felhasznált adatok esetében ilyen jellegű rendteremtésre. Mert futó benyomásom az, hogy a Csokonai-anekdoták alapvetően református közegben, s eminensen a Debreceni Kollégium egykori partikularendszerében terjedtek el – kérdéses persze, hogy ez valóban igaz-e, s módosított-e ezen jelentősen a közoktatás állami egységesítése, amely tananyagga tette Csokonait, tértől és felekezettől függetlenül. Hiszen feltűnő,

hogyan olyan katolikus vidéken, mint a Jászság, a 20. századi gyűjtések több olyan narratívumot is feltártak, amelyek a Hatvani- vagy Csokonai-anekdotákból is ismerősek lehetnek, csak éppen ezek még ekkor is helyi ismertségű malefaktórok nevéhez vannak hozzákapcsolva; s érdekes lett volna annak is figyelmet szentelni, mi indokolhatja a Csokonai-anekdoták erdélyi terjedését, hiszen Lukács László számos ilyen adatra is felhívja a figyelmünket – ez a kontrasztív szemléletű vizsgálat szintén a könyv egyik nagy, kihagyott lehetőségének tekinthető.

Lukács László hatalmas kéziratári kutatást végzett, s ennek köszönhetően több olyan, 19. századi olvasói versesfüzetet is feltárt, amelyekbe tulajdonosa Csokonai-verseket is bemásolt. A figyelemfelhívás s az eddig ismeretes adatok gyarapítása persze önmagában is komoly eredmény; ám éppen a fellelt anyag izgalmas volta miatt sajnálhatjuk igazán, hogy a kötet nem mélyedt bele jobban a másolt Csokonai-versek világába sem. Ezen a ponton nem tett jót a kötetnek, hogy a szerző némileg szervesen keverte a szövegkiadás és az értelmező tanulmány szövegtípusait, hiszen ebből időnként szinte használhatatlan megoldások adódtak: a szerzőtől feltárt, rendkívül izgalmas kéziratok versgyűjteményekből kiemelt, Csokonainak tulajdonítható pár sor vagy strófa közlése helyett ugyanis inkább az adattárszerű, teljes közlés segítette volna a további folklorisztikai vagy ízléstörténeti, olvasásszociológiai kutatásokat. Hiszen – megítélésem szerint – nem kizárólag az az érdekes, hogy egy versgyűjteményben hány Csokonai-vers található, hanem az is, hogy milyen szöveggörnyezetbe kerülnek bele ezek a versek, milyen befogadói magatartás körvonalazható a szövegek kiválogatásából. A Lukács László választotta módszer, sajnos, ez utóbbi kérdésnek még az érzékeléséről sem igazán árulkodik. Pedig a szerzőnek láthatólag viszonylag korai, 19. századi adatai is vannak, mi több, néha olyan információkat tud a kötetek összeállítóiról, amelyek a Csokonai-versek befogadásának szociológiai rétegzettsége szempontjából lehetnek volna kiválóan kiaknázhatók.

A tárgyalkotó népművészet kapcsán szintén erős hiányérzeteink lehetnek. Ismételten nem az anyaggyűjtés vagy az anyagismeret miatt, hiszen kiváló és sokoldalú illusztrációs anyaggal szembesülhet a kötet olvasója. Kár azonban, hogy inkább csak lajstromot kapunk, s nem értelmezési kísérletet. A témának szentelt kurta fejezetben még az a kérdés sem merül föl, hogy milyen ikonográfiai tradíciókat követnek a szóba hozott népművészeti tárgyak – noha az már első pillantásra is feltűnő, hogy a leginkább kanonizált Csokonai-ábrázolás, Friedrich John metszete se jlik át a népművészeti tárgyakról közölt reprodukciókon, az a kép tehát, amelyet Ferenczy István, majd Izsó Miklós szobra is követett, s amely a magyaros öltözködés mintáját is Csokonaihoz kötötte; ennek jelentőségét pedig jól mutatja Petőfinek a Vahot Imrétől leírt öltözködése, amikor is 1844-ben Debrecenből Pestre fölgyalogló költő saját magát „Csokonai redivivus”-ként

akarta megmutatni a pesti társaságnak, s ehhez azt a viseleti mintát követte, amelyet ez, a Csokonaihoz hozzákapcsolt, magyarosnak minősülő előkép sugallt.

A kérdések még nyilván folytathatók lennének. Csak sajnálhatjuk, hogy a Csokonai-évfordulóra elkészült, legjelentősebb néprajzi-folklorisztikai kísérlet – bár kétségkívül sok mindenben meghaladta az eddigieket – nem tudta átlépni a saját árnyékát: hatalmas, eredeti néprajzi és kéziratári gyűjtésen is alapuló anyagát nem kívánta fölhasználni irodalomszociológiai vagy társadalomtörténeti megfigyelések megfogalmazására. Igaz, tagadhatatlan érdeme, hogy a segítségével még így is sokkal világosabban körvonalazhatjuk azokat a kutatási feladatokat, amelyeket az irodalomtörténet és a folklorisztika közös erőfeszítéssel törekedhet majd megoldani.

(Argumentum, Budapest, 2005, [Irodalomtörténeti füzetek, 156.]; Ráció, Budapest, 2007)

KESZEG ANNA

A látható könyv.
Tanulmányok az irodalmi medialitás köréből,
szerk. Hász-Fehér Katalin

Ezt a többszerzős, 18–19. századi irodalomról szóló tanulmánykötetet három okból kifolyólag is *jól láthatónak* érzem. Először is tudományos szemléletmódja, másodsor szerzőinek tudományos közösségként való jelentkezése, harmadszor pedig a könyv sorozatindító/folytató jellege miatt. Érveimet nézzük fordított sorrendben.

1. 2003-ban a szegedi *Tiszatáj Könyvek* sorozatban jelent meg Dajkó Pál és Labádi Gergely szerkesztésében az a Csetri Lajos emlékének szentelt kötet, melynek címe széttagolt szintagma volt (*klasszikus – magyar – irodalom – történet*). A zöld könyv után most szintén a *Tiszatáj Könyvek* között, ezúttal Hász-Fehér Katalin szerkesztésében egy narancssárga kötet. Az előbbi cím sorozatnévvé lépett elő és a hasonló formátumú kötet borítólapján feltűnt egy 2-es, ami 1-essé léptette elő a számozatlanul megjelent korábbi kötetet. Lehet tehát számítani a következőre. A szegedi „klasszmagyarosok” következő kötetére. (S csak emlékeztetni szeretnék rá, hogy az előző kötetről írott recenziót Bengi László azzal zárta: „És ahogy ilyenkor mondani szokták: várjuk a folytatást!” – *Irodalomismeret* 2003/4., 158.)

2. És ez lenne a második esemény. Hogy ezzel a második kötettel egy, kutatási módszertan, problémavilág, vizsgált irodalmi jelenségek szempontjából egységes arculattal rendelkező csoport tevékenysége válik „láthatóvá”. Természetesen, a klasszikus magyar irodalommal foglalkozók körében van jelentése a „szegediség” fogalmának, e könyvvel azonban profiljuk egy kiadói politika értelmében is konkretizálódik. A könyv egyik terminusával élve, a szerzők „az intencionáltság” több „szintjén” is csoportként jelennek meg, és az előző kötet problematikáját, szerzőit nézve, a folytonosságot több ponton is érzékelné lehet.

3. Harmadszor pedig a kötet arra tesz kísérletet, hogy a 18–19. századra vonatkozó magyar irodalomtörténeti kutatásban hivatkozások, elszórt próbálkozások révén jelen levő, de kitüntetett kutatási paradigmává nem váló vizsgálati

szempontot honosítson meg: a medialitás kérdéskörét. S hogy éppen a szegediek vállalkoznak erre, az Szajbély Mihály e közegehez igencsak intenzíven kötődő szerepének (is) betudható. A tanulmányokban hivatkozott (nagyobbrészt külföldi) szakirodalom is mutatja, hogy a szöveg közegfüggésének tudatosítása a hetvenes évek európai tudományosságának eredménye, s az eltérő diszciplínákban végbement „mediális fordulatnak” a nemzetközi tudományos közösségekben egyre tekintélyesebb intézményes bázisa lett. Az utóbbi évek magyar irodalomtudományában is érezhetővé vált a medialitás kérdései iránti érdeklődés mind az irodalomelmélet, mind pedig a filológiai szűkebben értelmezett diszciplínái terén. Az előbbire Kulcsár Szabó Ernő és az ő nevéhez kapcsolt iskola legutóbbi köteteit (KULCSÁR SZABÓ Ernő – SZIRÁK Péter, *Történelem, kultúra, medialitás*, Balassi, Budapest, 2003; KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Szöveg, medialitás, filológia. Költésztörténet és kulturalitás a modernségben*, Akadémiai, Budapest, 2004) az utóbbira Horváth Ivánnak az „informatikai irodalomtudomány” irányzatához kapcsolódó (*Magyarok Babelben*, JATEPress, Szeged, 2000; *Gépeskönyv*, Balassi, Budapest, 2006) munkáit említeném példaként. A Hász-Fehér Katalin szerkesztette kötet az említett példaktól némileg eltérő mediakutatási irányzathoz kapcsolódik, ahhoz, amit médiatörténetnek, a szövegek/irodalom materiális hordozói történetének, a francia tudományosságban bevett elnevezés szerint pedig kultúrtörténetnek neveznek. (Ezekről az irányzatokról lásd Török Zsuzsa e kötetben szereplő összefoglalóját: 183–188.) A kötet tanulmányainak elméleti hipotézisei három tételben foglalhatók össze:

1. az irodalmi szöveg elválaszthatatlan azoktól a materiális hordozóktól, melyekben megjelenik;
2. a materiális hordozók sajátos történetiséggel, a társadalmi használat eltérő kontextusaival rendelkeznek, s az irodalomtörténészeknek ezt kell helyreállítania, figyelembe vennie (lásd erről Hász-Fehér Katalin bevezetőjét: 13);
3. a materiális hordozók sajátosságainak figyelembe vétele megengedi a szerzői intenció fogalmának a visszanyerését, azoknak a szerzői elképzeléseknek a végigkövetését, melyek a kiadástörténetben és -politikában nyilvánulnak meg (ennek a premisszának a kifejtéséhez lásd Hász-Fehér Katalin tanulmányát, mely a 18. század végén megjelent verseskötetek szerkesztői előszavait elemzi az intencionáltság szintjeinek szempontjából: 56–60).

A kötet struktúrája is utalni látszik némileg ezekre a tézisekre. A tizenegy tanulmány három nagyobb tematikus blokkba tartozik: *Előbeszéd* (Labádi Gergely, Hász-Fehér Katalin, Torma Katalin, Dávid Péter, Boldog Zoltán írásai); *tól-ig* (Tóth Benedek, Török Zsuzsa, Veres Ildikó tanulmányai), *Tex(t)úra* (Zentai Mária, Gaborják Ádám, Szabó Ágnes írásai). Ezek közül a szerzői intencióra hangsúlyosabban figyelő írások az első fejezetcím alá, míg a médiumok sajátos-

ságából kiinduló, a szerzői intenció kérdéséhez a közeg sajátosságai felől közelítő tanulmányok a második két egységbe tartoznak. Ahogyan egy medialitásra figyelő tanulmánykötetnek jól áll, a címek is játszanak a nyomtatott térrel (és csak tűnődni tudok azon, hogy Zentai Mária *-tól-ig* struktúrájú címet viselő tanulmánya véletlenül cserélte-e fel a helyét Tóth Benedek nem ilyen címszerkezetű írásával, vagy pedig ennek a cserének is van egyfajta tudatos játékjellege – amit egyébként a két tanulmány témája indokolni is látszik).

A tanulmányok másik közös eljárása, hogy az elemzett eset sajátosságaiból kiindulva az irodalomtörténeti hagyomány adott jelenségeire vonatkozó kritikákkal indítanak. Labádi Gergely Aranyra visszautalva teszi fel a nyomtatott-kéziratok közeg eltéréseinek, illetve ezen eltérés irodalomtörténeti narratívát meghatározó jellegének kérdését az episztolaműfaj anyagán (e műfajról a szerző korábban az *ItK* 2004/5–6. számában közölt tanulmányt, s doktori disszertációja is e témában íródott). Tóth Benedek, Török Zsuzsa, Veres Ildikó a 19. század második fele irodalmiságának sajtóhoz kötöttségéből kiindulva kérdez rá arra, elégséges-e a könyv forinátunban megjelenő irodalomra figyelni. Dávid Péter *Alkalmatosságra írott versekről* szóló és Zentai Mária Vörösmarty *Keserű poharáról* írott tanulmányai szöveg és alkalmiság, illetve eltérő előadói, nyilvánosság elé jutási helyzetek, szöveg és *actio* viszonyára figyelnek. Hasonló kérdésre keresi a választ Gaborják Ádám már címében is Walter J. Ong tanulmányára utaló írásában Erdélyi János népdalgyűjteményének kontextusában, melynek fő tétje az ongiánus paradigma megkérdőjelezése. Szabó Ágnes a médiumok egyazon hordozón belüli egymásmellettségére kérdez rá Kazinczy verseinek kép és szöveg-mellérendeléseit elemezve. Torma Katalinnak az *Anakreoni Dalok* és orientalizmus viszonyáról, illetve Boldog Zoltán Reviczky *Apai örökségének* 1955-ös kiadásáról írott tanulmánya (ez utóbbi szöveg ki is lép valamennyire a kötet tanulmányainak időkeretéből) a szövegek kiadói politikákhoz kötött aspektusaira figyelnek.

Amennyiben a kötet írásai közötti eligazodáshoz a címben is megjelölt szempontot, a medialitást használjuk fogódzóként, láthatóvá válnak az írások közötti kapcsolódási pontok. Ugyanakkor azonban, ha a (s hadd használjam itt ezt a szót) *klasszikus* irodalomtörténeti kérdések és témák kontextusában akarjuk elhelyezni az esettanulmányokat, jóval nehezebb a dolgunk. S talán ez a szempont az, amely a kötet sajátos egyenetlenségét látni engedi. A szemléleti egységesség ellenére az egyes írások igen eltérő jelentőségűek, ha abból a szempontból értékeljük őket, milyen válaszokat tudnak adni e sajátos kiindulópont felől az érintett irodalomtörténeti problémákra. Végül is ebben mérhető a medialitás elméleteinek módszertani haszna. Ebből a szempontból a Csokonai-blokk két tanulmánya (az *Alkalmatosságra írott verseknek az Árpádiász* viszonylatában való elhelyezése, illetve az *Anakreoni Dalok* Háfiz-inspirációjának adatolása) érzékkel tér ki a Csokonai-

líra olyan aspektusaira, melyek az elmúlt időszaknak az évforduló miatt megnövekedett Csokonairól szóló termésében is újdonságnak mondhatók. Úgy látom, hogy azok a tanulmányok, melyek témájuknál fogva összekapcsolódtak, és hipotéziseikben egymást támogatták (így a tárcáról, beszélyről, zsurnalisztikai műfajok és irodalom viszonyáról szóló blokk, az alkalmiság kérdésköre, a szerzői intenció jelenléte az eltérő médiumokban) hatékony válaszokat adtak a kiindulópontként tárgyalt kérdésekre, míg a népköltészet és műköltészet, a vers-képesség viszonyát tárgyaló két tanulmány egy másik kötetkompozícióban jobban érvényesülhetett volna. Különállásukat szakirodalmi hivatkozásaik a kötet többi írástól eltérő volta is mutatja. Gaborják Ádám tanulmánya hatékonyan figyelmeztet arra, hogy a mediális hordozók sajátosságára való figyelés hozzászólhat a népköltészeti szövegek kiadásának, megítélésének számos olyan összetevőjéhez, gyűjtő-gyűjtés-gyűjtött anyag viszonyának problematikájához, melyek a közköltészeti kutatások egyre erőteljesebb irodalomtörténeti jelenlétével, ezek hatásával már nem csupán a néprajztudomány és antropológia felől válnak követhetővé. A hipotézis igazolásához alighanem több népköltési gyűjtemény anyagát, kiadástörténeteit is érdemes lenne megnézni. Ezért érezném örvendetesnek, ha e tanulmány a néprajztudomány újabb eredményeivel is számolna. Szabó Ágnes tanulmánya pedig mind a kibontakozóban levő Kazinczy-kutatás, mind pedig a képvers-történet, többmédiumú szövegek történetének kontextusához kapcsolódik.

Sajnos a kötetben maradt néhány sajtóhiba, ami a könyv hipotézisét figyelembe véve még sajnálatosabb, mint egyébként lenne (itt csak egy példát említek: Török Zsuzsa tanulmánya fölött végig az azt megelőző Tóth Benedek-tanulmány címe szerepel). Másik apró megjegyzésem Szabó Ágnes tanulmányának *anyaország* fogalmára vonatkozik. A „két magyar haza” viszonyát a tanulmányok több esetben is érintik, még ha nem is expliciten, éppen ezért érzem úgy, hogy Kazinczy 1816-os erdélyi útja esetében „Erdély anyaország felé való reprezentációjáról” beszélni történetietlen. A koncepciót magam is helyeselni tudom, mindössze az *anyaország* szóhasználat nem értek egyet a 19. század első felének kontextusában.

Az elmúlt évek nemzetközi médiatörténeti kutatásai három irányba látszanak tartani. Egyrészt a szerzői és kiadói stratégiák története, másrészt a mediális hordozók technikatörténete, harmadrészt pedig a médiumok irodalmi szövegekben való reprezentációinak története állt a kutatások középpontjában. Ebben a kötetben mindhárom irányvonalnak a nyomai megtalálhatóak, ezért érzem szerencsésnek, hogy a médiatörténet megfontolásainak 18–19. századi magyar szövegeken való kipróbálása ezzel a kötettel indul.

(*Tiszatáj Könyvek, Szeged, 2006*)

Vers – Ritmus – Szubjektum.
Műértelmezések a XX. századi magyar líra köréből,
 szerk. Horváth Kornélia – Szitár Katalin

A *Vers – Ritmus – Szubjektum. Műértelmezések a XX. századi magyar líra köréből* című impozáns kötet, amely a *Szó – Elbeszélés – Metafora* címmel 2003-ban megjelent, elbeszélő prózát vizsgáló kiadvány folytatásaként jött létre, a hazai lírakutatás jelentős vállalkozása. Megkülönböztető vonása az a ritka módszertani tudatosság, amely a műértelmezések szemléleti megalapozásának igényében mutatkozik meg. E két, koncepciózusan összeállított, Horváth Kornélia és Szitár Katalin szerkesztők tudós tanári teljesítményét külön is felmutató tanulmánygyűjteményben jól felismerhetően jelen vannak *a saját irodalomelmélet megalapozására irányuló törekvések*. Előljáróban elmondható, hogy a kötet műértelmezései számára elméleti kiindulópontnak számít Humboldtnek azt a gondolata, mely szerint a nyelv nem *ergon*, hanem valójában *energeia*. Az értekezők meggyőződése, hogy a költészetben létesülő szó a nyelvnek ezt az eredendőbb természetét, működésmódját aknázza ki. A szó történeti jelentésszerkezete mellett a hangzóság s a ritmus is képes felszabadítani a nyelv természetében rejlő értelemképző energiákat. A hangalaki ismétlődések működésbe hozzák a nyelvben hordozott emlékezetet, felélesztik a belső formát, a szóalakban őrzött jelentés-történetet. A kötet szöveginterpretációi az írott nyelvi formával egyenrangú hatástényezőként veszik figyelembe a vershangzást, ami meghatározza a létrejövő versnyelv szemantikáját.

A kötet szaktudományos jelentőségét növeli az a tény, hogy a benne közlött írások láthatólag különböző nemzedékekhez tartozó mesterek és tanítványok, egyetemi tanárok, doktorjelöltek és hallgatók együttgondolkodásának eredményeként születtek. A tanulmánygyűjtemény a tudományos iskolaformálás számos erényét felmutatja: közös elméleti alapokat, saját metanyelvet s az alkalmazásokban a műértelmezésre vállalkozó irodalmárok egyéni fogékonyságát.

A tanítványok műértelmezéseiben világosan megmutatkozik, hogy alkotó műhelymunka során formálódott a kutatócsoport tagjainak irodalmi gondol-

kodása. Az alkalmazott elméleti megfontolások, mesterszavak módosult alakban rendre visszatérnek. A kutatócsoportban használatos végső szótár hívószavai közül, ha az előfordulás gyakoriságát veszem alapul, akkor felsorolásszerűen az alábbiakra kell emlékeztetnem: a szó belső dialogikusságának megértése, diszkurzív poétika, a szubjektivitás nyelvi létesülés módja, teremtődő gondolat, poétikailag artikulálódó jelenlétmód, tropológia, a vershangzás és a szintaxis értelemképző kölcsönhatása.

Miben lehetne megragadni a szerzők gondolkodói attitűdjének közös nevezőjét, az elméleti alapok hasonlóságán s az irodalomszemléletek egyéni jellegzetességeinek különbözőségén túl?

A dialógusigényben és a dialóguskészségben, amelynek legemlékezetesebb megnyilvánulásai a távoli vagy ellentétes elméletek összeolvasására irányuló kísérletekben találkozhatunk. A kísérletezés bátorságában, amely arra sarkallja az értekezőket, hogy kilépjenek a merev fallal körülhatárolt elméleti kánonokból. Az erős elméleti elkötelezettség és nyitottság jótékony kölcsönhatásában, amely Kovács Gábor szavával „abszurd konfigurációkat” eredményez. Az orosz poétikai örökség továbbadására és megújítására irányuló törekvés távoli elméletek összekapcsolásának az igényével párosul a kötet tisztán teoretikus megfontolásokat mérlegelő írásiban. Számomra valódi szellemi izgalmat jelentenek azok a nagyszabású kísérletek – s itt elsősorban Kovács Árpád e vállalkozást támogató írására s tanítványai kísérleteire gondolok –, amelyek Bahtyin, Jakobson, József Attila, Lotman, Ricoeur nyelv- és líraelméleti előfeltevéseit képesek közös diszkurzív térben elhelyezni s együtltolvasni. Az elméletek összebékítése általában véve a különböző nyelvi játékok átjárhatóságának ismert apóriáihoz vezet, de látnivaló, hogy a kötet elméletirői magasabb tételekben játszanak, a gondolatok alkotó továbbolvasása a céljuk. Jómagam távolról sem érezhetem otthon magam Potebnja, Larin, Vinokur vagy Polivanov munkásságában, de a kötet meghatározó szerzői, töredékes ismereteimet jelentősen bővítve, nem először győztek meg arról, hogy a magyar irodalomkutatásban csak igen kevésé ismert orosz elméletirők meglátásai megnyithatnak utakat, új bejáratokat és kijáratokat a versértelmezés területén.

Az elemzésre kiválasztott szövegek, Ady, Babits, József Attila, Kosztolányi, Kányádi, Nemes Nagy, Petri, Pilinszky, Szilágyi Domokos, Weöres Sándor alkotásai a kánonok modernség utáni megsokszorozódására figyelmeztetve a 20. századi magyar líra több korszakát, beszédmódját, identitásképletét, nyelv- és szubjektumszemléleti modelljét, irodalmi formációját jelenítik meg a korai vagy esztéta modernségtől a másod- vagy utó-modern lírán át a posztmodernig. Talán egyedül a magyar történeti avantgárd mintaadó szövegei nem jelennek meg a kötet műértelmezéseinek horizontján. Nyilvánvaló, hogy a későbbiekben

érdemes lesz sort keríteni a hazai történeti avantgárd korántsem egységes versnyelvének a vizsgálatára, hisz különösen a kései modern líra felől látszik világosan, hogy Kassák rövid életű aktivista mozgalma a költői jelhasználat klasszikus modern rendjének a felforgatásával hozzájárult a vershangzás, a metaforaalkotás megújításához, szó és kép viszonyának újragondolásához.

A kötet tanulmányírói újszerű módon vállalkoznak a vershangzás, a ritmus jelentésalkotó szerepének vizsgálatára. A sorképzés jelentőségének megmutatása, a vizuális és akusztikus ritmus árnyalt megkülönböztetése és együttes szemlélete fontos területeit jelöli ki a 20. századi magyar líra további kutatásának. Versnyelv és identitásképzés összefüggéseit vizsgálja Béres Bernadett, Boros Oszkár, Kovács Gábor, Németh Regina, Osztrólczy Sarolta, Román Ágnes és Szi-tár Katalin. Arra a kérdésre keresik a választ, hogyan és milyen poétikai eljárások közvetítésével jön létre a versnyelvben a lírai alany önazonossága. A nyelvi önalkotás trópusait, nyelv, kép és metafora retorikáját kutatja Földes Györgyi, Fodor Mónika, Érfalvy Livia és Palatinus Levente Dávid. A posztmodern irónia nyelvi alakzatainak különféle megközelítéseire mutat példát Arday-Janka Judit, Dobri Imre, Horváth Csaba és Horváth Kornélia. A modern magyar líra bizonyos világirodalmi kontextusainak feltérképezésére vállalkozik Benda Mihály, Menczel Gabriella, Szávai Dorottya és Szűcs Marianna.

Magától értetődő, hogy a kötet tanulmányírói nem tettek kísérletet a modern magyar líra nyelvhasználati módjainak, ritmusképleteinek és szubjektumszemléleti alakzatainak a szisztematikus feltárására. E művelet megkezdésének teoretikus előfeltételeként voltaképpen műértelmezés és irodalomtörténet-írás viszonyát szükséges megvizsgálni. Arra a korántsem egyszerűen megválaszolható elméleti-módszertani kérdésre keresve választ, amelyet a szerkesztők a kötet előszavában így fogalmaznak meg: „mit tehetünk hozzá a modernség irodalomtudományi felfogásához s leírásához a versnyelvi műalkotás egyszeri és megismételhetetlen értelemvilágának vizsgálata alapján?” E roppant távlatokat átfogó kérdés megújításához sokféle értelmezési lehetőség kínálkozik a kortárs nemzetközi irodalomtudományban, nálunk azonban mintha egyedül de Man szkeptikus következtetése vált volna mérvadóvá, mely szerint a létesülő nyelv retorikai olvasása felfüggeszti az irodalomtörténetet. Jelen kötet szerzőinek és szerkesztőinek nem kis munkát kínál a jövőben összegezni az egyes írásokból levonható közös tanulságokat, amelyek elméleti hozzájárulást jelenthetnek műértelmezés és irodalomtörténeti rendszeralkotás szövevényes összefüggéseinek a feltárásához.

A líraértés posztstrukturalizmus utáni helyzetében a kutatócsoport tagjai termékeny elemzési szempontokra találtak a versritmus vizsgálatának felelevenítésével és megújításával. Ismeretes, hogy a líraelméletek e nagy múltra visszatekintő területének művelése háttérbe szorult a kortárs hazai irodalomtudomány

élő diszkurzusaiban, többek között a dekonstrukció írásfordulatának, s közelebbről az inskripció materialitásának elsőbbséget adó retorikai olvasás térnyerésének következtében. A kötet tanulmányai az olvasás problematikája felé mutatnak, amennyiben szinte kivétel nélkül azt feltételezik, hogy a versnyelv mintegy színre viszi saját performatív működését, a szöveg pedig önmaga felépülésének az allegorikus történetét kínálja fel az olvasás számára. Itt olyan utakat nyithatna meg a hangzó, illetve az írott nyelvképnek megfelelő működésmódok vizsgálata, ami ez alkalommal túlságosan is messzire vezetne, ezért a hordozó közegek vonatkozásában a továbbiakban csak tétova jelzésekre szorítkozhatom.

A kötetben olvasható kiváló tanulmányok közül az írásközpontú szemléleti fordulat vonatkozásában ezúttal csak kettőre utalnék, Radvánszky Anikó *Anagramma – Grammatológia – Dekonstruációk* és Osztrólczy Sarolta *A saját magányról beszélő szöveg* című magvas elemzésére. Mindkettő finom árnyaltsággal mutatja be, mennyire összetett kérdések kerülnek felszínre, ha a hangzó nyelv és az írott szöveg grammatikai, poétikai és retorikai szerveződésének viszonyát firtatjuk. Korántsem arról van persze szó, hogy e líraértelmező kötet remek ritmikai elemzéseinek sugalmazása szerint a versszöveg hangzósságának hangsúlyozásával napirendre térhetnénk az *écriture*-ként, illetve beszédként értett nyelv viszonyát firtató, nagy horderejű kérdések fölött. Véleményem szerint ugyanakkor a kutatócsoport saját szemléleti pozíciójának markáns kijelölése érdekében megkezdhetetlenül vált e kötet megjelenése után bizonyos olvasáseméleti alapfeltevések megfogalmazása.

Érdemes lesz például újabb tüzetes elemzésekkel megvilágítani a szó belső dialogikusságának megértésére alapozott anagrammatikus olvasás és a textualitás elméletei között feltételezhető kapcsolatokat. Vajon mi a különbség az önmagában differenciális jelölő–jelölt viszonylatban létrejövő, elvileg lezárhatatlan referenciasornak a nyitott jelentésláncolatát követő textuális munka és a szó belső etimológiájának elágazásait, a verhangzás intertextuális nyomait követő olvasásmód között? Hogyan viszonyul a folyamatosan elkülönöződő nyelvi történet, helyesebben szólva az *écriture*-ként értett történet nyelv a létesülő nyelv koncepciójához? Látnivaló, hogy a hangzás részvételének tételezése nem hatálytalanítja a vers materiális tényezőinek szerepét a jelentésalkotásban, sőt jótékonyan elbizonytalanítja, többértelművé teszi a beszélt nyelvben mintegy jelenlévőként megnyilvánuló jelentés mibenlétét.

A kutatócsoport érdeklődése az ún. retorikai olvasással színleg közösnek mutatkozik a jelentés létrejöttének vizsgálatában, a létesítő nyelv működésének tanulmányozásában. Az olvasó ugyanakkor nyilván másként érzékeli a jelöltöt e kétféle nyelvi modellben. A szó belső dialogikusságának megértésére alapozott olvasásban a jelentéses artikuláció létrejötté, a jelölt műveletek létesülése nem

független a jelölő fenomenalitásától, amely az értelmező figuráció kiindulópontja, s nem ez utóbbi kényszerének következménye. Ha nem értem teljesen félre a létesítő nyelv értelemképző szerepének a kötetből kikövetkeztethető felfogását, itt a vers soraiban szétszórt fonémák véletlenszerű ismétlődése nem függeszti fel a referenciát, nem érvényteleníti a reprezentáció lehetőségfeltételeit, sőt éppen ellenkezőleg. Az anagramma mechanizmusa, más grammatikai, szintaktikai és poétikai tényezőkkel együtt jelentésszervező erővel bír. Durva egyszerűsítéssel a versnyelvi anagramma nem a létesítő nyelv önkényének megnyilvánulása, s ebben az értelemben nem az olvasás alakzata, ugyanakkor nem független az olvasattól mint figurációtól, amely végső soron forma és jelentés meghatározott viszonyát tételezi. A szó belső dialogikusságának távlatából létesülő nyelven itt nem a jel és a jelentés összeférhetetlenségét kell érteni: jelölő és jelölt relációját tehát nem a tételezés önkényes aktusa teremti meg. E gondolatsor végéhez érve megkockáztatható az a feltevés, hogy az anagrammatikus jelenségek, összességében a vers hangzásszerkezetének ismétlődő elemei performatív erővel bírnak, de éppen ezáltal képesek jelentőfolyamatot létrehozni. A nyelv létesítő működése nem ellehetetlenítője, hanem elősegítője a jelentésképződésnek. Az önmegértés poétikai konfigurációit létrehozó olvasásnak az egzisztenciális értelmét Ricoeur nálunk csak töredékesen ismert hermeneutikájához kapcsolódva Kovács Gábor így határozza meg: „ami a költészetben megtörténik, az nem a referencia felfüggesztése, hanem az a mélyreható módosulás, változás, amelyet a kétértelműség alakít ki”.

Valódi szellemi ösztönzést adó kötetről lévén szó, az együttgondolkodás jegyében számos megjegyzésem volna a korszakretorikában megnyilvánuló többnyelvűség mellett mind a műértelmezések módszertani alapjait, mind az alkalmazott líraelméletek főbb tételeit illetően.

Magam úgy látom, hogy a korszakretorika következetlen, helyesebben szólva csak részlegesen reflektált. A kutatócsoport alkalmazza a hatás- és befogadáselmélet négyfázisú korszakolását, de ezen a téren további feladatot jelent az adott irodalomtörténeti szisztémaalkotás rendezőelveinek átsajátítása. Itt az átsajátításra helyezném a hangsúlyt, amely egyfelől nyilvánvalóan alkotó továbbgondolást jelent, másrészt áthelyezést, amely, egymással alig érintkező teóriákról lévén szó, feltétlenül szükségesnek látszik.

A kötet értekezőinek felfogása szerint beszédeseményt hoz létre a versnyelvet alkotó jelölők rendje, s ezt a vers a létrejövő beszéd autoreflexív megjelenítésével éri el, felmutatván a nyelvben rejülő történeti szemantikum keletkezésének módzatait. Magyarán szólva a születőben lévő versnyelv felszabadítja a szó belső, történeti energiáit, s mintegy színre viszi önmaga keletkezésének a történetét. A szöveg hatásának távlata a recepcióesztétika szöveginterpretációjában

nyilván a befogadás aspektusának az egyidejű vizsgálatával egészülne itt ki, s ez igényelné az olvasás történeti horizontján annak a kérdésnek a szemmel tartását, hogy a jelölők rendjei között létrejövő irodalomtörténeti dialógust milyen műfaji, nyelvhasználati, interpretációs feltételek teszik lehetővé. Ha nem csalódom, a modernség négyfázisú korszakretorikája szerint a bekövetkező megértés eseménye az értelmezett szövegek párbeszédképességének teljesítménye az adott intertextuális térben, s így elválaszthatatlan attól a hatástörténeti folyamattól, amelyet Gadamer egyik írásában inkább létnek tekint, mint tudatnak. Nem kívánok olyasmit számon kérni a kötet szerzőin, ami elvégzését nem tekintették saját feladatuknak. A korszakretorika használatával kapcsolatos megjegyzéseim távolról sem valamiféle egységesítést céloznak, csupán arra hívnám fel a figyelmet, hogy a kötet műértelmezéseinek az irodalomtörténeti távlatba helyezése azért igényli a fenti kérdések rendszeres végiggondolását, mert a kutatócsoport tagjai közül többen használják a szóban forgó korszakretorikát.

E terjedelmét tekintve is kihívást jelentő kötet különösen értékes teljesítménynek számít a tudományos utánpótlás képzésének területén. A szerzők az Eötvös Loránd Tudományegyetemen, a Károli Gáspár Református Egyetemen, a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen, illetve a Veszprémi (Pannon) Egyetemen sajátították el az irodalomkutatás alapjait. A tanulmánykötetben megtestesülő közös poétikai gondolkodás a lírakutatás területén termékenynek mutatkozik, ezért mindenképpen folytatandó.

(Kijárat, Budapest, 2006)

Balassa Péter: *Magatartások találkozója.*
Babits, Kosztolányi, Móricz, szerk. Szarka Judit

Balassa Péter Nemes Nagy Ágnes Babits-könyvéről szóló kritikája vége felé írja azt, amit én írásom elején szeretnék idézni: „Lezárásképpen hadd mondja el a kritikus, hogy befelé haladva ebben az olvasmányban, a szokásosnál nagyobb mértékben növekedett benne *a megrendülés, a félelem s a részvét*, azok az állapotok, amelyeket a katarzis szó jelentésében emlegetnek az antikok és utódaik.” (72) Balassa életműkiadásának negyedik darabja nem a személyes érintettség miatt hívta elő bennem a részvétet és a megrendülést. Nem voltam Balassa tanítványa, nem vettem részt az ebben a kötetben valamennyire megelevenedő Móricz-szemináriumán; talán azért is furcsa lehet ebben az esetben, őtőle átvéve és őrá vonatkoztatva egy mondatot, katarzist emlegetni. Még közeli barátja, Márton László is a *Katarzis helyett tudomásulvétel* címet adta két héttel Balassa halála után írt, a Jelenkor folyóiratban megjelent írásának. Részvétről azért indokolt beszélni mégis ennek a könyvnek a kapcsán, mert ez az összeállítás egy nagyformátumú, az utóbbi időszak irodalomértését alapjaiban meghatározó, sokak által követett és gyakran támadott irodalmár személyes útjának, még inkább az út kényszerű félbeszakadásának megrendítő dokumentuma. Nem azért olvasható így, mert az életműsorozat utolsó kötete lenne, hanem azért, mert a kötetet szerkesztő Szarka Judit (az, hogy az egész sorozatnak ki is a szerkesztője, számomra nem derült ki ebből a könyvből), feltételezem, másokkal egyetértésben, úgy döntött, ebbe a kötetbe Balassának a Nyugat első nemzedéke alkotóihoz (Babits-hoz, Kosztolányihoz és Móriczhoz) kapcsolódó írásai kerülnek. Így az életműsorozatnak ebben a darabjában olvasható az utolsó, már nem megírt, hanem diktált, öt nappal a halál előtt lezárt (félbehagyott) írás, a *Lenóra papírvai*, és az utolsó műelemző szeminárium az egykori hallgatók által lejegyzett és szöveggé (ahogy Szarka Judit írja, *lehetetlen szöveggé*) formált anyaga is – mindkettő Balassa utolsó vállalkozásához, a torzóban maradt Móricz-monográfiához kapcsolódik.

Bízom benne, hogy nem csak személyes érdeklődésem jelenlegi iránya mondatja velem: ennek a Balassa-kötetnek kétségtelenül a Móriczhoz kötődő írások jelentik a legfőbb érdekességét. A Babits- és Kosztolányi-szövegek ugyanis már megjelentek egykor Balassa tanulmányköteteiben (a legtöbb közülük az 1987-es *A látvány és a szavakban*), ráadásul Balassa Móriczhoz fordulása, a realizmus újragondolására tett, félbemaradt kísérlete már nemcsak az ő személyes útjáról, de a tőle elválaszthatatlan prózafordulat „utóéletéről” és az irodalomtörténeti érdeklődésben ma tetten érhető paradigmaváltásról is sokat mondhat.

Móricz nem akkor bukkant fel Balassa írásaiban először, amikor elkezdte az előmunkálatokat a Korona Kiadó felkérésére megírandó Móricz-monográfiához: ott van már például ennek a kötetnek az *Édes Annáról* szóló, 1985-ös elemzésében is, ahol, részben Kiss Ferencre hivatkozva, a *Szegény embereket*, a *Barbárokat* és az *Árvácskát* emlegeti a Kosztolányi-regény párhuzamaiként. Az a szándék pedig, hogy olyan klasszikushoz forduljon, akit ilyen vagy olyan okokból méltatlanul elfelejtettek, alulértékelték, megfigyelhető már abban is, hogy a nyolcvanas évekbeli Balassa-írások gyakori főszereplője volt Babits, akiről a következőt állapítja meg: „1948 után évtizedekig, a *Jónás könyve* kivételével, a hivatalos kultúrpolitika őt fogadta el legkevésbé a Nyugat nagyjai közül, a szélesebb olvasótábor is őt ismerte el legnehezebben.” (10) Móricz kapcsán is kitért arra Balassa, hogy egy perifériára került, a kilencvenes évek újraolvasó vállalkozásaiban szinte nem is vizsgált klasszikusról van szó – akinél, akár Babitscsal szemben is, éppen korábbi preferáltsága járulhatott hozzá későbbi háttérbe szorulásához: „A kortárs kanonizációs törekvések arra irányulnak, hogy a hajdanában a hivatalos, szakmai figyelem peremére szorult/szorított életművek, úgymint a Krúdy-, Márai- és Kosztolányi-oeuvre kapják meg a hozzájuk méltó érdeklődést, és az egykori, realista kánon preferáltja, Móricz, napjainkban gyakorlatilag a nagyközönség és a professzionális irodalmárok világában egyaránt perifériális helyzetbe került.” (166)

„Mindig kényes dolog valakiről írni, aki valakiről írt valamit” (64), írja Balassa Nemes Nagy Ágnes Babits-könyvéről szólva – még nehezebb dolog, természetesen hozzá, olyasvalakiről kritikát írni, aki valakiről *akart írni* valamit, de nem fejezhette be. A kötet egyetlen lezárt, kidolgozott Móricz-tanulmányt tartalmaz csak (az *Árvácskáról*), az el nem készült monográfiát pedig az 1999. október 26. és 2000. május 2. között tartott, tizenkét alkalmas Móricz-szeminariumon a hallgatók által készített órai jegyzetek szöveggé „átírásából” ismerjük. Ez a Móricz-írás tehát többszörösen is közös munka, dialógusok eredménye: a lejegyzés gesztusa mellett az órákon hozzászóló hallgatók, a referálók és Balassa megállapításainak szétszálazhatatlansága is azzá teszi. Nemcsak azért jogosult mégis ennek a különös módon fennmaradt szövegnek a közlése, mert Balassa munkamód-

szerére jellemző volt, hogy szövegei végső megformálását az egyetemi órákon, az ott formálódó műhelyekből történő megvitatás utánra hagyta, felhasználva az ottani beszélgetések tapasztalatát, de azért is, mert a monográfiának ez a „vázlata” arra hívja fel a figyelmünket, hogy az irodalomról szóló szöveg (tanulmány, esszé vagy akár kritika) szükségképpen dialógusból jön létre, akár a szöveg és az értelmező, akár az értelmező és a korábbi olvasatok közti párbeszédre gondolunk. És a Móriczról megkezdett párbeszéddel, ha hihetünk Márton Lászlónak, nagyobb tervei is lehettek Balassának: ahogy Márton a már emlegetett, Jelenkor-beli emlékező írásában mondja, Balassa élete utolsó tíz évét, kimondatlanul ugyan, belső száműzetésként fogta fel, és a Móriczról elkezdett könyvében az ebből a visszahúzódásból való kitörés lehetőségét is látta. Különösen azért, és itt ismét az emlékező barátira, Márton Lászlóra kell hivatkoznom, mert ebben a monográfiában feltehetőleg az életmű kapcsán megragadható, de azon túlmutató kérdések (a nemzeti hagyomány, modernség és archaizmus viszonya, és, nem véletlenül, a magány és az elszigetelődés átélése) is előkerültek volna.

Ez a Móriczról szóló könyv azonban nemcsak Balassa pályáján hozott volna fordulatot – Balassa Móricz-konceptiója még ilyen lezáratlan változatában is összefüggésbe hozható a mai irodalomban tettenérhető „hagyományváltással”, vagy, ha óvatosabban fogalmazok, hangsúlyeltolódással. Hiszen a Balassa nevéből elválaszthatatlan prózafordulat íróinál még messze nem Móricz volt a folytatandó, újraírt tradíció, sokkal inkább Kosztolányi vagy Ottlik – a Balassa ellen elhangzó vádakban igen gyakran felmerül, hogy az új próza elismertetéséért vívott küzdelmében túlzottan egyneműsíteni kívánta az irodalomtörténeti hagyományt, csak azokat a szerzőket helyezve előtérbe, akik Esterházy vagy Nádas előképeiként voltak fontosak. Margócsy István például a következőképpen fogalmazott nemrégiben egy, az elmúlt negyedszázad irodalmának újraolvasását céljával kitűző konferencián: „ő [Balassa Péter – Sz. Zs.] is egy tökéletesen egységes, és egyenes vonalú fejlődésvonalat húzott meg a történésben, mely szerint a kezdetnél ott vannak az alapító atyák, Mészöly és Ottlik, s a következőkben csak az a szerző számíthat irodalmilag máig érvényesnek, aki az ő vagy személyes hatásuknak, vagy pedig valamely poétikai gesztusuknak átvételével olyan irodalmat hoz létre, amely ezt a vonalat erősítené meg; minek következtében Balassa, a hihetetlen gazdag műveltségű, és általam igen magasra értékelt ízlésű szerző, brutális keménységgel vágta le azokat a szerzőket, akik ezzel a fejlődésvonallal vagy irányzattal nem kerültek valamilyen módon érintkezésbe, s büntetésből el is dugta őket a semmibe (azaz az irodalomtörténeti hallgatásba)”. (Az újraolvasott negyedszázad, Szépirok Társasága, Budapest, 2007, 83) Éppen ezért különösen érdekes, hogy már egy 1993-as, *Esszéktől Északra* című, önigazololó és némileg keserű, „stratégia”, kanonizátor korszakára visszatekintő esszé-

jében Pályi András, Csalog Zsolt, Tar Sándor nevét emlegette Balassa, mint izgalmas szerzőkét, a nagy nyugatosok közül pedig Babits és Kosztolányi után Móriczhoz fordult. Balassa klasszikusokhoz és a kortársakhoz való viszonyát egymástól nem lehet elválasztani, hiszen a Móricz-újranovalásban is támaszkodni kívánt a kortárs irodalomra, ahogy az órajegyzetekből létrejött tanulmányban olvashatjuk: „Munkánkhoz, nevezetesen a Móricz-rekanonizációhoz további, rendkívül hatékony segítséget nyújt a kortárs irodalmi szövegek által teremtett interpretációs közeg.” (167)

Balassa arra eszmélt rá Móriczhoz fordulva, hogy az író alulértékelésének oka nem a szövegek elavultsága, hanem sokkal inkább radikális újszerűségük lehetett – azt fedezte fel, hogy vélhetőleg azért nem tudunk Móriczral mit kezdeni, mert nem végiggondoltunk, hanem egyszerűen figyelmen kívül hagyunk az ő művei kapcsán megkerülhetetlen kérdéseket, így a valóság és a szöveg viszonyát, a nyelvalattiság, az ösztön, az állati létbe sülyedt ember nyelviségének problémáját. Vagy akár a személyesség kérdését, az író mögött álló kultúra, az általa képviselt vagy őt felnevelő hagyomány szövegekbe épülését: Balassa például a korábbi Móricz-értelmezésekhez képest sokkal nagyobb figyelmet fordít a szövegekben tetten érhető keresztyén vagy bibliai szimbólumokra, és ezt a Móricz-biográfia egy ritkán emlegetett fejezetével is összefüggésbe hozza. Az *Árvácska* kapcsán mondta a következőt (nem a megírt, hanem a lejegyzett, későbbi verzióban): „Móricz a kisújszállási gimnáziumi tanulmányai után Debrecenben hallgatott teológiát, így bizonyos művei, például az *Árvácska* olvasásakor nem tekinthetünk el egyfajta reflektáltan alkalmazott, protestáns kegyelemtani látásmód mint lehetséges szövegszervező erő érvényesülésétől.” (170)

Érdekes, elgondolkodtató, folytatható, vitára indító elemzések gyűjteményeként – és egy nagy irodalmár önmagát, korábbi értékrendjét felülvizsgáló gesztusaként is olvasható tehát ez a kötet. S ha az utóbbit tartjuk szem előtt, nemcsak a halál kritikát némító ereje miatt nevezhetjük ezt a könyvet tiszteletreméltónak: önmagunk felülvizsgálata ugyanis rendkívül nehéz. Ahogy Móricz írta *A tegnapi napnak senki nem dalol* című, 1928-as esszéjében: „Az ember nem lesz annyival újabb, amennyiben öregszik, csak érettebb lesz. Az ember nem öleli fel az új és új korok viharzó élmény- és szellemiségi tartalmát, csak azt érleli ki tökéletesre, amit magával hozott a gyermekkorból. A negyvenéves férfi nem a ma reprezentálja, hanem az első húsz évé, amit átélt. S a hatvanéves és a nyolcvanéves mind élete első húsz évét jelenti mindhalálig.” A Balassa-kötetben tetten érhető, a kötet szerkesztőjének köszönhetően kirajzolódó, Babitstól Móriczig ívelő utat éppen ez a szokatlanság, váratlanság teszi különösen izgalmassá. S a különös, ahogy Balassa mondta egykor, *személytelen személyesség*nek köszönhetően ez a Balassa-könyv nemcsak azokról az írókról szól, akiket tárgyául választ, de arról

is, aki egyes darabjait megírta, vagy elmondta. S aki a halála közeledtével talán egyre inkább olvasó lett újra a korábbi kemény, „megmondó” ítélkező helyett. Olyan olvasó, aki legszívesebben már nem is mondaná a saját szövegét, csak számára fontos idézeteket sorakoztatna egymás után – Balassa utolsó írása, a *Lenóra papírai* például Füst Milán Móriczról szóló megjegyzéseit tartalmazza. De van ilyen Balassa-szöveg korábbról is, 1983-ból, a *Kis Babits-olvasó*. Innen hozok záróképpen egy 1913-as, a *Két szellem* című Babits-írásból származó idézetet, amely számomra erről a Balassa-kötetről is sokat elmond: „Mindenesetre a tudomány végső fogalmaiban mélyebb dolog, mint tisztán tudomány, és sokkal több köze van az emberi karakter lelki és testi gyökereihez, mint azt maguk a tudósok szeretnék.”

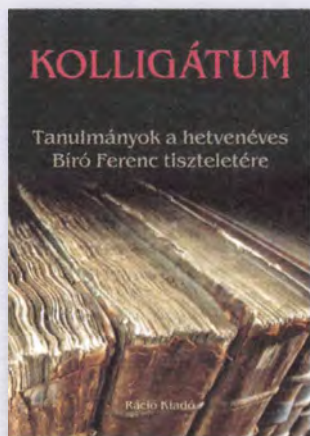
(Balassi, Budapest, 2007)

Kolligátum. Tanulmányok a hetvenéves Bíró Ferenc tiszteletére

Szerkesztette DEVESCOVI BALÁZS, SZILGYI MÁRTON

és VADERNA GÁBOR, 2007, 3200 Ft

„Bíró Ferencnek megadatott az, hogy – a klasszikus magyar irodalom történetével foglalkozó tudományos szerencséjére – az egyetemi oktatást és a tudományos utánpótlás nevelését a legjobb időben gazdagítsa; az azonban már nem szerencse, hanem személyes érdem, hogy ezt a lehetőséget hogyan is használta ki. Tanári hatásához nyilván az is hozzájárult, hogy saját kutatói érdeklődését tudta összekapcsolni az egyetemi munkával: mivel ő maga folyamatosan bizonyos irodalomtörténeti kérdések megértésén munkálkodott, ennek a problémamegértő gondolkodásnak a folyamatába tudta beavatni a hallgatóit, akár úgy is, hogy nem zárkózott el a tőlük jövő ötletek és szempontok végiggondolásától sem. Bíró Ferenc tudományos pályáját ugyanis alapvetően két dolog strukturálta: egyrészt a textológiai munka – ezt olyan vállalkozások fémjelzik,

mint a befejezéshez közelítő Bessenyei kritikai kiadás, illetve a Régi Magyar Költők Tára XVIII. századi sorozatának beindítása és megalapozása –, másrészt pedig a magyar felvilágosodás legfontosabb tendenciáinak monografikus tisztázása. Ez utóbbi törekvés azért is figyelemre méltó, mert Bíró irodalomtörténeti alkatának egyik meghatározó vonását teszi láthatóvá: tanulmányai és könyvei ugyanis jórészt mind felfoghatók úgy, mint ennek a nagy irodalomtörténeti korszakkonceptciónak a részleges kidolgozásai.”

Amiként a most ünnepelt irodalomtörténész érdeklődése a magyar irodalom történetének felvilágosodás-kori és reformkori időszakát teljes mértékben lefedi, úgy a kötet dolgozatai is felölelik az 1760-as évektől kezdődő irodalomtörténeti korszakot egészen a 19. század végéig.

A hetvenéves irodalomtörténészt e kötetben Balogh Piroska, Bódi Katalin, Borbély Szilárd, Czipra Mariann, Csörsz Rumen István, Dávidházi Péter, Debreczeni Attila, Demeter Júlia, Devescovi Balázs, Eisemann György, Fórizs Gergely, Gyapay László, Hegedűs Béla, Hites Sándor, Imre László, Kalla Zsuzsa, Kerényi Ferenc, Keszeg Anna, Kilián István, Korompay H. János, Kovács Sándor Iván, Labádi Gergely, Margócsy István, Merényi Annamária, Mezei Márta, Nagy Imre, Németh S. Katalin, Onder Csaba, Penke Olga, Porkoláb Tibor, Andrea Seidler, Szajbély Mihály, Szelestei N. László, Szilágyi Márton, Thimár Attila, Tüskés Gábor, VADERNA GÁBOR, S. Varga Pál, Völgyesi Orsolya, Vörös Imre és Wéber Antal köszöntik egy-egy tanulmánnyal.

A kötet megrendelhető vagy kedvezményesen
megvásárolható a kiadó szerkesztőségében:

Ráció Kiadó • 1072 Budapest, Akácfa utca 20.

tel.: (1) 321-8023 • fax: (1) 402-1293

e-mail: racio@racio.hu • www.racio.hu

KOMMENTÁR: A MAGYARÁZAT

A MÓDSZER ALKONYA

Lánczi András, Molnár Attila Károly

A JOBBOLDAL ELHÚZÓDÓ VÁLSÁGA

Körösényi András

MAGYAR KÖDKÉPEK

Ifj. Bertényi Iván, Ablonczy Balázs

BŐS-NAGYMAROS

Bartus Gábor

Ára: 500 Ft

Ára: 500 Ft

00 Ft

2007|4

|4

MEGJELENT A KOMMENTÁR 2007/4. SZÁMA

www.kommentar.info.hu

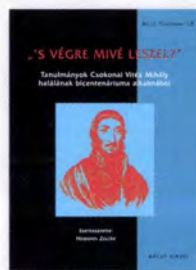
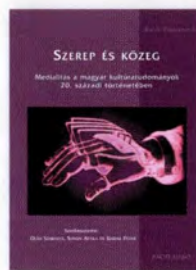
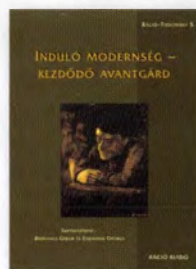
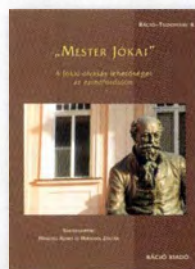
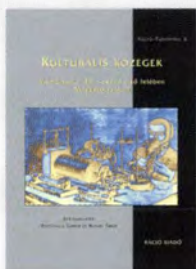
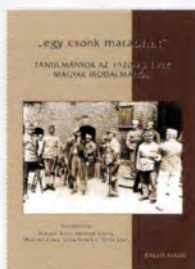
Ráció–tudomány sorozat

Sorozatszerkesztő: BEDNANICS GÁBOR és BENGI LÁSZLÓ

Ahhoz, hogy a bölcsészettudományokat valóban tudományként kezeljék, nem kell feltétlenül a természettudományokhoz közelíteni őket. Szükség van azonban olyan nívós, szakmailag mérvadó munkák közreadására, amelyek bizonyítják eme tudományok önálló és érvényes kérdezésmódját a 21. század megváltozott tudományos közegében. A főként az irodalomtudomány új kérdéseire összpontosító könyvsorozat – amellettt hogy klasszikus irodalomtörténeti témákat vizsgál – azokkal a kihívásokkal szembesít, amelyek e tudományt az utóbbi évtizedekben érték. A kultúra viszonylagossága, a nyelvnek mint az irodalom anyagának előtérbe kerülése, az intézményes feltételek megváltozása rendre arra készítették az irodalom-

tudomány művelőit, hogy kitágítsák kérdéseik határait, több szempont figyelembevételével közelítsenek tárgyukhoz. A könyvsorozat ennélfogva változatos, de mindenkor helyes és körültekintő elméleti alapvetésű írásokat ad közre, melyek a lehető legpontosabb kijelölését kívánják adni a bölcsészettudományok (azon belül pedig az irodalomtudomány) 21. századi helyzetének.

A sorozat eddigi kötetei:

www.racio.hu

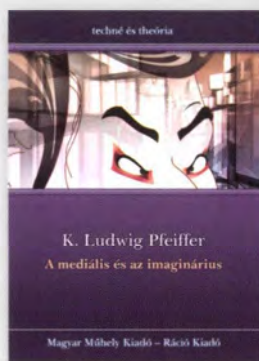

techné és theória sorozat

Sorozatszerkesztő: BEDNANICS GÁBOR és KÉKESI ZOLTÁN

A könyvsorozat arról a látványos fordulatról kíván képet adni, amely napjainkban megy végbe a humán tudományokban, s átalakítani látszik a kutatás tárgyát és módszertanát, valamint az intézményi felépítés és egyetemi oktatás szerkezetét. A kultúratudományi fordulat a közelmúltban számos új tudományág, kutatási terület, egyetemi szak megalakulásához vezetett, a régieket pedig arra készítette, hogy korábban nagyrészt ismeretlen kérdések mentén határozzák meg újra hagyományos tárgyakat és módszereiket. A könyvsorozat e széleskörű átrendeződés néhány irányának a bemutatására vállalkozik, a három nagy kultúráképző tényező, a techné, a natura és a societas közül mindenekelőtt az elsőre helyezve a hangsúlyt. A humán tudományok kulturális fordulata nyomán mindinkább felismerhetővé váltak az irodalom, a művészetek és a tudományok történetének materiális, technikai, médiatechnikai összetevői. A könyvsorozat olyan (elsősorban európai) szerzők műveit teszi – magyarul első ízben – hozzáférhetővé, akik e felismerést elmélyítve az irodalomtudomány, a médiatudomány és a filozófia szemszögéből vizsgálják azoknak a technikai médiumoknak, „nem szerves szervezeteknek” (Bernard Stiegler) a történetét, amelyekről „a lélek és az ember a történetük során mindenkor mértéket vesznek” (Friedrich Kittler).

A sorozat eddigi kötetei:

www.racio.hu